

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

ZABYTKI I DZIEDZICTWO
BLISKIEGO WSCHODU.
WARTOŚĆ I PROBLEMY OCHRONY

MONUMENTS AND HERITAGE
OF THE MIDDLE EAST.
VALUE AND PROBLEMS OF PROTECTION

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

Barbara Werner
Główny Specjalista ds. Ogrodów Historycznych
Muzeum Łazienki Królewskie

TULIPAN Marszałek Józef Piłsudski rośnie i zakwita na 100-lecie odzyskania niepodległości

Od końca XVI wieku tulipany, które do Europy zachodniej, do Niderlandów przybyły z Turcji, na dobre zadomowiły się w europejskich ogrodach i nie sposób sobie wyobrazić wiosny bez ich obecności także w Łazienkach Królewskich. Z biegiem czasu z gatunków botanicznych powstała cała gama tysięcy odmian tulipana. Pojawiły się tulipany o różnym kształcie kielicha kwiatu, kolorze czy pokroju liści, o zróżnicowanym okresie kwitnienia – od wczesnej do późnej wiosny.

Tulipany są obecnie niemalże wszędzie. Są symbolem wiosny, radości i odradzającej się natury. Prezentują niemal całą gamę kolorów, od białych do prawie czarnych. Są popularne na całym świecie i nierzadko upamiętniają poprzez specjalną „ceremonię chrztu” wybrane wielkie postaci w historii poszczególnych krajów. Nowe odmiany tych niezwykłych, wybranych tulipanów rejestrowane są w Holandii przez Królewskie Powszechne Towarzystwo Uprawy Roślin Cebulowych (*Koninklijke Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur*, KAVB) o ponad 150-letniej historii, z siedzibą w Hillegom.

Jednym z tych nadzwyczajnych, jedynych tulipanów jest ochrzczony 9 maja tego roku w Teatrze Królewskim w Starej Oranżerii Tulipan „Marszałek Józef Piłsudski”.

Jest to tulipan z grupy „Triumph”, o pojedynczym kwiecie, mocnej konstrukcji łodygi i liści. Jego kielich, o specjalnym kolorze karminu połączonego z odcieniem fioletu i różu, nawiązuje do kolorystyki elementów munduru Marszałka, czyli do aksamitnych wypustek przy kołnierzu o bardzo zbliżonym kolorze. Ten wytworny w kolorze kwiat ma jeden subtelny element. Na dnie kielicha tulipana, po jego rozkwitnięciu, znajdziemy złote wypełnienie, które możemy odczytać jako ukryte złote serca Marszałka...

Od 9 maja 2018 roku pamięć o Marszałku Józefie Piłsudskim będzie trwała także w Ogrodzie Łazienek Królewskich, w rokrocznie zakwitającym wspaniałym, majowym tulipanie Jego Imienia.

OGRODY ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor Naczelny • Editor In Chief

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Redaktorzy Tematyczni • Topical Editors

Dr Łukasz Bednarz

(konstrukcje murywane / *masonry structures*), Politechnika Wrocławska

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko

(konstrukcja i konserwacja / *constructions and conservation*)

Politechnika Wrocławska

Dr hab. Hanna Kóčka-Krenz, prof.

(archeologia / *archaeology*), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof.

(urbanistyka, krajobraz kulturowy / *urban planning, cultural landscape*)

Politechnika Krakowska

Prof. Andrzej Koss

(konserwacja i restauracja dzieł sztuki

conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski

(konstrukcja / *constructions*), Politechnika Białostocka

Dr Tomasz Nowak

(konstrukcje drewniane / *timber structures*), Politechnika Wrocławska

Prof. dr hab. Zdzisława Tołłoczko

(historia sztuki, kultury, estetyka / *history of art and culture, aesthetics*)

Politechnika Krakowska

Sekretarz Redakcji • Editorial Secretary

Dr Michał Krupa

e-mail: wk@skz.pl

Biuro Redakcji – Koordynator • Editorial Office – Coordinator

Mgr Jacek Rulewicz, Sekretarz Generalny SKZ

00-464 Warszawa, ul. Szwolężerów 9

tel. 22-629-21-31, e-mail: info@skz.pl, wk@skz.pl

Tłumaczenie • Translation

Mgr Violetta Marzec, Mgr Marta Serafin

Projekt okładki • Cover design

Dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, prof. PK • Dr Michał Krupa

W projekcie okładki wykorzystano zdjęcie autorstwa Piotra Kolodziejczyka.

Autor logotypu

Dr Maciej Konopka

Opracowanie graficzne i DTP • Graphic design and DTP

Sławomir Pęczek, EDITUS, tel. 71-793-15-00, 502 23-43-43

www.editus.pl

Redaktor techniczny • Technical Editor

Zdzisław Majewski

Realizacja wydawnicza • Publishing

Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne

53-204 Wrocław, ul. Ojca Bezymy 20/b

tel./fax 71-363-26-85, 71-345-19-44

www.dwe.wroc.pl

Wydawca • Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwolężerów 9

tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 400 egz. Edition: 400 copies.

Druk ukończono w 2018 r. Printed in 2018.

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the Internet website www.wiadomoscikonserwatorskie.pl

Rada Naukowa – Scientific Board

Prof. dr hab. Jerzy Jasieńko

Politechnika Wrocławska (Polska) – przewodniczący

Wrocław University of Technology (Poland) – chairman

Prof. Maria Teresa Bartoli

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / *University of Florence (Italy)*

Prof. Mario Docci

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / *Sapienza University in Rome (Italy)*

Prof. Wolfram Jaeger

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / *University of Dresden (Germany)*

Prof. dr hab. Andrzej Kadłuczka

Politechnika Krakowska (Polska) / *Cracow University of Technology (Poland)*

Prof. Tatiana Kirova

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy)

Polytechnic University of Turin, University Uninettuno in Rome (Italy)

Prof. Andrzej Koss

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska)

Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

Prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz

Politechnika Krakowska (Polska) / *Cracow University of Technology (Poland)*

Dr hab. Jadwiga Łukaszewicz, prof.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska)

Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

Prof. Emma Mandelli

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / *University of Florence (Italy)*

Prof. dr hab. Czesław Miedziałowski

Politechnika Białostocka (Polska) / *Bialystok University of Technology (Poland)*

Prof. Claudio Modena

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / *University of Padua (Italy)*

Prof. Andre de Naeyer

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / *University of Antwerp (Belgium)*

Dr hab. inż. Piotr Rapp, prof.

Instytut Technologii Drewna (Polska) / *Wood Technology Institute (Poland)*

Prof. Julia Iwaszko

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina)

Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

Prof. Angelo Di Tommaso

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / *University of Bologna (Italy)*

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.skz.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and in the electronic version. Full versions of the journal issues are available in the pdf format on the Internet website www.skz.pl

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

**Ministry of
Culture
and National
Heritage of
the Republic
of Poland**

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury.

Financed by the Minister of Culture and National Heritage from the resources of the Cultural Promotion Fund.

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>),

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>) oraz Index Copernicus (www.indexcopernicus.com)

Journal of Heritage Conservation are indexed by

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

and Index Copernicus (www.indexcopernicus.com/)

Od redakcji

Przekazujemy naszym Czytelnikom trzeci w tym roku numer kwartalnika „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”.

W dziale Nauka publikujemy kilkanaście artykułów naukowych, które dotyczą problematyki konserwacji i ochrony zabytków. Prezentujemy m.in. artykuł autorstwa Piotra Kołodziejczyka o wartościach oraz problemach ochrony zabytków i dziedzictwa Bliskiego Wschodu; Jacka Gyurkovicha o współczesnych interpretacjach klimatu miejsca w kontekście wielorodzinnej architektury mieszkaniowej zlokalizowanej w centrum historycznym Gdańska nad Motławą oraz na Wyspie Spichrzów; Róży Goduli-Węclawowicz o wartościach kulturowych przestrzeni państwa polskiego po 25 latach i zapomnianych prekursorach dziedzictwa niematerialnego; Tomasza Węclawowicza o zaletach purystycznej rekonstrukcji fazy romańskiej kościoła parafialnego w Prandocinie, a także Michała Proksy i Moniki Zub o elementach architektonicznych i konstrukcyjnych oraz wyposażeniu wnętrza kościoła w Komarowie-Osadzie koło Zamościa.

Redakcja „Wiadomości Konserwatorskich” przypomina także o zbliżającej się ogólnopolskiej konferencji naukowej pn. „Zachować dziedzictwo polskiej przestrzeni kulturowej dla przyszłości”, która odbędzie się w dniach 10–11 grudnia 2018 roku, w Auli Wydziału Prawa UJ przy ul. Krupniczej w Krakowie. Konferencja ta organizowana jest przez Uniwersytet Jagielloński, Politechnikę Krakowską oraz Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, w ramach obchodów jubileuszu 100-lecia powstania niepodległych służb ochrony zabytków w Polsce.

Miło nam Państwa poinformować, że utworzona została nowa strona internetowa naszego periodyku, dostępna pod adresem www.wiadomoscikonserwatorskie.pl, do której odwiedzenia zachęcamy.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury 55 numeru WK oraz do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do publikacji w następnych numerach „Wiadomości Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation”.

Redaktor Naczelny
Editor in Chief

Kazimierz Kuśnierz

From the Editor

We present our Readers with the third this year issue of our quarterly “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”.

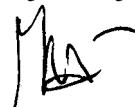
In the Science section we have published several scientific articles concerning the issue of monument conservation and protection. We present e.g. the article by Piotr Kołodziejczyk about the values and problems of protecting monuments and heritage of the Near East; by Jacek Gyurkovich on the contemporary interpretations of the ambience of the place in the context of multi-family housing architecture located in the historic centre of Gdańsk on the Motława and on the Granary Isle; by Róża Godula-Węclawowicz about cultural values in Poland after 25 years and forgotten precursors of intangible heritage; by Tomasz Węclawowicz on the virtues of purist reconstruction of the Romanesque phase of the parish church in Prandocin, and by Michał Proksa and Monika Zub about architectonic and construction elements and the furnishings inside the church in Komarow-Osada near Zamość.

The editors of the “Wiadomości Konserwatorskie” would also like to remind you about the approaching national scientific conference entitled “Preserving the Heritage of Polish Cultural Space for the Future” which will be held on 10–11 December, 2018, in the Lecture Hall of the Law Faculty UJ, in Krupnicza Street in Krakow. The conference is organised by the Jagiellonian University, the Cracow University of Technology and the Association of Heritage Conservators, to celebrate the 100th anniversary of establishing the monument protection services in Poland.

We are pleased to inform you that a new internet website of our periodical has been set up, and is accessible at the address www.wiadomoscikonserwatorskie.pl which we recommend visiting.

We invite our Readers to peruse the 55th issue of CN, and to send in scientific articles and reports from conservation work to be published in the next issues of the “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of Scientific Board

Jerzy Jasieńko

NAUKA

<i>Dominik Przygodzki</i>	
Od stanowiska archeologicznego do rezerwatu archeologicznego i parku archeologicznego, czyli muzealizacja archeologiczna	7
<i>Agnieszka Matusik</i>	
Tożsamość stoczni – nowe obiekty kultury w przemysłowym krajobrazie Gdańska	16
<i>Maciej Prarat, Bernard Jesionowski</i>	
Najstarsze dzieje budowlane Wieży Kleszej na Zamku Wysokim w Malborku oraz prowadzone tam prace konserwatorskie w XIX wieku w świetle wyników badań architektonicznych (cz. 2)	24
<i>Piotr Pikulski</i>	
W poszukiwaniu architektonicznego stylu Jana III Sobieskiego	35
<i>Róża Godula-Węclawowicz</i>	
Zapomniani prekursorzy dziedzictwa niematerialnego. Synteza wartości kulturowych przestrzeni Państwa Polskiego po latach	42
<i>Tomasz Węclawowicz</i>	
Kościół parafialny w Prandocinie. Zalety purystycznej rekonstrukcji fazy romańskiej	51
<i>Zbigniew Wikłacz</i>	
Wilgoć w budynkach zabytkowych	57
<i>Piotr Skowroński</i>	
Warszawski pałac Radziwiłłów w czasach dwóch sejmów delegacyjnych (1767–1768, 1773–1775)	67
<i>Michał Proksa, Monika Zub</i>	
Elementy architektoniczne i konstrukcyjne oraz wyposażenie wnętrza kościoła w Komarowie-Osadle koło Zamościa	75

SCIENCE

<i>Dominik Przygodzki</i>	
From an archaeological site to an archaeological preserve and archaeological park – archaeological musealisation	7
<i>Agnieszka Matusik</i>	
Identity of the shipyard – new cultural buildings in the postindustrial landscape of Gdańsk	16
<i>Maciej Prarat, Bernard Jesionowski</i>	
Early building history of the Klesza Tower in the High Castle in Malbork and conservation work carried out in the 19 th century in the light of results of architectural research (part 2)	24
<i>Piotr Pikulski</i>	
In search of the architectonic style of Jan III Sobieski	35
<i>Róża Godula-Węclawowicz</i>	
<i>Synthesis of cultural values of the Polish State space: years after. The intangible cultural heritage and its forgotten precursors</i>	42
<i>Tomasz Węclawowicz</i>	
Parish church in Prandocin. Merits of the purist reconstruction of the Romanesque stage	51
<i>Zbigniew Wikłacz</i>	
Dampness in heritage buildings	57
<i>Piotr Skowroński</i>	
Radziwiłł Palace in Warsaw during two delegation Sejms (1767–1768, 1773–1775)	67
<i>Michał Proksa, Monika Zub</i>	
Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarow-Osada near Zamość	75

<i>Piotr Kołodziejczyk</i> Zabytki i dziedzictwo Bliskiego Wschodu. Wartość i problemy ochrony	86	<i>Piotr Kołodziejczyk</i> Monuments and heritage of the Middle East. Value and problems of protection	86
<i>Jacek Gyurkovich</i> Współczesne interpretacje klimatu miejsca	96	<i>Jacek Gyurkovich</i> Contemporary interpretations of the atmosphere of a place	96
<i>Tomasz Nowak, Łukasz Bednarz, Jerzy Jasieńko, Anna Karolak, Justyna Kiedrzyń</i> Badania i analiza stanu technicznego ścian drewnianej konstrukcji zrębowej kościoła św. Jana Nepomucena we Wrocławiu	105	<i>Tomasz Nowak, Łukasz Bednarz, Jerzy Jasieńko, Anna Karolak, Justyna Kiedrzyń</i> Research and analysis of the technical condition of material in the log frame walls of the wooden church of St. John Nepomuk in Wrocław	105
<i>Tomasz Tomaszek</i> Autentyczność dziedzictwa architektonicznego w perspektywie kontynuacji tradycji	121	<i>Tomasz Tomaszek</i> Authenticity of architectonic heritage in the perspective of tradition continuation	121
<i>Kazimierz Kuśnierz</i> Rynki wybranych miast nowożytnych w Małopolsce – cz. 1 (ośrodki gospodarcze)	135	<i>Kazimierz Kuśnierz</i> Market squares in the selected modern towns in Lesser Poland – p. 1 (economic centres)	135
<i>Ewa Gaczoł, Daria Pilch</i> Konservacja negatywów kolodionowych na podłożu szklanym	141	<i>Ewa Gaczoł, Daria Pilch</i> Conservation of collodion glass plate negatives	141
<u>WSPOMNIENIA</u>		<u>POSTHUMOUS TRIBUTES</u>	
<i>Dominika Kuśnierz-Krupa</i> Profesor Jerzy Kowalczyk (1930–2018)	153	<i>Dominika Kuśnierz-Krupa</i> Profesor Jerzy Kowalczyk (1930–2018)	153
<i>Jacek Rulewicz</i> mgr Franciszek Cemka (1946–2018)	154	<i>Jacek Rulewicz</i> mgr Franciszek Cemka (1946–2018)	154

Dominik Przygodzki*

Od stanowiska archeologicznego do rezerwatu archeologicznego i parku archeologicznego, czyli muzealizacja archeologiczna

From an archaeological site to an archaeological preserve and archaeological park – archaeological musealisation

Słowa kluczowe: architektura, dziedzictwo kulturowe, ekspozycja relikwów, park archeologiczny, muzealizacja, stanowisko, rezerwat, archeologia eksperymentalna, rekonstrukcja

Key words: architecture, cultural heritage, exhibition of relics, archaeological park, musealisation, archaeological site, reserve, experimental archaeology, reconstruction

Ekspozycja archeologiczna w literaturze przedmiotu jest często nazywana *rezerwatem*¹, który już w latach 60. ub. stulecia w Polsce uważany był za typ obiektu muzealnego o wyjątkowym znaczeniu. Żywa dyskusja w środowisku historyków, archeologów, architektów i muzeologów na ten temat wywołana została spektakularnymi odkryciami archeologicznymi związanym z naszymi najdawniejszymi dziejami, w tym m. innymi w Wiślicy, Krakowie, Przemyślu, Poznaniu, Gnieźnie czy w Gieczu. Co więcej, sformułowanie o „rezerwach – muzeach nowego typu” znalazło się także w oficjalnych dokumentach sygnowanych przez ówczesne Ministerstwo Kultury i Sztuki². Witold Hensel uważał, że obszar rezerwatu archeologicznego udostępniony w całości lub w części zwiedzającym to *muzeum na miejscu wykopalisk*³, a rezerwat archeologiczny to *ekspozycja zabytków znalezionych na miejscu*⁴. To ważne uwarunkowanie potwierdzał również cytowany już Rajewski, który uważał, że rezerwat jest szczególnym typem ekspozycji muzealnej, której podstawą jest pokaz *in situ*, czyli w terenie.

Pojęcie *ekspozycja archeologiczna*, podobnie jak inne pojęcia używane na określenie specyficznej formy

The *archaeological exhibition*, which is often called a *reserve*¹ in subject literature, has already been considered a type of museum site of exceptional significance in Poland since the 1960's. Lively discussion among the circles of historians, archaeologists, architects and museologists on this subject has been brought on by spectacular archaeological discoveries associated with our most ancient past, including, among others, those in Wiślica, Krakow, Przemyśl, Poznań, Gniezno or Giecz. Furthermore, the statement concerning “preserves – a new type of museums” was also found in official documents signed by the Ministry of Culture and the Arts of the time². Witold Hensel believed that the area of an archaeological reserve, made available either partially or entirely to visitors, is a *museum in place of a dig site*³, while an archaeological reserve is an *exhibition of historical artefacts found on site*⁴. This important condition was also confirmed by the already-cited Rajewski, who believed that a preserve is a special type of museum exhibition, the basis of which is *in situ* display.

The term *archaeological exhibition*, similarly to other terms used to describe the specific form of presentation that is on-site exhibition of architectural relics that

* dr inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej im. T. Kościuszki

* dr inż. arch., Institute of the History of Architecture and the Conservation of Historical Monuments, Faculty of Architecture of the T. Kościuszko Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Przygodzki D. From an archaeological site to an archaeological preserve and archaeological park – archaeological musealisation. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:7-15

Otrzymano / Received: 09.04.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.05.2018

doi:10.17425/WK55ARCHE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

ekspozycji, jaką jest terenowa ekspozycja reliktyw architektonicznych pozostających w miejscu eksploracji archeologicznej – *in situ* – a więc w miejscu oryginalnej lokalizacji odkrytego artefaktu, jest trudne do zdefiniowania i różnie rozumiane w środowiskach reprezentujących różne dziedziny i dyscypliny naukowe. Generalnie badane i analizowane rozwiązania wskazują na wykształcenie się dwóch podstawowych typów ekspozycji archeologicznej: ekspozycji plenerowej nazywanej w zachodnioeuropejskiej terminologii *Open-Air Museum*, czyli *archeologiczne muzeum plenerowe*, które jest podatne na wpływ czynników atmosferycznych, oraz *muzeum archeologiczne* będące obiektem kubaturowym, czyli budynkiem lub budowlą, eliminującym w całości lub w części wpływ tych czynników, np. we Włoszech nazywanych *copertura archeologica*⁵ lub *architettura per archeologia*⁶. W obu tych przypadkach archeologiczne muzeum plenerowe, jak i archeologiczne muzeum kubaturowe (lub kameralne – jako synonim „zamkniętego”) z reguły należą terytorialnie do wyznaczonej wcześniej strefy ochrony archeologicznej obejmującej jedno lub więcej badawczych *stanowisk archeologicznych*. Andrzej Kadłuczka zaproponował definicję rezerwatu jako *przestrzeni ochronną, uformowaną w sposób świadomy i celowy, powiązaną z reliktywami architektonicznymi oraz własny podział rezerwatów pod kątem charakteru kształtowanej przestrzeni na rezerwaty zamknięte i otwarte*⁷. Przestrzeń ta musi spełniać określone wielostronne uwarunkowania: winna być zabezpieczona w sposób dostateczny przed działaniem sił przyrody i nieuprawnionej ingerencji człowieka oraz być ukształtowana w sposób zapewniający zwiedzającemu dostęp do dziedzictwa, jego właściwego zrozumienia, interpretacji i przeżycia estetycznego, a także sprawne zarządzanie i dalsze naukowe badanie stanowiska.

Najczęściej bywa tak, że dawna strefa ochrony archeologicznej przekształcona zostaje w *park archeologiczny*, który oferuje oba sposoby ukształtowania przestrzeni, to znaczy jest plenerowym muzeum archeologicznym integralnie powiązanym z obiektem lub obiektami kubaturowymi, które eksponują zarówno znaleziska *in situ*, jak i prezentują kolekcję ruchomych przedmiotów uzyskanych w trakcie eksploracji stanowiska archeologicznego, wzbogaconą o elementy prezentacji medialnej.

Dobrym przykładem takiej koncepcji jest wielki park archeologiczny w Xanten w Niemczech, a także park archeologiczny Petronellum-Carnuntum w Austrii, przekształcony z tradycyjnego XIX-wiecznego rezerwatu archeologicznego w nowoczesne *ecomuzeum* mocno osadzone w lokalnej społeczności. Oba te przykłady zostaną omówione i przeanalizowane w dalszej części rozprawy.

Istotnym elementem ekspozycji archeologicznej jest jej czytelność pod względem przestrzennej konstrukcji – najczęściej reliktywo zachowanych – fragmentów i elementów dawnych budowli. Problem ten wystąpił już na samym początku archeologii, kiedy rozpoczęto eksplorację pierwszych rezerwatów na terenach kultur starożytnych i antycznych. Znane są pierwsze próby re-

main at the site of archaeological exploration – *in situ* – and thus at the original location of a discovered artefact, is hard to define and is understood in different ways in circles representing different scientific fields and disciplines. In general, the solutions that were investigated and analysed point to the formation of two basic types of archaeological exhibitions: open-air exhibitions, which in western European terminology are called Open-Air Museums, and which are susceptible to the influence of atmospheric conditions, as well as archaeological museums, which are structures or buildings that either entirely or partially eliminate the influence of these factors, and which are, for instance, called *copertura archeologica*⁵ or *architettura per archeologia*⁶ in Italy. In both of these cases, an open-air archaeological museum, as well as an archaeological museum structure (or cameral – as a synonym of “enclosed”) usually belong to a previously delineated zone of archaeological protection in terms of territory, covering either one or more archaeological research sites. Andrzej Kadłuczka proposed a definition of the reserve as *a protective space, formed in a conscious and purposeful manner, linked with architectural relics*, as well as his own division of reserves *in terms of the character of the space that is being shaped, into enclosed and open preserves*⁷. The space must meet specific, multilateral conditions, such as: it should be secured in a sufficient manner from the influence of the forces of nature and unlawful interference by man, and should be shaped in a manner that provides visitors with access to heritage, its appropriate understanding, interpretation and aesthetic experience, in addition to effective management and further scientific study of the site.

It is most often the case that a former zone of archaeological protection becomes transformed into an *archaeological park*, which offers two forms of the shaping of space, which means that it is both an open-air archaeological museum that is integrally tied with a structure or structures, which exhibit both on-site artefacts, as well as a collection of movable objects obtained during the exploration of an archaeological dig site, supplemented by elements of media presentation.

The large archaeological park in Xanten, Germany, as well as the Petronellum-Carnuntum archaeological park in Austria, transformed from a traditional nineteenth century archaeological reserve into a modern eco-museum with strong support in the local community, are both good examples of this concept. Both of these examples will be discussed and analysed further in this dissertation.

An archaeological exhibition's essential element is its legibility in terms of the spatial structure of the fragments and elements of past edifices, most often in relic form. This problem has made itself evident already at the beginning of archaeology, when the exploration of the first preserves in lands of ancient and prehistoric cultures took place. We know of the first attempts at reconstructing the ruined buildings of the Athenian Acropolis, Herculaneum and Pompeii, where so-called anastylosis – a method of reconstructing a structure with

konstrukcji zrujnowanych budowli Akropolu ateńskiego, Herkulanum i Pompei, gdzie zaczęto po raz pierwszy stosować tzw. anastylozę, czyli metodę odbudowy obiektu z wykorzystaniem oryginalnych części lub z zastosowaniem zrekonstruowanych, brakujących elementów.

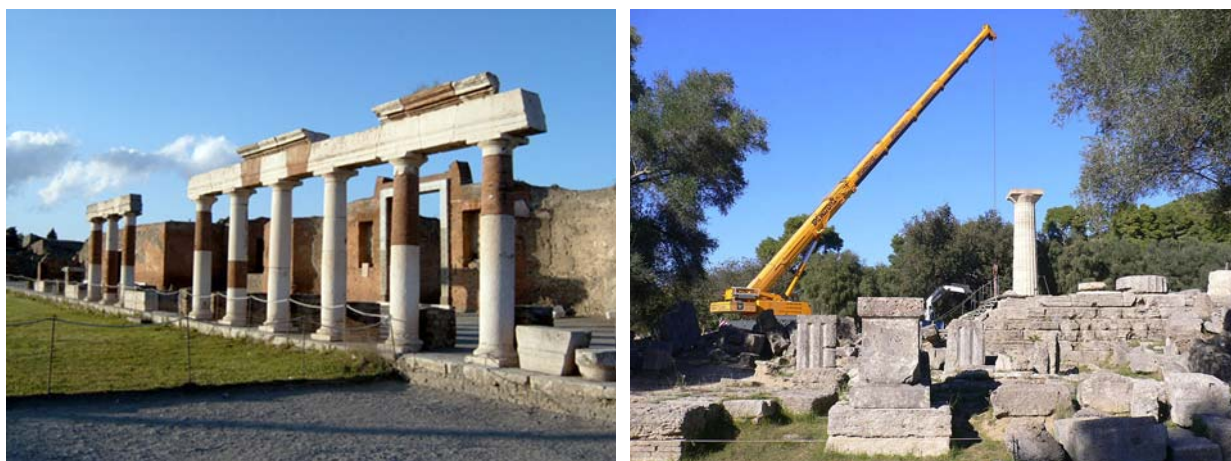
the use of its original parts or by utilising reconstructed versions of missing elements – was employed.

One notable illustration of the endeavours leading to the establishment of conditions for the appropriate perception of partially preserved structures in the reserve

Ryc. 4. Stopniowa rekonstrukcja Partenonu na Akropolu w Atenach: kompilacja anastylozy wykorzystującej oryginalne elementy i nowych uzupełnień (po lewej) oraz fragment belkowania szczytu świątyni z wyraźnie odróżniającymi się nowymi uzupełnieniami (po prawej)

Fig. 4. The gradual reconstruction of the Parthenon at the Acropolis in Athens: a compilation of anastylosis utilising original elements and new infills (to the left), as well as a fragment of the entablature of the gable of the temple with clearly differing new infills (to the right)

Ryc. 5. „Tradycyjna” metoda anastylozy zastosowana w Pompejach (po lewej) i współczesna rekonstrukcja świątyni Zeusa w Olimpii w oparciu o anastylozę z wykorzystaniem oryginalnych elementów kolumnady

Fig. 5. The “traditional” method of anastylosis used in Pompeii (to the left) and the contemporary reconstruction of the temple of Zeus in Olympia based on anastylosis with the use of the original elements of the colonnade

Szczególną ilustracją przedsięwzięć zmierzających do stworzenia warunków właściwej percepcji obiektów zachowanych szczątkowo w rezerwacie ateńskiej Agory jest podjęta rekonstrukcja jednego z największych obiektów antycznych tego zespołu, Stoi Attalosa, budynku wzniesionego w latach 159–138 p.n.e., a zniszczonego przez najazd Herulów w 267 roku. Rekonstrukcja ta, przeprowadzona w latach 1953–1956 przez American School of Classical Studies at Athens, sfinansowana przez Rockefellera i sponsorów amerykańskich, została przeprowadzona z myślą o zwiedzających i stworzeniu zarówno przestrzeni recepcyjnej dla ruchu turystycznego, zaplecza badawczego, jak i największej części ekspozycji archeologicznej. Zrekonstruowana perfekcyjnie forma architektoniczna daje także wyobrażenie o skali antycznej architektury, co jest szczególnie

of the Athenian Agora is the attempted reconstruction of one of the largest ancient buildings of this complex – the Stoa of Attalos, a building erected in the years 159–138 BCE and subsequently destroyed by an invasion of the Heruli in 267. The reconstruction performed in the years 1953–1956 by the American School of Classical Studies at Athens and financed by Rockefeller and other American sponsors was performed with visitors in mind, as well as with the creation of both a reception space for tourists, a research facility, as well as the largest possible archaeological exhibition. The perfectly reconstructed architectural form also gives us an image of the scale of ancient architecture, something that is particularly clear in the case of the nearby Odeon of Agrippa, which is completely unidentifiable among the ruins of the Agora’s buildings.

ważne w przypadku sąsiedniego monumentalnego Odeonu Agrypy, całkowicie nieczytelnego wśród ruin zabudowań Agory.

Chociaż rekonstrukcja Stoi Attalosa przyjęta została przez środowisko konserwatorskie bez entuzjazmu, to w ciągu pół wieku, jakie minęło od zrealizowania tego eksperymentu, zwłaszcza pod wpływem słynnej Deklaracji z Nara⁸, szczególnie na obszarach parków archeologicznych chętnie wraca się do rekonstrukcji całych obiektów, głównie z uwagi na walory ekspozycyjne takiego zabiegu, a także potrzeby użytkowe archeologicznych muzeów plenerowych. Od 1992 roku prowadzona jest permanentna rekonstrukcja ateńskiego Partenonu, w części oparta na metodzie anastylozy, wykorzystująca istniejące elementy, ale także z wykorzystaniem komputerowo wspomaganą rekonstrukcją, którą prowadzi prof. Manolis Korres. W tym samym roku Niemiecki Instytut Archeologiczny rozpoczął realizację programu anastylozy świątyni Zeusa w Olimpii, która została spalona przez Teodozjusza w 426 roku, ale potężna kamienna budowla runęła ostatecznie po dwóch trzęsieniach ziemi, jakie miały miejsce w latach 551–552. Pod koniec listopada 2012 została zakończona druga faza anastylozy, która

Although the reconstruction of the Stoa of Attalos was received without enthusiasm by conservation circles, during the five decades that have passed since the carrying out of this experiment, particularly under the influence of the famous Nara Declaration⁸, the reconstruction of entire structures is often returned to, particularly in areas of archaeological parks, mainly due to the exhibition-related qualities of such measures, as well as due to the utilitarian needs of open-air archaeological museums. A permanent reconstruction of the Athenian Parthenon is being carried out since 1992, partially utilising existing elements, but also with the use of computer aided reconstruction, which is being performed by professor Manolis Korres. During the same year the German Archaeological Institute began the carrying out of a programme of anastylosis at the temple of Zeus in Olympia, which was burned down by Theodosius in 426, yet the mighty stone edifice finally crumbled after two earthquakes which took place in the years 551–552. The second phase of the anastylosis, which was based on the placement of all of the columns and the entablature on the cleaned and conserved stylobate, was finished at the end of November 2012.

Ryc. 6. Teren rezerwatu Agory w Atenach z ruinami antycznej budowli – Stoi Attalosa w końcu lat 40. ub. stulecia (po lewej) oraz historyczny budynek zrekonstruowany przez American School of Classical Studies at Athens (po prawej)

Fig. 6. The area of the Agora reserve in Athens, with the ruins of the ancient Stoa of Attalos as seen towards the end of the 1940's (to the left), as well as the historical building reconstructed by the American School of Classical Studies at Athens (to the right)

polegała na ustawieniu wszystkich kolumn i belkowania na oczyszczonym i zakonserwowanym stylobacie.

W roku 1992 została przyjęta i podpisana przez państwa członkowskie Unii Europejskiej i inne państwa, nie należące do niej, „Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego” przyjęta i ratyfikowana przez Polskę⁹, zwana Konwencją z La Valetty (tam sporządzona 16.01.1992). Konwencja przyjmując, że dziedzictwo archeologiczne, którego zasoby znajdujące się w ziemi i pod wodą nigdy nie będą zapewne w całości rozpoznane, ma tak wielkie znaczenie dla wiedzy o historii ludzkości, uznała zarazem, że jest [ono] poważnie zagrożone zniszczeniem z powodu narastającej liczby projektów zagospodarowania przestrzennego, zagrożeń naturalnych, nielegalnych lub nienaukowych wykopalisk i niewystarczającej świadomości publicznej¹⁰. Stąd

The year 1992 saw the approval and signing of the “European Convention on the protection of the archaeological heritage”, also called the La Valetta Convention (it was written there on the 16.01.1992) by European Union member states and other non-member countries, and which was approved and ratified by Poland⁹. The Convention, assuming that the archaeological heritage, the elements of which are in the earth and underwater, will probably never be fully identified, is of such great significance to the knowledge of the history of mankind, simultaneously acknowledged that it is seriously threatened with deterioration because of the increasing number of major planning schemes, natural risks, clandestine or unscientific excavations and insufficient public awareness¹⁰. Thus, the postulate of instituting appropriate administrative and scientific supervision procedures was formulated towards

też sformułowany został pod adresem sygnatariuszy i całej społeczności światowej postulat ustanowienia wszędzie tam, gdzie nie zostało to jeszcze zrealizowane, *odpowiednich kontrolnych procedur administracyjnych i naukowych*, a także wdrożenie systemowej ochrony tego dziedzictwa poprzez odpowiednie metody planowania przestrzennego i kierunków rozwoju kulturowego społeczeństwa. Konwencja z La Valetty jest szczególnie ważnym dokumentem, ponieważ wprowadza nie tylko definicje dziedzictwa archeologicznego jako *wszelkie pozostałości, obiekty i jakiejkolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok ... [oraz] ... obejmuje struktury, konstrukcje, zespoły budowlane, eksploatowane tereny, przedmioty, zabytki innego rodzaju, jak też ich otoczenie znajdujące się na ziemi, lub pod wodą*¹¹, a także określa narzędzia i metody służące ochronie tego dziedzictwa. Jednym z takich kluczowych działań systemowych jest wymieniony przez Konwencję właśnie *rezerwat archeologiczny*, obejmujący zarówno pojedyncze zabytki, jak i całe strefy ochronne – *nawet wtedy, gdy nie ma tam widocznych pozostałości na powierzchni, lub pod wodą, dla zachowania materialnego dowodu do analizy przez następnego pokolenia*.

Wreszcie, odrębny rozdział dedykuje Konwencja *zintegrowanej konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, która winna polegać na pogodzeniu i połączeniu potrzeb wynikających z planowania rozwoju przestrzennego z potrzebami ochrony dziedzictwa archeologicznego realizowanych poprzez stałą współpracę planistów i archeologów, a oparta na dbałości o zrównoważenie strategii rozwoju z potrzebami ochrony środowiska naturalnego i kulturowego, z zagwarantowaniem niezbędnego publicznego udostępnienia stanowisk archeologicznych i z zapewnieniem bezpieczeństwa dla eksponowanych przedmiotów dziedzictwa archeologicznego.

Przenosząc problem na grunt polski należy zauważyć, że choć nie mamy równorzędnego dokumentu odnoszącego się bezpośrednio do dziedzictwa archeologicznego, właściwe zabezpieczenia jego ochrony zostały zapisane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku¹². Zawiera ona wystarczające regulacje prawne i mechanizmy zabezpieczające ten rodzaj dziedzictwa przed potencjalnym zniszczeniem. W artykule 31 ustawa stanowi, że każdy, kto zamierza podjąć inwestycję budowlaną przy obiekcie wpisanym do rejestru zabytków lub na terenie objętym ochroną konserwatorską, jest zobowiązany do przeprowadzenia wyprzedzających badań archeologicznych w rodzaju i zakresie ustalonym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Ta sama procedura obowiązuje na pozostałych obszarach prawnie nieobjętych ochroną konserwatorską. Reguluje to artykuł 32 ustawy, który mówi, że każdy, kto prowadzi roboty budowlane lub ziemne, w przypadku odkrycia przedmiotu mogącego być zabytkiem, jest zobowiązany wstrzymać te roboty, zabezpieczyć znalezisko i powiadomić wojewódzkiego konserwatora zabytków, a ten dopiero jest władny podjąć decyzję co do dalszych procedur gwarantujących ochronę znaleziska.

Dochodzimy tu do kluczowej kwestii, która bywa wciąż jeszcze w Polsce przedmiotem sporów

the signatories and the global community, as well as of implementing systemic protection of this heritage through appropriate methods of spatial planning and the directions of the cultural development of society. The La Valetta Convention is a particularly important document, because it introduces not only a definition of archaeological heritage as *all remains and objects and any other traces of mankind from past epochs... [as well as]... structures, constructions, groups of buildings, developed sites, moveable objects, monuments of other kinds as well as their context, whether situated on land or under water*¹¹, but also the tools and methods used in the protection of said heritage. One of such key systemic efforts mentioned by the Convention is the archaeological reserve, which covers both individual structures, as well as entire protection zones – *even where there are no visible remains on the ground or under water, for the preservation of material evidence to be studied by later generations*.

Finally, the Convention dedicates a separate chapter to the *integrated conservation of archaeological heritage*, which should be based on reconciling and combining the needs resulting from planning spatial development with the needs of the protection of the archaeological heritage performed by a constant cooperation between planners and archaeologists, and be based on care for balancing development strategies with the needs of protecting the natural and cultural environment, while guaranteeing the necessary public accessibility to archaeological sites while ensuring the safety of exhibited objects of archaeological heritage.

When looking at the problem from a Polish perspective, then even though we do not have a similar document referring directly to archaeological heritage, the appropriate measures securing its protection were already included in the Historical Monuments Protection and Care Act of 2003¹². It contains sufficient legal regulations and mechanisms securing this type of heritage from potential destruction. Article 31 of the Act states that anyone who intends to carry out a construction project involving a structure listed in the historical sites registry, or in an area under architectural conservation, is required to perform preceding archaeological studies of the type and scope determined by the Voivodship Conservator of Historical Monuments. The same procedure is enforced in other areas which are not legally placed under conservation. This is regulated by article 32 of the Act, which states that anybody who performs construction or excavation work, in the event of discovering an object which can potentially constitute a heritage object, is required to cease performing this work, secure the finding and notify the Voivodship Conservator of Historical Monuments, and it is the Conservator who has the right to make a decision concerning further procedures ensuring the protection of the finding.

Here we arrive at a key matter, one that is still the subject of academic discussion in Poland: that of public access to contemporary cultural heritage, the paradigm of which is treated in the European Union as one of the

akademickich: społecznego dostępu do wspólnego dziedzictwa kulturowego, który to paradygmat jest w Unii Europejskiej traktowany jako jedno z gwarantowanych przez ONZ niezbywalnych praw obywatelskich. Należy od do tzw. III generacji praw człowieka, zdefiniowanych prawnie i związanych ze wzrastającą współzależnością państw w procesach postępującej globalizacji świata.

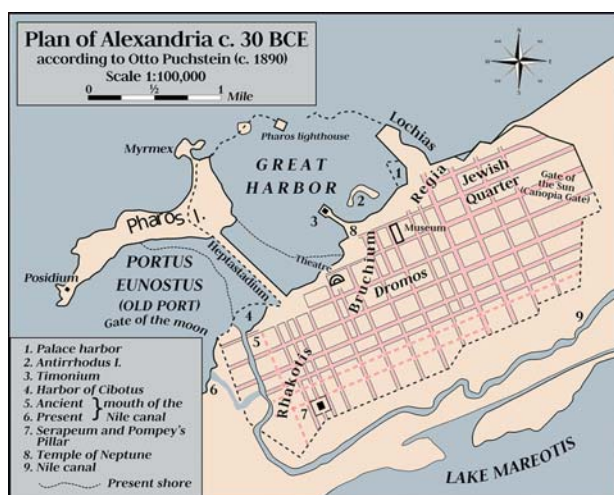
Często podejmowana jest dyskusja: czy ekspozycja archeologiczna to muzeum, muzeum archeologii, rezerwat czy park archeologiczny? Czy może jest ona konglomeratem tych i wielu jeszcze innych form udostępniania i prezentacji dziedzictwa.

W rozprawie doktorskiej poświęconej współczesnej architekturze wystawienniczej Magdalena Gyurkovich

inalienable civil rights guaranteed by the UN. It belongs to the so-called third generation of human rights, legally defined and associated with the growing co-dependence of states in the processes of the ongoing globalisation of the world.

There is often a discussion whether an archaeological exhibition is a museum, an archaeological museum, a reserve or an archaeological park. Or perhaps it is a conglomerate of these and many other forms of providing access to and exhibiting heritage.

In her doctoral dissertation devoted to contemporary exhibition architecture, Magdalena Gyurkovich, when discussing the terminology associated with the subject of her studies, separated the term *museum*, from that of the *paramuseum*¹³.

Ryc. 7. Plan starożytnej Aleksandrii z lokalizacją Brucheionu (po lewej) i wyobrażenie jego wnętrza w oparciu o analogie stylistyczne
Fig. 7. Plan of ancient Alexandria with the location of the Brucheion (to the left) and an imagining of its interior based on stylistic analogies

omawiając terminologię związaną z przedmiotem badań rozróżnia pojęcie *muzeum* od pojęcia *paramuzeum*¹³.

Definicję *muzeum* autorka opiera na zbliżonych do siebie definicjach opracowanych przez ICOM (International Council of Museums) i UNESCO, które określają muzeum jako *niedochodową, trwałą instytucję w służbie społeczeństwa i jego rozwoju, otwartą dla publiczności, która pozyskuje, konserwuje, bada, upowszechnia i wystawia materialne i niematerialne dziedzictwo ludzkości i jej środowiska dla edukacji, nauki i rozrywki*. Ta definicja została przytoczona z powołaniem się na pracę Mirosława Borusiewicza¹⁴. Jest ona zresztą zbliżona do definicji, jaką zaproponował już w latach 80. ub. stulecia Zdzisław Żygulski, widząc muzeum jako „instytucję trwałą, nie obliczoną na zysk, pozostającą w służbie społeczeństwa i jego rozwoju, otwartą dla publiczności, mającą za zadanie gromadzenie, konserwowanie, badanie, rozpowszechnianie i wystawianie materialnych świadectw dotyczących człowieka i jego otoczenia, a to dla studiowania, edukacji i przyjemności”¹⁵.

Warto przypomnieć, że muzeum przeszło długą ewolucję od czasów antycznych, kiedy grecki termin *mouseion* oznaczał miejsce przeznaczone dla muz, które odbywały rytualne tańce w obecności swej matki

The definition of the museum was based by the author on similar definitions developed by ICOM (International Council of Museums) and UNESCO, which define a museum as a *non-profit, permanent institution in service to society and its development, open to the public, which procures, conserves, studies, shares and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, science and entertainment*. This definition was cited with a reference to a work by Mirosław Borusiewicz¹⁴. In fact, it is close to the definition that was proposed by Zdzisław Żygulski already in the 1980's, who saw the museum as a “permanent institution, not orientated towards profit, remaining in the service of society and its development, open to the public, tasked with the gathering, conservation, study, publication and exhibition of material evidence concerning man and his surroundings, for the purpose of study, education and pleasure”¹⁵.

It would be good to mention that the museum has undergone a long evolution since ancient times, when the Greek term *mouseion* signified a place meant for the muses, who performed ritual dances in the presence of their mother, Mnemosyne – the goddess of memory. This place was initially meant solely for the practicing

Mnemosyne – bogini pamięci. Miejsce to początkowo było wyłącznie przeznaczone także dla uprawiania poezji i filozofii, ale później stało się także miejscem naukowych dysput i rozważań, odpowiednio wyposażone w pomieszczenia i sale wraz ze zbiorami narzędzi i przedmiotów służących do badań.

Interesującym przykładem antycznego *mouseionu* był kompleks Aleksandryjski opisywany przez starożytnych i średniowiecznych historyków. Został on wzniesiony w Aleksandrii w 295 roku p.n.e. przez Ptolemeusza I Soltera z inspiracji filozofa Demetriusza z Faleronu (ucznia Arystotelesa) jako kompleks gmachów, który przeszedł do historii jako Muzeum Aleksandryjskie, ale pod względem funkcjonalno-programowym nie miał on nic wspólnego ze znanymi nam muzeami XIX-wiecznymi, ponieważ jego charakter przypominał raczej współczesne interdyscyplinarne centra naukowo-badawcze, gdzie rozwijana jest wiedza i nauki zarówno humanistyczne, jak i ścisłe.

Najważniejszą częścią Aleksandryjskiego Mouseionu był tzw. *Brucheion*, czyli słynna Biblioteka Aleksandryjska, a jej nazwa wywodzi się z nazwy dzielnicy miasta *Bruchium*, w której była zlokalizowana. Na podstawie informacji pozostawionej przez sycylijskiego historyka z I wieku p.n.e. Diodurusa Siculusa możemy odtworzyć niezwykłą strukturę tej instytucji publicznej, która składała się z biblioteki głównej, z której zbiorów mogli korzystać jedynie wybrani uczeni na podstawie specjalnych uprawnień, oraz jej filii usytuowanej koło świątyni Serapisa, której zbiory dostępne szerszemu gronu czytelników zawierały duplikaty najważniejszych pozycji znajdujących się w bibliotece głównej.

Imponujące były też rozmiary obu zbiorów ksiąg, choć trudne do sprecyzowania wobec różnych relacji historycznych. Według informacji pochodzącej od Eratostenesa z Cyreny, zarządzającego zbiorami w czasach ptolemejskich, w bibliotece głównej znajdowało się blisko pół miliona wolumenów, zaś w filialnej ponad czterdzieści tysięcy.

Jak napisał Andrzej Kadłuczka¹⁶, ...*funkcja Mouseionu ... stwarzała znakomite warunki dla prowadzenia studiów i badań humanistycznych, czy eksperymentów naukowych w dziedzinach nauk ścisłych. Mouseion był zatem w antycznym świecie tym, czym dziś są nowoczesnie urządzone i zarządzane centra naukowo-kulturalne.* Autor ten zwraca uwagę na ewolucję, z jaką mamy do czynienia we współczesnej muzeologii, której przykładami mogą być słynna modernizacja Luwru zrealizowana przez architekta Iong Ming Peia czy ostatni głośny Master Plan dla *Museumsinsel* w Berlinie, autorstwa architektów Giorgio Grassiego, Davida Chipperfielda i Mathiasa Ungersa, którym postawiono ambitne i nowatorskie zadanie stworzenia oryginalnego, otwartego na zmiany w filozofii ochrony dziedzictwa i muzealnictwa – i metodologicznie holistycznego modelu uniwersalnego muzeum – centrum sztuki i kultury światowej, uważając, że przykłady te ...*wpisują się w nurt nowego myślenia o muzeum – new museology – jako instytucji ściśle zintegrowanej z system holistycznie rozumianej ochrony dziedzictwa kulturowego. Idea new museology, która w latach 70. została zaproponowana*

of poetry and philosophy, yet it later also became the site of scientific disputes and discussions, appropriately equipped with rooms and halls, along with sets of tools and items used in research.

One interesting example of a *mouseion* was the Alexandrian complex described by ancient and medieval historians. It was erected in Alexandria in 295 BCE by Ptolemy and Solter, inspired by the philosopher Demetrius of Phaleron (a student of Aristotle) as a complex of buildings which went down in history as the Alexandrian Museum, yet in functional and programmatic terms it had nothing in common with the nineteenth-century museums that we know of, because its character resembled a complex of contemporary interdisciplinary scientific and research centres, where knowledge, as well as the humanities and science, is developed.

The most important part of the Alexandrian Mouseion was the so-called Brucheion, the famous Library of Alexandria, its name derived from the name of the city district of Bruchium, in which it was located. On the basis of information left by Diodorus Siculus, a Sicilian historian from the first century BCE, we can recreate the extraordinary structure of this public institution, which was composed of a main library, whose collections were accessible only to selected scholars on the basis of special privileges, as well as a branch located near the temple of Serapis, whose collections were available to a wider group of readers and which contained duplicates of the most important positions found in the main library.

The size of both book collections was also impressive, although difficult to precisely define in light of the differences between historical accounts. According to the account of Eratosthenes of Cyrene, a librarian, in Ptolemaic times the main library contained roughly around half a million volumes, while its branch contained over forty thousand.

As Andrzej Kadłuczka¹⁶ wrote, ...*the function of the Mouseion... provided excellent conditions for the conducting of studies and humanistic research, or scientific experiments. The Mouseion was to the ancient world that which modernly equipped and managed scientific and cultural centres are today.* Examples of which include the famous modernisation of the Louvre performed by the architect Ieoh Ming Pei, or the latest famous Master Plan of the *Museuminsel* in Berlin, by the architects Giorgio Grassi, David Chipperfield and Mathias Ungers, who were given the ambitious and innovative task of creating an original model of a universal museum, one that is open to changes in the philosophy of the protection of heritage and museology and methodologically holistic – a centre of global art and culture, believing that these examples ...*are in line with the current of thinking about museums in a new way – a new museology – as an institution closely integrated with a system of a holistically understood protection of cultural heritage. The idea of new museology, which was proposed by ICOM academic circles in the 1970's, gave rise to revolutionary changes in museology*¹⁷.

przez środowisko naukowe ICOM data początek rewolucyjnym zmianom w muzealnictwie¹⁷.

Ale jak się okazuje, ten ptolemejski model muzeum przetrwał aż do czasów oświecenia, skoro komentując ewolucję muzeum Paul Naredi-Rainer, wybitny austriacki historyk sztuki i krytyk architektury, profesor Uniwersytetu w Innsbrucku, wyraził opinię, że aż do początków XVIII wieku była to instytucja w pierwszym rzędzie naukowa – akademia uczonych, a dopiero w drugim planie było to miejsce przechowywania zbiorów, przede wszystkim niezbędnych do prowadzonych tam prac badawczych (przedmiotów i narzędzi naukowych, dzieł sztuki oraz zbiorów ksiąg i dokumentów). Dopiero w XIX wieku muzeum zaczęło oznaczać specjalnie wznoszony budynek gwarantujący możliwość bezpiecznego przechowywania cennych kolekcji i ich publicznej prezentacji i dający także możliwość prowadzenia badań nad nimi¹⁸.

W świetle współczesnej, wciąż żywej dyskusji o tym, czym jest muzeum, jaka jest misja tej instytucji i jakie funkcje winno spełniać, można przyjąć, że wspomniane przez Magdaleny Gyurkovich instytucje „paramuzealne” są w gruncie rzeczy częścią szeroko rozumianego współczesnego muzeum realizowanego w myśl idei *new museology* wraz ze wszystkimi sprzecznościami i wątpliwościami. Jak bowiem powiada Joseph Margolis, amerykański filozof i zwolennik relatywizmu, *trudno lapidarnie odpowiedzieć na pytanie: do czego służy muzeum?*¹⁹. Na swoistą dychotomię instytucji muzealnej zwrócił także uwagę znany dobrze także w Polsce krytyk i historyk architektury Charles Jencks, który uważa, że współczesne muzeum jest instytucją, która realizuje różne, sprzeczne ze sobą zadania. Według Jencksa podstawowym celem muzeum jest kultywowanie pamięci kulturowej, a środkiem do realizacji tego celu jest gromadzenie i przechowywanie obiektów. Ta sprzeczność polega na tym, że muzeum w swej misji nauczania i ukazywania świata wartości opiera się na sztuce i nauce, ale jest współczesne muzeum jednocześnie miejscem rozrywki, centrum komercyjnym i ośrodkiem przemysłu kulturalnego²⁰.

Można postawić kolejne pytanie: czy nie jest to sprzeczność pozorna? Czy jest to może istota nowego modelu instytucji muzealnej, której zadaniem jest także „bawiąc – uczyć”? Czy może jest narzędziem pozwalającym łatwiej zgłębić tajniki wiedzy, które to narzędzie stosował wybitny amerykański fizjoterapeuta Glen Doman, uważając, że *zabawa jest nauką, nauka zabawą. Im więcej zabawy, tym więcej nauki*²¹. Maria Popczyk twierdzi, że jest wiele źródeł sprzeczności charakteryzujących muzeum. Są to *przemiany i postęp w dziedzinach naukowych z nim związanych, różnicowanie typów, czy stanów racjonalności właściwych dla różnego rodzaju muzeów czy ekspozycji, wreszcie sprzeczności jakie generuje świat publiczności i świat sztuki*²².

Jest to bardzo trafne stwierdzenie, które pozwala do instytucji muzealnych zaliczyć także ekspozycje archeologiczne – jako ich zróżnicowany typ będący rezultatem przemian i postępu, ale także wyrazem konkretnych stanów racjonalności.

However, as it turns out, this Ptolemaic model of the museum survived as late as up to the period of Enlightenment, seeing as when commenting on the evolution of the museum, Paul Naredl-Rainer, an outstanding Austrian arts historian and architectural critic and a professor of the University of Innsbruck, expressed his opinion that up to as late as the beginning of the eighteenth century it was primarily a scientific institution – an academy of scholars, with the storage of collections, primarily those required for the research work being performed there (scientific items and tools, works of art, collections of books and documents) being only secondary. It was only in the nineteenth century that the term museum started to signify a specifically erected building guaranteeing the possibility of safely storing precious collections and their public exhibition, in addition to providing the opportunity to study them¹⁸.

In light of the contemporary and still lively discussion about what the museum is, what is the mission of this institution and what functions it should perform, we can assume that the “paramuseal” institutions mentioned by Magdalena Gyurkovich are in essence a part of the broadly understood contemporary museum built with the idea of new museology in mind, along with all of its contradictions and doubts. For as Joseph Margolis, an American philosopher and proponent of relativism said, *it is difficult to concisely answer the question about what a museum is used for*¹⁹. The peculiar dichotomy of the museal institution was also pointed at by the well-known – in Poland as well – critic and historian of architecture, Charles Jencks, who believed that the contemporary museum is an institution which performs numerous mutually contradictory tasks. According to Jencks, the fundamental goal of the museum is the cultivation of cultural memory, and the form of realising this goal is the collecting and storage of objects. This contradiction is based on the fact that the museum, in its mission of educating and showing the world of values, is based on art and science, but *is simultaneously a place of entertainment, a commercial centre and a facility of the culture industry*²⁰.

We can ask another question: is this not only an apparent contradiction? Or is it perhaps the essence of a new model of the museal institution, whose task is also teaching through play? Or is it a tool allowing us to better learn the secrets of knowledge, a tool used by the outstanding American physiotherapist Glenn Doman, who believed that *playing is learning and learning is playing. The more playing there is, the more learning there is*²¹. Maria Popczyk claimed that there are many sources of the contradictions that characterise the museum. These are *transformations and progress in the scientific disciplines associated with it, the variety of types or states of rationality appropriate to various types of museums or exhibitions, and finally, the contradictions generated by the world of the audience and the world of art*²².

It is a very accurate statement, which also allows us to count archaeological exhibitions as museums – as their varied type, a result of transformations and progress, but also an expression of specific states of rationality.

- ¹ Z. Rajewski, *Pokaz zabytków w terenie*, Wiadomości Archeologiczne, t. XXX, Warszawa 1964, por. także: A. Kadłuczka, *Rezerwat jako nowoczesna metoda ochrony i prezentacji zabytków architektury i urbanistyki*, Politechnika Krakowska, Zeszyt Naukowy nr 5, Kraków 1981.
- ² *Program rozwoju sieci rezerwatów archeologicznych pomysłanych jako muzea nowego typu*, opracowanie MKiS.
- ³ W. Hensel, *Archeologia żywa*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1973, s. 286.
- ⁴ Ibidem, s. 265.
- ⁵ A.D. Accadi, *La copertura dei siti archeologici: questioni di protezione e comunicazione delle rovine*, w: *Mostrare l'Archeologia per un manuale-atlante degli interventi di valorizzazione*, a cura di Marco Vaudetti, Valeria Minucciani, Simona Canepa, Ed. Umberto Allemandi & c. Torino, Londr, New York 2013.
- ⁶ L. Basso Peressut, P.F. Caliarì, *Architettura per l'Archeologia. Museografia e Allestimento*, a cura di Carolina Martinelli. Prospettive Edizioni, Roma 2014.
- ⁷ A. Kadłuczka, op. cit., s. 6.
- ⁸ Dokument z Nara o autentyzmie, Nara 1994, www.nid.pl. Dz. U. 1996, nr 120, poz. 564.
- ⁹ Ibidem.
- ¹⁰ Ibidem.
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² Dz. U. 2003, nr 262, poz. 1568.
- ¹³ M. Gyurkovich, *Współczesne kierunki kształtowania architektury wystawienniczej*, praca doktorska wykonana na Politechnice Poznańskiej pod kierunkiem prof. Wojciecha Bonenberga, Poznań 2016, autorka na podstawie rekomendowanej przez UNESCO klasyfikacji ICOM-u do instytucji paramuzealnych zalicza ogrody zoologiczne, botaniczne, rezerваты przyrody, parki narodowe i kulturowe oraz inne jednostki, tj. planetaria, miasteczka i centra nauki i techniki, a także nie będące muzeami ekspozycje stałe ukazujące osiągnięcia, odkrycia i ciekawostki z dziedziny historii, archeologii, kultury, przyrody, techniki itp., s. 13.
- ¹⁴ M. Borusiewicz, *Nauka czy rozrywka. Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzealnych*, Muzeologia, t. 4, Universitas, Kraków 2012.
- ¹⁵ Z. Żygulski, *Muzea na świecie, wstęp do muzealnictwa*, PWN, Warszawa 1982, s. 12.
- ¹⁶ A. Kadłuczka, *Od 'Museionu' do 'Ecomuseum'*. W kierunku holistycznego rozumienia dziedzictwa kulturowego, *Czasopismo Techniczne*, z. 7A (10), Rok 2015 (112), Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, s. 115–132.
- ¹⁷ Ibidem, s. 126.
- ¹⁸ P. Naredi-Rainer, *A Design Manual Museum Building*, Birkhauser – Publishers for Architecture, Basel–Berlin–Boston 2004.
- ¹⁹ J. Margelis, *The Idea of an Art Museum*, w: *The Idea of the Museum. Philosophical, Artistic and Political Questions*, ed. L. Aagaard-Mogensen, *Problems in Contemporary Philosophy*, vol. 6, Leviston, New York 1988, s. 172.
- ²⁰ Ch. Jencks, *The Contemporary Museum*, *Architectural Design*, nr 130, 1977, s. 9, cytata za: M. Popczyk, *Estetyczne przestrzenie ekspozycji muzealnych*, Universitas, Kraków 2008.
- ²¹ G. Doman.
- ²² M. Popczyk, op. cit., s. 37.

Streszczenie

Współczesna socjologia i filozofia podjęły badania fenomenu nazywanego muzealizacją przestrzeni publicznej, które to zjawisko charakteryzuje się nie tylko zwiększonym zapotrzebowaniem społecznym na instytucje muzealne, quasi-muzealne, hybrydy kulturowe czy szerokie archiwizowanie osobliwości i artefaktów z przeszłości, ale także na coraz szybszą absorpcję nowości, które ze względu na ich liczbę jeszcze szybciej tracą swój innowacyjny charakter i przynależność do współczesności.

Ale muzealizacja stanowisk archeologicznych jest nie tylko rezultatem zmiany świadomości społecznej i jej postrzegania przeszłości, skłonnej w coraz szerszym zakresie także takie przestarzałe nowości kolekcjonować i chronić; istotnym źródłem muzealizacji jest także rozwój gospodarczy generujący nowe inwestycje, które „ubocznie” produkują nowe obszary badania przeszłości.

Abstract

Contemporary sociology and philosophy have engaged in the study of a phenomenon called the musealisation of the public space, a phenomenon which is characterised not only by an increased public need for museum or quasi-museum institutions, cultural hybrids, the broad archiving of curiosities and artefacts of the past, but also by an increasingly rapid absorption of novelties, which, due to their number, lose their innovative character and place in contemporaneity ever quicker.

However, the musealisation of the public space is not solely the result of changes in the public conscious and its perception of the past, which is inclined to collect and protect such expired novelties in a broader and broader scope; economic development that is also a significant source of musealisation, generating new development projects, which, as a “side effect”, produce new sites for the studying of the past.

Agnieszka Matusik*

Tożsamość stoczni – nowe obiekty kultury w przemysłowym krajobrazie Gdańska

Identity of the shipyard – new cultural buildings in the postindustrial landscape of Gdańsk

Słowa kluczowe: system hydrologiczno-urbanistyczny, przestrzeń publiczna, tożsamość miasta

Key words: urban hydrological system, public space, identity of the city

WPROWADZENIE

Rozwój przestrzenny miasta Gdańska zawsze integralnie związany był z systemem wodnym. To układ hydrologiczny i wynikające z jego bogatego systemu powiązania stanowiły o prosperocie, ale również o zagrożeniach samego miasta. Historyczna część Gdańska związana była zawsze z wodami Motławy, Martwej Wisły i Raduni. Wciąż rozrastające się, bogate miasto stawało przed koniecznością coraz większego i bardziej efektywnego poszerzania zarówno własnego terytorium, jak i zakresu fortyfikacji. Fakt ten doprowadził stopniowo do powstania potężnej twierdzy morskiej „Wisłoujście”, obejmującej swoimi umocnieniami nie tylko samo miasto, ale również włączającej w jego system cały kanał Martwej Wisły aż do jej morskiej delty. Zlokalizowana tuż przy jej ujściu forteca miała chronić zlokalizowaną poniżej stocznice oraz obszary miejskie¹. W XIV wieku następują istotne modyfikacje w obrębie systemu hydrologicznego, które pozostaną w znacznej mierze niezmiennymi do dnia dzisiejszego. W latach 1348–1356 przekopany zostaje kanał Raduni łączący Motławę z Pruszczem Gdańskim. W 1371 roku Wisła zmienia w sposób naturalny swoje koryto, przesuując się w kierunku północno-wschodnim, co uwalnia znaczne obszary położone w bezpośrednim sąsiedztwie obecnego Starego Miasta.

INTRODUCTION

The spatial development of Gdańsk has always been inextricably linked with its hydrological system. It was the hydrological system of the city and the connections entailed by the richness of the system that were decisive for the prosperity of the city, but also for the threats it faced. The historical part of Gdańsk has always been linked with the waters of the Motława, the Martwa Wisła, and the Radunia rivers. This constantly growing rich city was facing the need to increase its territory, as well as the range of its fortifications, in a more extensive and effective manner. This fact gradually led to the establishment of a mighty sea fortress “Wisłoujście”, which covered not only the entire territory of the city with its fortifications, but also comprised in its system the entire channel of the Martwa Wisła river as far as to its delta. The fortress, located right at its mouth, was to protect the shipyard located below and the urban areas¹. The 14th century sees essential modifications within the hydrological system of the city, which will remain largely unaltered to date. In the years 1348–1356 a channel of the Radunia river is dug, linking the Motława river with Pruszcz Gdański. In 1371 the Vistula river changes its bed for natural reasons, shifting towards N/E, which releases considerable areas located in the direct vicinity of the Old Town within its current perimeter.

* dr inż. arch., Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr inż. arch., *Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Matusik A. Identity of the shipyard – new cultural buildings in the postindustrial landscape of Gdańsk. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:16-23

Otrzymano / Received: 05.04.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 23.06.2018

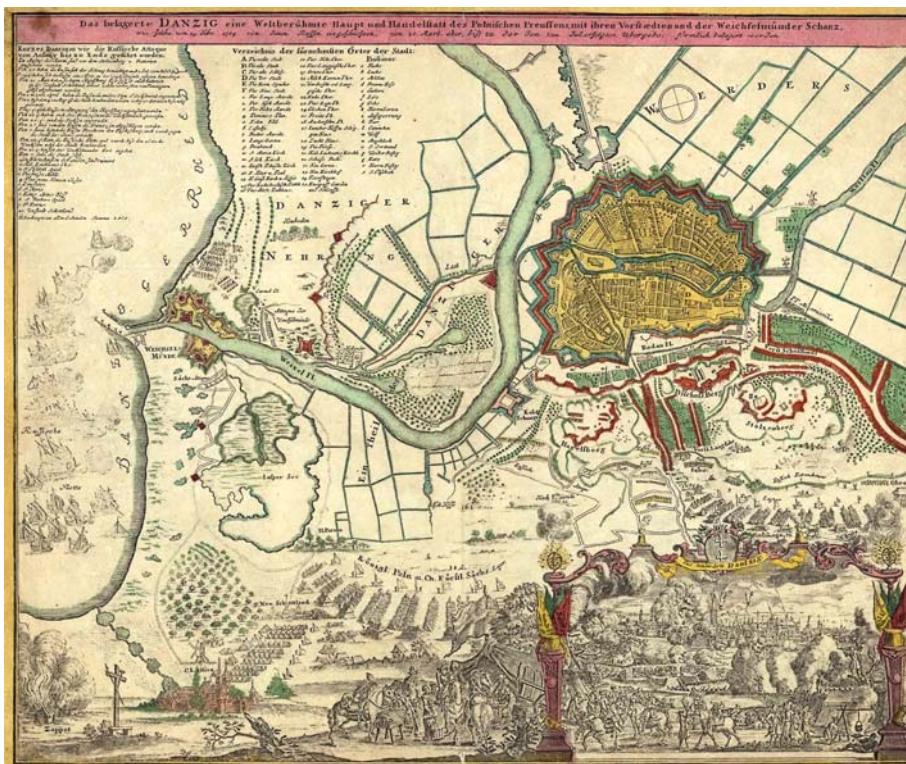
doi:10.17425/WK55GDANSK

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Historyczna panorama Gdańska, 1650–1655. Autor: Mathäus Merian. Źródło: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska
 Fig. 1. Historical panorama of Gdańsk, 1650–1655. Author: Mathäus Merian. Source: Historical Museum of Gdańsk

Ryc. 2. Gdańsk 1734. Widoczny układ miejski wraz z twierdzą Wislouiście. Źródło: domena publiczna
 Fig. 2. Gdańsk 1734. Legible urban layout with the Wislouiście fortress. Source: public domain

Mimo kolejnych przebudów i przekształceń struktura miasta oraz obszar stoczniowy nie zmieniają swojej lokalizacji. Pierwotnie niemieckie stocznie: Jana Klawittera (od 1804 r.), potem Kaiserliche Werft Danzig (od 1844 r.) i Schichau (od 1890 r.) zastępuje polska Stocznia Gdańska (po 1945 r.). Transformacje polityczne i zmiany w technologii produkcji doprowadzają w 1996 roku Stocznnię do stanu upadłości. Na jej miejscu tworzy się nowa spółka pod nazwą Stocznia Gdańsk SA (2006 r.).

Upadek Stoczni i jej późniejsza transformacja wymusiły istotne zmiany przestrzenne. Przede wszyst-

Despite subsequent reconstructions and transformations, the city structures and the shipyard areas do not change their locations. Initially German shipyards: of Jan Klawitter (since 1804), later Kaiserliche Werft Danzig (since 1844), and Schichau (since 1890) are replaced by the Polish Gdańsk Shipyard (after 1945). Political transformations and changes in the production technology contribute to the bankruptcy of the Shipyard, announced in 1996. It is replaced by a new company under the name “Stocznia Gdańsk SA” (Gdańsk Shipyard, Co. – 2006).

The fall of the Shipyard and its subsequent transformation brought about considerable spatial changes. First of all, its perimeter got limited – the entire industrial area was located on the island of Ostrów, whereas its southern part got incorporated into the urban structure as a new district with a cultural and residential function under the name “Young City”. The area of the district is surrounded by Wałowa and Jana z Kolna streets, and from the north and east it borders on the waterfront of the Martwa Wisła river.

Despite the fact that this area exhibits a significant degree of degradation, it has a very favourable location, as well as it has a great identity potential. For this reason

Ryc. 3. Pochylnie Stoczni Schichaua, 1911. Źródło: domena publiczna

Fig. 3. Slipways in the Schichau Shipyard, 1911. Source: public domain

kim ograniczony został jej zasięg terytorialny – całość obszaru przemysłowego skupiono na wyspie Ostrów, podczas gdy część południowa jest wcielana do struktury miejskiej jako nowa dzielnica o funkcjach kulturalno-mieszkaniowych pod nazwą Młode Miasto. Obszar dzielnicy okalają ulice Wałowa i Jana z Kolna, a od północy i wschodu związany jest z nadbrzeżami Martwej Wisły.

Obszar ten, mimo znacznego stopnia degradacji, posiada niezwykle wysokie walory lokalizacyjne, a także niesie ze sobą ogromny potencjał tożsamości. Z tego względu staje się jednym z istotniejszych obszarów dla strategicznych inwestycji w mieście. Jego rangę, jak również stopień trudności zagospodarowania terenu podkreślono w Studium Kierunków i Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Gdańska. Definiując główne cele polityki przestrzennej miasta, jako pierwszy wysunięto postulat ochrony dziedzictwa kulturowego. Cel ten realizowany jest poprzez:

- zachowanie i umacnianie tożsamości miasta,
- zrównoważoną ochronę wartości kulturowych obiektów i obszarów w mieście².

Oddziaływanie kulturowe tego obszaru nie tylko w skali lokalnej, ale również ponadlokalnej podkreśla fakt, iż jak to przytoczono w Studium, jedyny obszar wchodzący w granice administracyjne miasta Gdańska mogący liczyć na wpis na listę dziedzictwa UNESCO to fragment terenów dawnej Stoczni Gdańskiej będący miejscem powstania Solidarności³. To obciążenie tak wielkim ładunkiem i bogactwem tożsamości i wartości kulturowych niesie ze sobą wielkie wyzwania dla twórców działających w przyszłości w tym obszarze.

ODRODZENIE TOŻSAMOŚĆ MIEJSCA – MUZEUM WOJNY I EUROPEJSKIE CENTRUM SOLIDARNOŚCI

Człowiek i przestrzeń przez niego kształtowana stanowią nierozdzielalną i nieustannie uzupełniającą się całość. Jak pisze Chrystian Norberg-Schulz: „Zainteresowanie człowieka przestrzenią ma korzenie egzystencjalne. Wyrasta z potrzeby uchwycenia istotnych relacji

it becomes one of the most important areas for strategic investments in the city. Its rank and the difficulty of land development here is stressed in the Spatial Development Conditions for the City of Gdańsk. While defining the main objectives of the spatial policy of the city, the first postulate to be put forward was the one concerning the cultural heritage. This objective is achieved by means of:

- maintaining and strengthening the identity of the city,
- sustainable protection of cultural values of buildings and areas in the city².

The cultural impact of this area not only in the local scale, but also in the supralocal one, is emphasised by the fact that – according to the Study – the only area within the administrative limits of Gdańsk which can hope to be entered in the UNESCO heritage list is a part of the territory of the former Gdańsk Shipyard – a place where Solidarity came into being³. This immense burden and richness of identities and cultural values entails enormous challenges for designers working here in the future.

REVIVAL OF THE IDENTITY OF THE PLACE – MUSEUM OF THE SECOND WORLD AND THE EUROPEAN SOLIDARITY CENTRE

Man and space shaped by him constitute an inseparable and constantly complementary whole. As Christian Norberg-Schulz writes: “Man’s interest in space has existential roots. It stems from the need to grasp vital relations in his environment, to bring meaning and order to a world of events and actions”⁴. In the context of the areas of the so-called Young City in Gdańsk this statement takes on a particularly deep meaning. This area, so sorely tested by history, especially in the 20th century, is a carrier of a rich identity, the interpretation of which was undertaken by designers of two buildings describing man’s struggle with the terrors of war and regime. These are the Museum of the Second World War and the European Solidarity Centre.

MUSEUM OF THE SECOND WORLD WAR IN GDAŃSK

The Museum of the Second World War has an incredibly unique location, characterised by very good accessibility (footpaths linking it with the historical city centre, supralocal links via the access to Wałowa street). An important aspect is also its location between the Old Town itself and the newly emerging district of the Young City. Nevertheless, the most vital aspect of the location considered here is its identity. It is a place influenced by the very rich history of Gdańsk-based shipyards, and then by the tragic history of the 20th century, as well as the vicinity of Westerplatte.

The building of the Museum, the winner in an international competition, is a metaphor. Its designers

Ryc. 4, 5. Obszar inwestycji Młode Miasto na tle obszarów należących do Stoczni oraz podstawowe strefy funkcjonalne terenu. Źródło: domena publiczna

Fig. 4, 5. Area of the investment "Young City" against the background of territories belonging to the Shipyard and the basic functional zones of the area. Source: public domain

w środowisku, wprowadzenia znaczenia i porządku do świata wydarzeń i działań”⁴. W kontekście obszarów tzw. Młodego Miasta w Gdańsku stwierdzenie to nabiera niezwykle głębokiego znaczenia. Obszar ten, tak mocno doświadczony przez historię, zwłaszcza w XX wieku, jest nośnikiem bogatej tożsamości, której interpretacji podjęli się twórcy dwóch obiektów opisujących zmagania człowieka z grozą wojny i reżimu. Jest to Muzeum II Wojny Światowej oraz Europejskie Centrum Solidarności.

MUZEUM II WOJNY ŚWIATOWEJ W GDAŃSKU

Muzeum II Wojny Światowej posiada niezwykle unikatową lokalizację charakteryzującą się bardzo dobrą dostępnością (powiązanie piesze z historycznym centrum miasta, powiązania ponadlokalne poprzez dostęp do ulicy Wałowej). Istotnym aspektem jest również położenie pomiędzy samym Starym Miastem a nowo powstającą dzielnicą Młode Miasto. Jednakże najistotniejszym aspektem rozpatrywanej lokalizacji jest jej tożsamość. Jest to miejsce, na które wpływała bogata historia gdańskich stoczni, następnie tragiczna historia XX wieku, oraz bliskość Westerplatte.

Budynek Muzeum, wyłoniony na podstawie międzynarodowego konkursu, jest metaforą. Twórcy zapisali jego przestrzeń w trzech strefach: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Ta niezwykle czytelna definicja przestrzeni generuje układ urbanistyczno-architektoniczny,

Ryc. 6. Archiwalne zdjęcie terenu inwestycji. Źródło: zbiory Herder-Institut, Marburg

Fig. 6. Archive photograph of the area of the investment. Source: collection of Herder-Institut, Marburg

Ryc. 7. Muzeum II Wojny Światowej wraz z zagospodarowaniem terenu. Źródło: domena publiczna

Fig. 7. Museum of the Second World War with the land development. Source: public domain

arranged its space in three zones: the zone of the past, the zone of the present, and the zone of the future. This incredibly legible definition of space generates an urban and architectural layout which interprets the identity of the place in an incredibly powerful way. If Marc Auge defined “non-places”, the design by the KWADRAT design studio⁵ defines the PLACE anew.

The architects proposed a somewhat negative type of the land development on the plot when the channels of the Radunia river and the Motława river meet. A new typology of space was introduced in the area once defined by a dense tissue. The edifice of the Museum is based on the vertical articulation. Thanks to this measure, a considerable open public space is obtained. The division of the exposition into three zones referred to above translates into the structure of the entire building. The zone of the past, depicting the trauma of the war, is located underground (the building has six underground floors).

The zone of the present is a buffer linking the exposition with the city and its public space. The zone, located at the ground level, is directly connected with Prof. Władysława Bartoszewskiego Square and is dedicated to a multifunctional way of use. The zone of the

Ryc. 8. Kanał Motławy z widocznym w perspektywie Muzeum Wojny.
Fot. Wojciech Matusik

Fig. 8. The Motława Channel with the Museum of the Second World War visible in the perspective. Photo: Wojciech Matusik

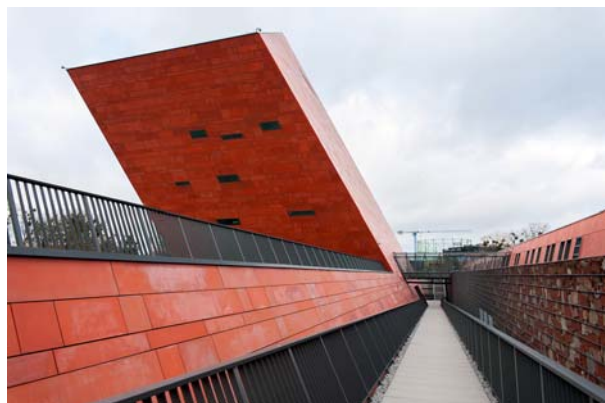
Ryc. 9. Muzeum Wojny wraz z kanałem Raduni. Fot. Wojciech Matusik

Fig. 9. Museum of the Second World War with the Radunia Channel. Photo: Wojciech Matusik

Ryc. 10. Trzy strefy Muzeum Wojny: Przeszłość, Teraźniejszość i Przyszłość. Fot. Wojciech Matusik

Fig. 10. Three zones of the Museum of the Second World War: the Past, the Present, and the Future. Photo: Wojciech Matusik

Ryc. 11. Zejście do strefy podziemnej na śladzie dawnej Grosse Gasse. Fot. Wojciech Matusik

Fig. 11. Descent to the underground zone along the former Grosse Gasse. Photo: Wojciech Matusik

który w sposób niezwykle mocny interpretuje tożsamość miejsca. Jeśli Marc Auge definiował „nie-miejsca”, to projekt biura KWADRAT⁵ określa na nowo MIEJSCE.

Architekci zaproponowali do pewnego stopnia negatywny sposób zagospodarowania działki u zbiegu kanału Raduni i Motławy. W obszar zdefiniowany niegdyś przez gęstą tkankę wprowadzono nową typologię przestrzeni. Budynek Muzeum oparto na artykulacji wertykalnej. Uzyskano dzięki temu znaczną, otwartą przestrzeń publiczną. Wspomniany powyżej podział ekspozycji na trzy strefy przekłada się na konstrukcję całości obiektu. Strefa przeszłości, mówiąca o traumie wojny umieszczona została pod powierzchnią ziemi (budynek posiada sześć kondygnacji podziemnych).

Strefa teraźniejszości to bufor wiążący ekspozycję z miastem i jego przestrzenią publiczną. Zlokalizowana na poziomie terenu strefa wiąże się bezpośrednio z Placem imienia prof. Władysława Bartoszewskiego i jest przeznaczona do wielofunkcyjnego sposobu użytkowania. Strefa przyszłości umieszczona została w wielkim, 40-metrowym świetliku, otwierającym widok na panoramę Motławy i Starego Gdańska.

Niezwykle sugestywnym elementem tożsamości miejsca jest transpozycja dawnej ulicy Grosse Gasse

future is located in a huge 40-metre skylight, opening up the view of the panorama of the Motława river and the Old Gdańsk.

An extremely suggestive element of the identity of the place is the transposition of the street formerly called Grosse Gasse in the form of a ramp combining the zone of the present (entrance from the side of the Radunia Channel) with the zone of the past, located 14 metres below the ground level. The former street of the so-called Wiadrownia recreated this way constitutes a certain new axis of the entire project and opens up towards the Old Town.

The entire edifice is finished with red concrete, which is to serve as a reference to the traditional building material of the old Gdańsk – brick.

EUROPEAN SOLIDARITY CENTRE

The European Solidarity Centre is the second important building which interprets the importance and impact of the contemporary history. The design by the FORT studio⁶ constitutes an equally clearly defined urban and architectural space, full of meanings. This multifunctional building is located in the direct

Ryc. 12. Europejskie Centrum Solidarności od strony historycznej bramy wejściowej do Stoczni. Fot. Wojciech Matusik

Fig. 12. European Solidarity Centre from the side of the historic entrance gate to the Shipyard. Photo: Wojciech Matusik

Ryc. 14. Europejskie Centrum Solidarności od strony terenów dawnej stoczni. Fot. Wojciech Matusik

Fig. 14. European Solidarity Centre from the side of the premises of the former shipyard. Photo: Wojciech Matusik

w postaci rampy łączącej strefę teraźniejszości (wejście od strony Kanału Raduni) ze zlokalizowaną 14 metrów pod powierzchnią terenu strefą przeszłości. Odtworzona w tej formie dawna ulica tzw. Wiadrowni stanowi swobodną, nową oś całości założenia i otwiera się na kierunek Starego Miasta.

Całość budynku wykończona została betonem w kolorze czerwieni, co nawiązywać ma do tradycyjnego materiału budowlanego dawnego Gdańska – cegły.

EUROPEJSKIE CENTRUM SOLIDARNOŚCI

Europejskie Centrum Solidarności to drugi ważny obiekt interpretujący wagę i oddziaływanie współczesnej historii. Projekt biura FORT⁶ to również mocno zdefiniowana i pełna znaczeń przestrzeń urbanistyczno-architektoniczna. Ten wielofunkcyjny obiekt zlokalizowany jest w bezpośrednim sąsiedztwie mającego powstać nowego kręgosłupa dzielnicy, czyli bulwaru Drogi do Wolności. Teren inwestycji ograniczony jest ulicami Jana z Kolna, Nowomiejską, Popiełuszki oraz Doki.

Jego nadrzędną ideę najlepiej oddają słowa twórców projektu: „Nowa siedziba ECS będzie agorą, gdzie przestrzeń znajdują ludzie i idee służące budowaniu i rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego, miejscem spotkań tych, którym droga jest przyszłość świata”⁷.

Sam obiekt, nawiązujący w swoim przestrzennym kształcie do kadłuba statku, podzielony jest na dwie strefy funkcjonalne. Pierwsza jest skierowana

vicinity of the Road to Freedom, a boulevard planned to be arranged here and serve as the new backbone of the district. The area of the investment is limited with the streets: Jana z Kolna, Nowomiejska, Popiełuszki, and Doki.

Its main idea is best illustrated by the words of the authors of the design: “The new seat of the European Solidarity Centre will be an agora, where people and concepts fostering the building and development of the civil society will find their space, a place for meetings of those who care for the future of the world”⁷.

The building itself, which with its spatial form makes a reference to a hull, is divided into two functional zones. The first one is addressed to the mass audience, offering spaces of a multimedia library, an

Ryc. 13. Europejskie Centrum Solidarności od strony budynku sali BHP. Fot. Wojciech Matusik

Fig. 13. European Solidarity Centre from the side of the OHS Hall building. Photo: Wojciech Matusik

do masowego odbiorcy, oferując przestrzenie mediateki, ekspozycji, a także przestrzeń o charakterze ekumenicznym przeznaczoną do kontemplacji. Jednocześnie budynek ma zawierać części poświęcone działalności naukowej i badawczej.

Sama bryła budynku cechuje się prostotą i niemal brutalnością. Efekt ten wzmacnia zarówno oszczędność przyjętych środków w kształtowaniu samej bryły, jak i wykończenie elewacji stalą corten. Jak podkreśla jeden z twórców tego obiektu, Wojciech Targowski: „taki materiał jest nawiązaniem do idei prostoty i surowości Solidarności, która wywodzi się ze stoczniowego krajobrazu”⁸. Uderzająca jest spójność przekazu architektonicznego: niemalże przytłaczająca i ciężka bryła budynku nawiązywać ma do ciężkiej historii ruchu „Solidarność”.

Wśród ważnych elementów tożsamości miejsca związanych z przestrzenią publiczną Europejskiego Centrum Solidarności należy wymienić dawną bramę Stoczni Gdańskiej, budynek Sali BHP oraz Pomnik Trzech Krzyży.

PODSUMOWANIE

Tożsamość miejsca to pojęcie niezwykle trudne do zdefiniowania i jeszcze trudniejsze do interpretacji. Jest zarówno ulotne, jak i niezmiernie trwałe. Rozpatrując rozwój obszarów tak rdzennych dla miasta, jak tereny postoczniowe, nie można uciec od próby jego reinterpretacji. Swoiste „pulsowanie” struktury w obrębie stref poportowych, polegające na związanym z kolejnymi epokami rozwojem struktur i ich zanikiem, wiąże się zarówno z wielkim potencjałem, jak i zagrożeniem. Jak podkreśla Piotr Lorens, Młode Miasto w Gdańsku, ze względu zarówno na dogodność lokalizacji, jak i profil funkcjonalny może pretendować do istotnego węzła w tzw. Gdańskim Obszarze Metropolitalnym⁹. Fakt ten nakłada na ten obszar szereg obciążeń, które mogą stać się kluczowe w walce o zachowanie tożsamości miejsca.

Historia urbanistyczna tego obszaru określona została poprzez działalność stoczniową, a obecnie definiowana będzie przez nową dzielnicę kulturalno-mieszaniową pod nazwą Młode Miasto. Jego swoistymi przyczółkami są dwa przedstawione powyżej obiekty, których twórcy wyznaczyli nowe sposoby interpretacji tego tak cennego dla miasta Gdańska miejsca. Obiekty te wpisują się w nowy obraz tego, co jako społeczeństwo uważamy za współczesne miasto. Miasto, które jako wytwór cywilizacji podlega nieustannemu procesowi zmian. Jak podkreśla Izabela Mironowicz: „Oczywiście miasto zmienia się – zmienia swój kształt, wielkość i strukturę wewnętrzną oraz reaguje na przebieg procesów ekonomicznych, demograficznych, kulturowych zarówno w wymiarze lokalnym jak i globalnym. To sprawia, że zmieniają się także poglądy na istotę miasta”¹⁰. Tym samym nowe realizacje w postoczniowym krajobrazie Gdańska stają się pomostem pomiędzy tożsamością wynikającą z dziedzictwa kulturowego a wizją współczesnej struktury miejskiej.

exposition, as well as a space intended for contemplation, ecumenical in nature. At the same time, the building is to contain premises devoted to scientific and research activities.

The very shape of the building is simple, almost brutal. This effect is strengthened by the scarcity of means adopted in the process of shaping of the main bulk of the building, as well as by the elevation finishing with corten steel. As Wojciech Targowski, one of the designers of this edifice, emphasises: “this material is a reference made to the concept of simplicity and austerity of Solidarity, which stems from the shipyard landscape”⁸. What is striking here is the coherence of the architectural message: an almost overwhelming and heavy bulk of the building is to make a reference to the difficult history of the “Solidarity” movement.

Amongst important elements of the identity of the place relating to the public space of the European Solidarity Centre there are the former gate of the Gdańsk Shipyard, the OHS Hall, and the Three Crosses Monument.

SUMMARY

The identity of the place is a term that is extremely difficult to define, and even more difficult to interpret. It is both ephemeral and incredibly durable. When considering the development of areas so indigenous for the city as the territory of the former shipyard, one cannot escape the attempt at its reinterpretation. This specific “pulsation” of the structure within the former port areas, consisting in the development and decline of the structures relating to subsequent epochs, entails both a great potential and a great risk. As Piotr Lorens emphasises, the Young City in Gdańsk, due to its favourable location, as well as its functional profile, can aspire to the position of a vital hub in the so-called Gdańsk Metropolitan Area⁹. This fact imposes a number of burdens on this area, which might become of key importance in the struggle for the preservation of the identity of the place.

The urban history of this area was defined by the operation of the shipyard; currently, it will be defined by a new cultural and residential district called the Young City. Its specific bridgeheads are the two edifices described above, whose designers defined new ways of interpreting this place, so valuable for Gdańsk. These buildings are in line with the picture which we as the society believe to be a contemporary city. A city which as a product of civilisation is subjected to a constant process of changes. As Izabela Mironowicz emphasises: “Naturally, the city changes – it changes its appearance, size, and internal structure, and it reacts to the course of economic, demographic, cultural processes both in the local and global dimension. This entails a change in views concerning the essence of the city, too”¹⁰. Thus, new projects implemented in the post-shipyard landscape of Gdańsk become a bridge between the identity resulting from the cultural heritage and the vision of the contemporary urban structure.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Augé M. Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2012.
- [2] Cieślak E., Biernat Cz. History of Gdańsk. Wydawnictwo Morskie, Gdańsk, 1988.
- [3] Lipiński J., Lorens P. Młode Miasto Gdańsk. Laboratorium miejskich procesów rozwojowych. Monoplan, Warszawa, 2016.
- [4] Lorens P., Mironowicz I. (ed.) Wybrane teorie współczesnej urbanistyki. Akapit – DTP, Gdańsk, 2013.
- [5] Matusik A. Identity of the river – contemporary transformations of urban embankments of the Vistula river. In: Back to the Sense of the City: 11th VCT International monograph book, Barcelona, 2016.
- [6] Norberg-Schulz Ch. Bycie, przestrzeń i architektura. Wydawnictwo Murator, Warszawa, 2000.
- [7] Pancewicz A. Rzeka w krajobrazie miasta. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice, 2004.
- [8] Studium Kierunków i Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Gdańska, przyjęte uchwałą LI/1506/18 dnia 23 kwietnia 2018.
- [9] Zin W. (ed.) Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Tom 1. Arkady, Warszawa, 1986.

Strony internetowe

- <http://dux.info.pl/zarys-historii-stoczni-gdanskiej-kalendarium/>
https://pl.wikipedia.org/wiki/Stocznia_Gdańska
<http://sztuka-architektury.pl/article/9774/muzeum-ii-wojny-swiatowej-w-gdansk>
<http://sztuka-architektury.pl/article/10301/muzeum-drugiej-wojny-zycia-na-trzech-poziomach>
<http://sztuka-architektury.pl/article/4164/piec-pieter-solidarnosci>

¹ Historię przekształceń obszarów stoczniowych przedstawia szczegółowo publikacja: Lipiński J., Lorens P., *Młode Miasto Gdańsk. Laboratorium miejskich procesów rozwojowych*, Monoplan, Warszawa 2016.

² Studium Kierunków i Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Gdańska, przyjęte uchwałą LI/1506/18 dnia 23 kwietnia 2018, s. 206.

³ Studium Kierunków i Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Gdańska, przyjęte uchwałą LI/1506/18 dnia 23 kwietnia 2018, s. 103.

⁴ Norberg-Schulz Ch., *Bycie, przestrzeń i architektura*, Wydawnictwo Murator, Warszawa 2000, s. 9.

⁵ Projektanci: arch. Bazyli Domsta, arch. Jacek Droszcz, arch. Zbigniew Kowalewski, arch. Andrzej Kwieciński. Projekt 2009. Realizacja 2012–2016. Powierzchnia całkowita 58 000 m². Powierzchnia użytkowa 23 000 m². Dane wg: <http://sztuka-architektury.pl/article/9774/muzeum-ii-wojny-swiatowej-w-gdansk>.

⁶ Projektanci: Biuro Projektowo-Wdrożeniowe FORT, arch. arch.: Wojciech Targowski, Piotr Mazur, Antoni Taraszkiewicz, Paweł Czarzasty. Projekt: 2007, realizacja: 2011–2014. Powierzchnia: 23 349,75 m².

⁷ Fragment opisu autorskiego cytowany za pośrednictwem: <http://sztuka-architektury.pl/article/4164/piec-pieter-solidarnosci>.

⁸ Fragment opisu autorskiego cytowany za pośrednictwem: <http://sztuka-architektury.pl/article/4164/piec-pieter-solidarnosci>.

⁹ Lipiński J., Lorens P., *Młode Miasto Gdańsk. Laboratorium miejskich procesów rozwojowych*, Monoplan, Warszawa 2016, s. 283.

¹⁰ Lorens P., Mironowicz I. (red.), *Wybrane teorie współczesnej urbanistyki*, Akapit – DTP, Gdańsk 2013, s. 93.

Streszczenie

Rozwój przestrzenny Gdańska zawsze był nierozdzielnie związany z systemem hydrologicznym. Przebieg cieków wodnych oraz bliskość morza decydowały o możliwościach rozwojowych miasta na przestrzeni kolejnych epok. Zarówno tragiczna historia ostatniego wieku, jak i powojenne zagospodarowanie obszarów stoczniowych wyznaczyły nowe limitacje i nową tożsamość miasta. Powstające na obszarach postoczniowych Młode Miasto staje się nowym wizerunkiem najnowszej historii Gdańska.

Artykuł prezentuje strategię ponownego włączenia obszarów postoczniowych w strukturę Gdańska poprzez lokalizowanie na tym obszarze istotnych funkcji publicznych o charakterze kulturalnym. Analizie poddano dwie realizacje ukazujące dwa sposoby interpretacji kontekstu i tożsamości miejsca: Muzeum II Wojny Światowej oraz Europejskie Centrum Solidarności.

Abstract

The spatial development of Gdańsk has always been inextricably linked with its hydrological system. The locally encountered watercourses and the vicinity of the sea was decisive for the development opportunities of the city over subsequent centuries. The tragic history of the previous century, as well as the post-war development of the shipyard areas, determined new limitations and a new identity of the city. The Young City of Gdańsk, which is currently coming into being within the territory of the former shipyards, is becoming a new showcase of the latest history of Gdańsk.

This paper describes a strategy of re-incorporating the territories of the former shipyards into the structure of Gdańsk through locating essential public functions of the cultural nature in this area. The analysis focuses on two projects, illustrating two ways of interpreting the context and identity of the place: the Museum of the Second World War, and the European Solidarity Centre.

Maciej Prarat*, Bernard Jesionowski**

Najstarsze dzieje budowlane Wieży Kleszej na Zamku Wysokim w Malborku oraz prowadzone tam prace konserwatorskie w XIX wieku w świetle wyników badań architektonicznych (cz. 2)

Early building history of the Klesza Tower in the High Castle in Malbork and conservation work carried out in the 19th century in the light of results of architectural research (part 2)

Słowa kluczowe: Zamek w Malborku, Wieża Klesza, badania architektoniczne

Key words: The Malbork Castle, Klesza Tower, architectural research

WSTĘP

Niniejszy tekst jest podsumowaniem badań architektonicznych Wieży Kleszej na Zamku Wysokim w Malborku, wykonanych przez autorów w 2015 r. W części pierwszej zaprezentowano sam zabytek. Nakreślono dotychczasowy stan badań w zakresie jego historii. Przedstawiono również podsumowanie przekształceń budowlanych, będących wynikiem analizy struktury zabytku. Już na ich podstawie można było wyartykułować wniosek, że zakres zaobserwowanych zmian był zdecydowanie większy, niż do tej pory sądzono.

Część druga poświęcona jest w całości, wynikłemu z wcześniejszych rozważań, rozwarstwieniu chronologicznemu. Podjęta zostanie również próba hipotetycznej rekonstrukcji średniowiecznych, uchwytanych w dzisiejszej strukturze faz budowlanych Wieży Kleszej.

Rozwarstwienie chronologiczne wraz z próbą hipotetycznej rekonstrukcji faz średniowiecznych¹ (rozwarstwienie całości na ryc. 1, 3, 4)

Faza 1 – ok. 1280 r. (ryc. 1)

Faza pierwsza łączy się z najstarszymi dziejami Zamku Wysokiego, tj. budową muru obwodowego.

INTRODUCTION

This text is a summary of the architectural research of the Klesza Tower at the High Castle in Malbork, conducted by the authors in 2015. The monument itself was presented in the first part. There was outlined the current state of knowledge referring to the history of the monument. There was also presented a summary of certain building transformations, which resulted from the analysis of the monument. On that basis, it could have been concluded that the scope of the observed changes was definitely larger than originally thought. The second part is entirely devoted to the chronological stratification, resulted from some previous considerations. There is also an attempt made to hypothetically reconstruct the medieval building phases of the Tower, which might be seen in its current structure.

Chronological stratification and the attempt to do the hypothetical reconstruction of the medieval phases¹ (stratification of the whole, figures: 1, 3, 4)

1st phase – ca. 1280 (fig. 1)

The first phase refers to the earliest history of the High Castle, i.e. construction of the peripheral

* Zakład Konserwatorstwa, Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
** Muzeum Zamkowe w Malborku

* Department for the Study and Protection of Cultural Heritage, Faculty of Fine Arts, Nicolaus Copernicus University in Toruń
** The Malbork Castle Museum

Cytowanie / Citation: Prarat M., Jesionowski B. Early building history of the Klesza Tower in the High Castle in Malbork and conservation work carried out in the 19th century in the light of results of architectural research (part 2). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:24-34

Otrzymano / Received: 18.06.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.09.2017

doi:10.17425/WK55MALBORK

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

W dzisiejszej strukturze Wieży widoczne są trzy jego elementy. Dwa związane z narożnym filarem muru obwodowego, który utożsamiany był wcześniej z wieżyczką². W części południowo-zachodniej widoczny jest trzeci fragment muru obwodowego, nachylonego ku górze³. Poza tym mały fragment muru został uczyniony przez Steinbrechta w zachodnim pomieszczeniu drugiej kondygnacji⁴.

W tym miejscu należy jeszcze wspomnieć o trzech zarejestrowanych elementach: łęku wychodzącego w kierunku południowym w ścianie wschodniej narożnego filara (cz. 1, ryc. 21); dwóch otworach w murze wzdłużnym, odkrytym w latach 70. XX w. od strony parchamu – wychodzący w kierunku północnym, wtórnie rozkuty i zamurowany oraz drugi prawdopodobnie pierwotny, również wtórnie zamurowany⁵; łęku wychodzącym w kierunku północnym na styku z murem fosy północnej, widocznym na zdjęciu z lat 90. XIX w., podczas rozbiórki ścian kolegium⁶. Kolejną rzecz zarejestrował jeszcze B. Jesionowski. W obecnej ścianie północnej rozbudowanej części kościoła zamkowego fundament jest zdecydowanie szerszy od obecnej ściany, co łączyć się mogło z wcześniejszą, inną strukturą budowlaną⁷.

Elementy te skłaniają do tezy, że od samego początku zakładano w tym miejscu budowlę wspartą na narożnym filarze (nie zaś wieży), z wykorzystaniem łęków, zaś poziom użytkowy parchamu w tym czasie był niższy. Na tym etapie badań bardziej szczegółowe wnioski nie są możliwe.

Faza II – od lat 80. XIII w. do końca lat 30. XIV w.⁸

W kolejnym okresie do muru obwodowego dostawiono cztery wolnostojące filary, w równej odległości od siebie, nie wchodzące jednak w oś narożnego, już istniejącego. Trzy po stronie wschodniej, jeden po północnej. W skrajnych wschodnich zachowane są konsole z kamieni polnych, służące jako podstawa dalszej konstrukcji (znajdują się ok. 4,7 m od poziomu fosy, na nieco różnej wysokości – ok. 50 cm). Nad nimi nadbudowana była ceglana konstrukcja (do wyprowadzenia łęków?), po której zostały wąskie ślady powyżej kamieni (cz. 1, ryc. 18). Wszystkie filary mają taką samą wysokość ok. 4,7 m oraz szerokość ok. 3 m. Trzy narożne, wykonane w tej samej technice, mają również zachowany fragmentarycznie czerwony pigment na spoinie.

Na tym etapie badań ciężko jednak wyciągnąć bardziej konkretne wnioski co do ich przeznaczenia. Należy tu jednak odnieść się do sugestii K. Pospieszego o funkcji filarów jako podstawy pomostu roboczego lub pomostu do placu budowy, przerzuczonego przez mur obronny i fosę na przedzámce wschodnie⁹. Funkcja podstawy mostu jest prawdopodobna, z tym, że pomiędzy filarami nie były rozpięte łuki arkad. Konstrukcja ta nie mogła również łączyć się z obecnym poziomem parchamu. Rozpięta na filarach mogła jednak komunikować się z parchamem, jeśli ten byłby niższy¹⁰. Sugestia taka pojawiła się już przy poprzedniej fazie budowlanej.

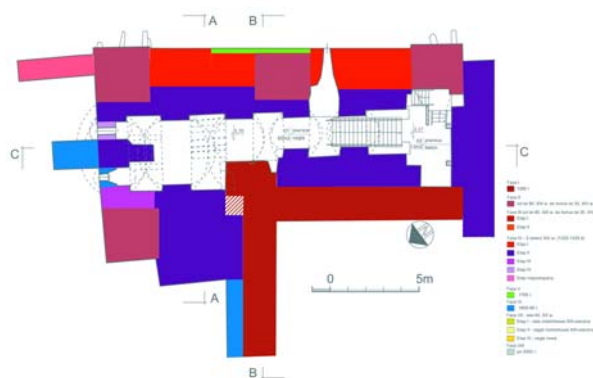
wall. Its three elements are visible in today's Tower structure. Two of them are connected with the corner pillar, which used to be identified as a turret². In the south-west part, there is visible the third fragment of the wall, which goes upward³. Apart from that, a small part of the wall has been highlighted by Steinbrecht in the west room on the second storey⁴.

Herein three registered elements should be mentioned: a bow going towards the south in the east wall of the corner pillar (part 1, fig. 21); two holes in the longitudinal wall, which was discovered in the 1970s from the side of the bailey – leading out towards the north, secondarily uncovered and bricked up, and the other one, presumably original, but secondarily bricked up⁵; a bow leading the north at the intersection of the north moat wall, which can be seen in the photo from the 1990s, taken while the walls of the college were demolished⁶. Yet another thing was discovered by B. Jesionowski. The foundation is wider than the wall in the current north wall of the extended part of the castle church, which may refer to the earlier, different building structure⁷.

All these elements incline towards the idea that the building based on a corner pillar (not a tower) with the use of several bows had been planned here from the very beginning; and the appropriate level of the bailey was lower. At this stage of the research more detailed conclusions are not possible.

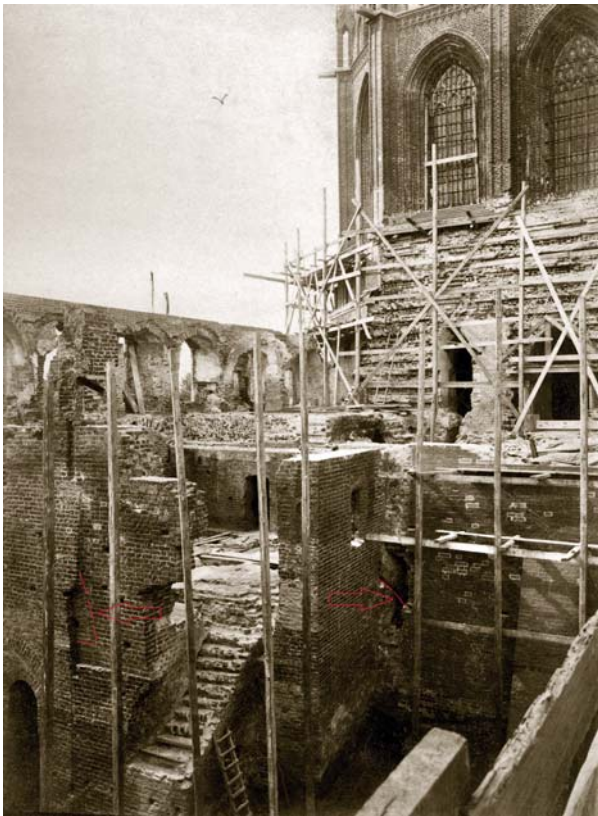
2nd phase – from the 1280s to the late 1330s⁸

In the next period, four free-standing pillars were added to the peripheral wall at an equal distance from each other, but not entering the axis of the already existing corner pillar. Three on the east side, and one on the north side. In the easternmost pillars, there are preserved consoles made of field stones, serving as the basis for further construction (they are located approx. 4.7 m from the level of the moat, at a slightly different height – approx. 50 cm). Above them, there was a brick

Ryc. 1. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Rzut górny pierwszej kondygnacji piwnic, rozwarstwienie chronologiczne (oprac. M. Prarat)

Fig. 1. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. Projection of the first storey of the cellars, chronological stratification (auth. M. Prarat)

Ryc. 2. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Rozbiórka Kolegium Jezuickiego, 1895 r. Widok od strony południowej. Strzałkami zaznaczono fragmenty łęków (Baujahr 1895, karta 13)

Fig. 2. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. Demolition of the Jesuite College in 1895. View from the south side. Fragments of the bows are marked with the arrows (Baujahr 1895, card 13)

Faza III – od lat 80. XIII w. do końca lat 30. XIV w.¹¹

W kolejnej fazie filary zostają nadmurowane, natomiast pomiędzy nimi wyprowadzone zostają łuki arkad¹². Fragmenty nadmurowanych ścian zachowały się po stronie północnej (ryc. 3), zaś podstawy łuków przy wszystkich filarach (ryc. 4). Największy fragment struktury związany z tą fazą widoczny jest pomiędzy filarem południowo-wschodnim a murem obwodowym zamku. Podczas jego nadmurowania i rozpięcia łuku do kolejnego filara, w ścianie od środka wykonano odsadzkę z nadwieszka, w którą wprowadzono masywny łuk poprzeczny (cz. 1, ryc. 22, 25)¹³ (o szerokości dwóch cegieł). Drugim końcem oparł się on na wcześniejszym murze obwodowym. W nadmurowanej ścianie wschodniej od środka wykonano wnękę (cz. 1, ryc. 25), zaś w ścianie południowej, ponad łukiem, dwa otwory okienne (cz. 1, ryc. 24), co jednoznacznie przesuwają datowanie tej fazy przed rozbudowę kościoła. W drugim etapie dostawiono na styk do filara północno-wschodniego mur oddzielający fosę północną od wschodniej¹⁴.

Jaki zatem obraz wyłania nam się z tych rozważań? Była to kubatura rozpięta pomiędzy murem obwodowym a filarami, na wysokości ok 6 m powyżej fosy (ryc. 5). Pomieszczenie w części południowej wsparte było na sklepieniu kolebkowym, przechodzącym przez

strukturę (for leading out the bows?), which left narrow traces above the stones (part 1, fig. 18). All the pillars have the same height of approx. 4.7 m and width of about 3 m. Three corner ones were made in the same technique; there is also a red pigment fragmentarily preserved on the joint.

At this stage of the research, however, it is difficult to draw more specific conclusions as to their purpose. Nevertheless, one should refer to the suggestion of K. Pospieszny about the function of the pillars as the basis of a work platform or a bridge to the construction site, leading through the defensive wall and a moat to the eastern ward⁹. The function of the bridge's base is probable, except that arcades were not cantilevered between the pillars. This construction could not be combined with the current level of the bailey. However, spread over the pillars, it could be linked to the bailey, provided it had been lower¹⁰. Such a suggestion has already appeared at the previous construction phase.

3rd phase – from the 1280s to the late 1330s¹¹

In the next phase, the pillars are overbuilt, and between them there are implemented the arches of arcades¹². Fragments of the overbuilt walls have been preserved on the north side (fig. 3), and the bases of the arches at all the pillars (fig. 4). The largest part of the structure associated with this phase is visible between the south-east pillar and the castle's peripheral wall. During the bricklaying and leading the bow to the next pillar, in the wall there was made an offset with an overhang from the inside, into which a massive transverse arch (part 1, fig. 22, 25)¹³ was inserted (with a width of two bricks). Its other end was based on the previous peripheral wall. In the overbuilt east wall, there was a recess made from the inside (part 1, fig. 25), while in the south one, over the bow, there were implemented two windows (part 1, fig. 24), which unambiguously shifts the dating of this phase to the period before the expansion of the church. In the second stage, a wall separating the north and east moats was added to the north-east pillar¹⁴.

So what image emerges from these conclusions? It was a cubic capacity cantilevered between the peripheral wall and the pillars, at a height of about 6 m above the moat (fig. 5). The room in the southern part was supported by a barrel vault, going through the entire width of the pillar¹⁵. It was lit up from the south with two windows. The entrance must have been located in the western part. It might be a bricked up (secondarily implemented) hole (located just behind the later entrance to St. Anne's Chapel), which is visible in the pictures from the 1970s. It can be seen 2 metres below the current bailey and conforms to exact original height of this room¹⁶. On the pillars there is a wall cantilevered on the arcades, while in the entire width of the south pillar there is a well-lit room, which is accessible from the bailey.

całą szerokość filara¹⁵. Było doświetlone od strony południowej dwoma oknami. Wejście do niego musiało znajdować się w części zachodniej. Prawdopodobnie jest to widoczny na zdjęciach z lat 70. XX w. zamurowany (wtórnie wykonany) otwór (tuż za późniejszym wejściem do kaplicy św. Anny) widoczny 2 m poniżej dzisiejszego parchamu. Odpowiada on dokładnie oryginalnej wysokości tego pomieszczenia¹⁶. Na filarach rozpięta jest ściana na arkadach, zaś w filarze południowym, w całej jego szerokości mamy doświetlane pomieszczenie, do którego wejście prowadzi z parchamu.

W miejscu tym należy pochylić się nad tezą B. Jesionowskiego o funkcjonującym w tym miejscu gdanisku. Tu pojawiają się dwa problemy. Po pierwsze, gdy porównuje się konstrukcję innych założeń (gdanisko w Malborku, Kwidzynie czy Toruniu), od razu rzuca się w oczy, że pomiędzy filarami ganka nie rozpięto tam łuków ostrych. Analiza struktury budowlanej wykazała jednak, że dziś zachowane są tylko podstawy oryginalnych łuków, które jako ostre zostały wykonane przez Steinbrechta. Mamy zatem ganek rozpięty na łukach pełnych, wejście do niego prowadziło z parchamu do pomieszczenia w szerokości pierwszego filara. Z niego musiały prowadzić schody na wyższą kondygnację, w której znajdował się korytarz prowadzący do wieży. Tu pojawia się drugi problem – brakuje samej wieży. Z pomocą przychodzą jednak ma-

It is necessary to pertain to the thesis of B. Jesionowski about Gdanisko Tower, which was located in this place. Two problems appear here. First of all, while comparing the structure of the other castles (Gdanisko towers in Malbork, Kwidzyn or Toruń), it is evident that there are there were not cantilevered any lancet arches between the pillars of the porch. The analysis of the building structure proved, however, that today only the foundations of the original arches are preserved, which were performed as the lancet ones by Steinbrecht. So there is a porch cantilevered on the full arches, the entrance to the porch led from the bailey to the room in the width of the first pillar. There must have been a staircase to the upper floor in here In the upper floor there was a corridor leading to the tower. Here, another issue appear – the tower itself is not present. However, there are several sources, which come to our help in this case, i.e. pictures of the Jesuite College and its cataloguing done in 1888.

In the pictures of the projections (fig. 6), we can see that the first two storeys consist of two sections: a basement built on the overbuilt pillars (in the current outline) and a large single-space room with a height of two storeys, which was closed with a barrel vault (arch span more than 8 m), which in Prussian times was called *remiza*¹⁷. The height of this ceiling cor-

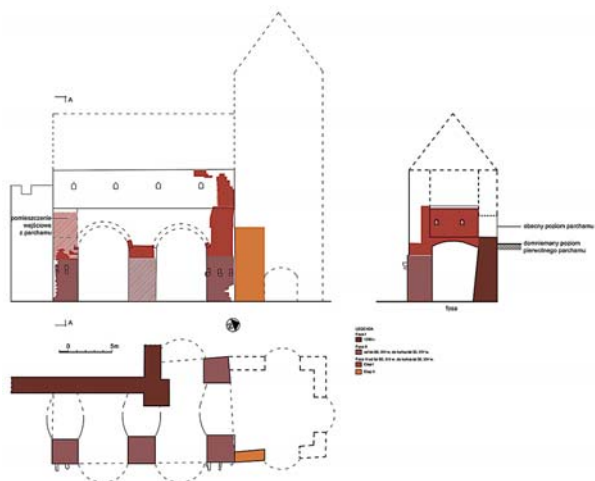

Ryc. 3. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Elewacja północna, rozwarstwienie chronologiczne (oprac. M. Prarat)
Fig. 3. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. North elevation, chronological stratification (auth. M. Prarat)

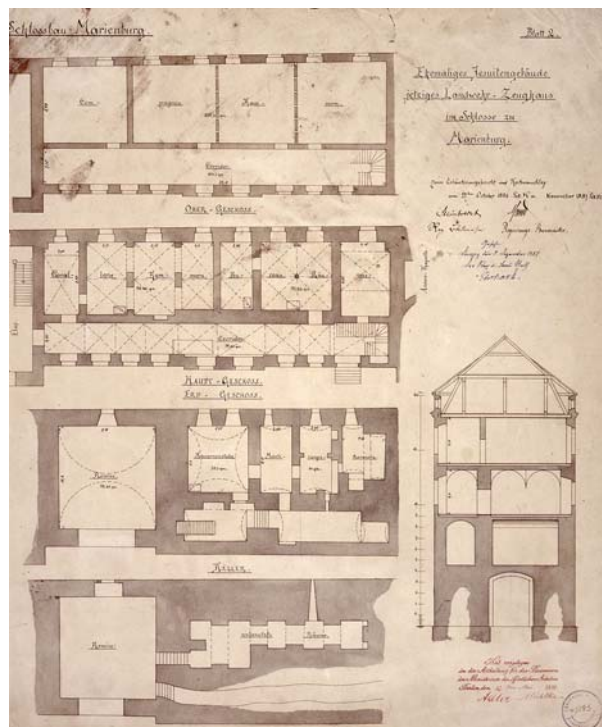
Ryc. 4. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Elewacja wschodnia, rozwarstwienie chronologiczne (oprac. M. Prarat)
Fig. 4. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. East elevation, chronological stratification (auth. M. Prarat)

teriały źródłowe, tj. zdjęcia Kolegium Jezuickiego oraz jego inwentaryzacja sporządzona w 1888 r. Na rysunkach rzutów (ryc. 6) widzimy, że dwie pierwsze kondygnacje składają się z dwóch członów: piwnicy postawionej na obmurowanych filarach (w obecnym zarysie) oraz dużego jednoprzestrzennego pomieszczenia na wysokość dwóch kondygnacji, które zamknięte było sklepieniem kolebkowym (rozpiętość łuku ponad 8 m), nazwanego w czasach pruskich *remiza*¹⁷. Wysokość tego sklepienia odpowiadała

Ryc. 5. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Rekonstrukcja założenia z III fazy budowlanej (od 1280 r. do lat 30. XIV w.) (oprac. M. Prarat)

Fig. 5. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. Reconstruction of the 3rd building phase (from 1280 to the 1330s) (auth. M. Prarat)

Ryc. 6. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa Kolegium Jezuickiego z 1887 r. (IS PAN Warszawa, sygn. 5193)

Fig. 6. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. Measuring and drawing inventory of the Jesuite College from 1887 (Institute of Art, Polish Academy of Sciences Warsaw, sign. 5193)

responded to the level of the corridor of the porch (fig. 7). More detailed 19th-century photographs also show arches in the longitudinal walls (lower than the arcades of the porch), which were bricked up and equipped with smaller doors. The pictures also show clearly darker parts of the College wall in the basement, which should be connected with the preserved Gothic relics¹⁸. The same fragments were preserved in the dismantled *remiza*. So it was probably the base of the tower (toilet tower, i.e. Gdanisko?) – as evidenced by its unusual layout in the ground floor¹⁹. It must have been created when a wet moat ran below it. This part was dismantled by Steinbrecht, who identified it with the modern buildings?²⁰

Therefore, before the expansion of the church, we can see a picture of a building cantilevered on the arcades in the width of the entire north moat. The building was accessible from the bailey. Looking at its construction, it can be initially assumed that it was Gdanisko Tower. Obviously, this is only a hypothesis, which should be verified in the course of further research, for instance in the context of topography of the castle itself²¹.

4th phase – 2nd quarter of the 14th century (1325–1335-d) (fig. 8)

The next phase of transformations took place in several stages. The works were the result of drying the eastern moat, placing external fortifications, and, eventually, the expansion of the castle church.

In the first stage, the arches of arcades were removed and the wall with two levels of windows was built on the outer side²². The upper windows are still used today. The lower ones ceased to fulfil their function when the storey was divided²³.

In the next stage, on the east side, a second cellar wall was added from the inside along with the west wall (in two stages) and the north one. They are also visible in the elevations (north and west). On the west side, there was an *avant-corps* made, which came out before the north-west pillar. The northern part was closed with a wide buttress, which additionally supported the barrel vault on the girts, inserted between the first and second storey. The entrances to Gdanisko Tower were located between the inner buttress and the longitudinal walls. In turn, the *avant-corps* must have resulted in the expansion of Gdanisko Tower's porch. In his drawings referring to the stratification, Steinbrecht shows the wall on the bailey, which is parallel to the original peripheral wall. It is located on the axis of the *avant-corps* and for that reason it is dated the same time. Perhaps it was a new entrance to the expanded building. South wall was also overbuilt; yet it must be connected directly to the structure of the expanded church. First of all, when the south wall was built, the oldest porch wall with the windows was bricked up from the outside. Secondly, only when the wall was built, it was possible to establish a barrel vault,

poziomowi korytarza ganka (ryc. 7). Dokładniejsze zdjęcia XIX-wieczne ukazują także łuki w ścianach wzdłużnych (niższe niż arkady ganku), które zostały zamurwane i wykonano w nich mniejsze drzwi. Na zdjęciach widać również wyraźnie ciemniejsze partie muru Kolegium w przyziemiu, które należy łączyć z zachowanymi relikwami gotyckimi¹⁸. Takie same fragmenty zachowane były w rozebranej remizie. Była to zatem najprawdopodobniej podstawa wieży (gdaniska?) – o czym świadczy jej nietypowy układ w przyziemiu¹⁹. Musiała ona powstać w okresie, gdy przebiegała pod nią mokra fosa. Część ta została rozebrana przez Steinbrechta, który utożsamiał ją z zabudową nowożytną?²⁰

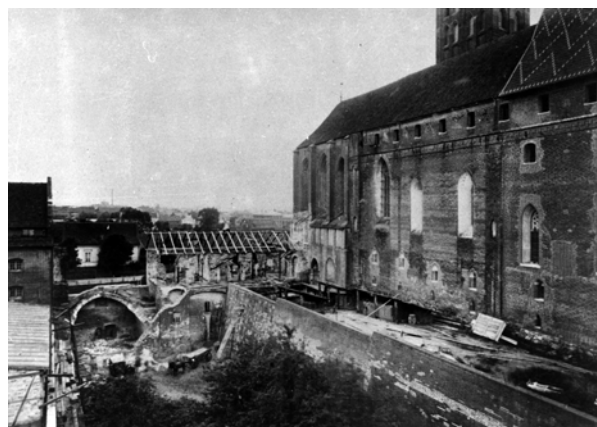
Zatem jeszcze przed rozbudową kościoła wyłania nam się obraz budynku rozpiętego na arkadach w szerokości całej fosy północnej, do którego prowadziło wejście z parchamu. Patrząc na jego konstrukcję można założyć wstępnie, że było to gdanisko. Oczywiście jest to tylko hipoteza, którą należy w toku dalszych badań zweryfikować, choćby w kontekście topografii samego zamku²¹.

Faza IV – 2 ćwierć XIV w. (1325–1335-d) (ryc. 8)

Kolejna faza przekształceń przebiegała w kilku etapach. Prace te były wynikiem osuszenia fosy wschodniej, postawieniem zewnętrznego pasa umocnień, a w końcu rozbudową kościoła zamkowego.

W pierwszym etapie skuto łuki arkad i wymurowano od zewnętrznej strony wschodniej ścianę z dwoma poziomami otworów okiennych²². Górne wykorzystywane są do dziś. Dolne przestały pełnić swoją funkcję w momencie wprowadzenia podziału kondygnacji²³.

W kolejnym etapie, po stronie wschodniej, dostawiono od środka drugi mur piwniczny wraz ze ścianą zachodnią (w dwóch etapach) i północną. Widoczne są one również w elewacjach (północnej i zachodniej). Od zachodu wykonano także ryzalit wychodzący przed filar północno-zachodni. Część północną zamknięto szeroką przyporą, która dodatkowo podtrzymywała założone sklepienie kolebkowe na gurtach, wprowadzone pomiędzy pierwszą a drugą kondygnacją. Pomiedzy wewnętrzną szkarpą a ścianami wzdłużnymi funkcjonowały wejścia do podstawy gdaniska. Ryzalit natomiast musiał być wynikiem poszerzenia ganka gdaniska. Steinbrecht na rysunkach rozwarstwieniowych pokazuje na parchamie ścianę równoległą do pierwotnego muru obwodowego. Znajduje się ona na osi ryzalitu, stąd datuje ją na ten sam okres. Prawdopodobnie było to nowe wejście do poszerzonego budynku. Ściana południowa została również nadbudowana, trzeba ją jednak łączyć bezpośrednio ze strukturą rozbudowanego kościoła. Po pierwsze, stawiając ją zamurowano od zewnątrz starszą ścianę ganka z otworami okiennymi. Po drugie, dopiero po jej wybudowaniu możliwe było założenie sklepienia kolebkowego, poprzecznego w stosunku do głównej piwnicy²⁴. Na wyższej kondygnacji, po stronie zachodniej, nadmurowano fragment muru, który oparł się na tymże sklepieniu²⁵. Aby wprowadzić nowe kondygnacje

Ryc. 7. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Rozbiórka Kolegium Jezuickiego, 1895 r. Widok od strony fosy północnej. Widoczne wielkie sklepienie remizy (zbiory MZM, Baujahr 1890, 42)

Fig. 7. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. Demolition of the Jesuite College in 1895. View from the side of the northern moat. A great vault of the remiza is visible (collection of MZM, Baujahr, 42)

Ryc. 8. Wieża Klesza na Zamku Wysokim w Malborku. Rekonstrukcja IV fazy z 2. ćwierci XIV w. (oprac. M. Prarat)

Fig. 8. The Klesza Tower in the High Castle in Malbork. Reconstruction of the 4th phase from the 2nd quarter of the 14th century (auth. M. Prarat)

transverse in relation to the main cellar²⁴. On the upper storey, on the west side, there was overbuilt a fragment of the wall, based on this very vault²⁵. To lead out new storeys, the previous entrance room from the bailey to the porch was removed (phase 3).

In the next stage, on the lowest storey in the north wall, the eastern passage was bricked up and equipped with a window. Western passage (as a crossing) remained unchanged. The stage related to this phase of expansion, which cannot be combined chronologically, is bricking up the corner of the pillar of the

cje, skute do lica zostało wcześniejsze pomieszczenie wejściowe do ganka z parchamu (faza III).

W kolejnym etapie na najniższej kondygnacji w ścianie północnej zamurowano przejście wschodnie, wykonując w nim otwór okienny. Zachodnie (jako przejście) pozostało bez zmian. Etapem związanym z tą fazą rozbudowy, którego nie daje się jednak połączyć chronologicznie, jest zamurowanie narożnika filara pierwotnego muru obwodowego w najniższej kondygnacji oraz podział pomieszczeń piętra (pom. nr 13 i 14)²⁶.

Podsumowując, po rozbudowie kościoła, nowo budowana kubatura otrzymała zapewne funkcję Wieży Kleszej, tj. izb mieszkalnych dla duchownych obsługujących zamkowe kaplice. Wejście do niej prowadziło z parchamu²⁷. Druga kondygnacja była zatem parterową. Składała się z podłużnego korytarza prowadzącego do czterech pomieszczeń sklepionych kolebkowo²⁸ oraz piętra ze sklepieniem krzyżowym, w którym prawdopodobnie znajdowały się pomieszczenia – izby na całej długości budynku, już z Wieżą. Ta zaś, wraz z nową funkcją, mogła mieć zmienioną formę, taką jaką znamy z przedstawienia oblężenia Malborka. Wobec powyższych faktów można stwierdzić, że bez wątpliwości widzimy tam Wieżę Kleszą, która styka się ze skrzydłem wschodnim Zamku Średniego (cz. 1, ryc. 13). Tu należy odnieść się jeszcze do jednej kwestii. Na elewacji wschodniej Domku Dzwonnika, na wyższej kondygnacji, pokazane zostały zewnętrznie wykusze (drewniane?). Być może z izb piętra prowadziło do nich bezpośrednio wejście, dlatego też Steinbrecht zrekonstruował (na podstawie zachowanych ścian?) obok okien większe otwory wejściowe, wprowadzając tam nadwieszony ganek ze schodami do fosy. Wobec zniszczeń wojennych problem ten pozostaje nierozwiązany. Natomiast Wieża, w niższej kondygnacji użytkowej, dalej mogła jeszcze pełnić funkcje ustępowe, o czym świadczy cytowana już wzmianka z 1416 roku²⁹.

Kolejne znane przedsięwzięcia budowlane miały miejsce niecałe sto lat później, po oblężeniu Malborka. Prowadzono wtedy prace przy więźbie dachowej czy oszkleniu okien. Świadczą one o jej uszkodzeniu, lecz nie o zniszczeniu. W dzisiejszej strukturze działania te nie są czytelne.

Bernhard Schmid uważał, że Wieża przestała istnieć po 1457 r. Odnosząc się do wzmianki z XVI w., która opisuje budynek jako jednopiętrowy z korytarzem i sklepionymi izbami, należy stwierdzić, że zniszczeniu uległa sama Wieża, i to w górnej części. Podstawa, a przynajmniej dwie dolne kondygnacje ze sklepieniem zachowały się do końca XIX w.

Faza V – 3. ćwierć XVIII w. (ryc. 4)

Fragment zachowanej ściany w elewacji wschodniej wykonany w wątku nowożytnym jest związany z okresem, w którym miejsce to należało do jezuitów³⁰. Choć budynek przeszedł w ich ręce w połowie XVII w., to dopiero ponad sto lat później wniesiono w tym miejscu Kolegium Jezuitów. Zachowane fragmenty świadczą o tym, że z okresu średniowiecza zachowane były mury

original peripheral wall in the lowest storey as well as the division of the rooms on the this storey (rooms no. 13 and 14)²⁶.

To sum up, after the expansion of the church, the newly built cube capacity probably received the function of the Klesza Tower, i.e. residential rooms for clergymen serving the castle chapels. It was accessible from the bailey²⁷. The other floor was therefore a single-storey one. It consisted of a longitudinal corridor leading to the four rooms with barrel vaults²⁸, and a storey with a cross vault, where probably were the rooms – chambers on the whole length of the building, already behind the Tower. This one, along with its new function, could have been changed in a form, as we know it from the image of the siege of Malbork. In the light of the abovementioned facts, it can be stated that, without any doubts, we can see there the Klesza Tower, which abuts the west wing of the Middle Castle (part 1, fig. 13). Yet another issue should be mentioned herein. On the east elevation of the Bellringer's House, on the lower storey, there were show the outer bay windows (wooden?). It is possible that there were directly accessible from the rooms on the floor, and that is why Steinbrecht reconstructed (on the basis of the preserved walls) some bigger entrances next to the windows, and introduced there a suspended porch with the stairs toward the moat. Due to the war damage, this issue has remained unsolved. However, the Tower on its lower utility storey, could have still served as a toilet, which is proved by a reference from the year 1416²⁹.

Other well-known construction projects took place less than a century later, after the siege of Malbork. Works were then carried out at the roof truss or window glazing. They prove the damage of the Tower, but not destruction. In its today's structure, the traces of those works are not clear though.

Bernhard Schmid believed that the Tower ceased to exist after 1457. Referring to the mention from the 16th century, which describes the building as a single-storey one with a corridor and vaulted rooms, it must be stated that the Tower itself was destroyed in the upper part. The base, or at least two lower storeys with the vault, were preserved till the end of the 19th century.

5th phase – 3rd quarter of the 18th century (fig. 4)

A fragment of the preserved wall in the east elevation performed in a cross bond brickwork is connected to the period in which this place belonged to the Jesuits³⁰. Although the building had been taken over by them in the mid-17th century, it was not until one hundred years later that the Jesuit College was built here. Preserved fragments show that from the medieval period there were preserved here peripheral walls reaching the height of three storeys together with a vaulted base of the tower. The reconstruction done in this time was connected to the superstructure of the

obwodowe sięgające trzech kondygnacji wraz ze sklepioną podstawą wieży. Przebudowa w tym okresie wiązała się z nadbudową piętra i zmianą układu przestrzenno-funkcjonalnego, wprowadzeniem dachu mansardowego z lukarnami oraz otynkowaniem elewacji.

Faza VI – lata 1895–96

Po przejściu kolegium przez Prusaków, po 1828 r. dobudowano kolejne piętro o formie niskiej ścianki kolankowej oraz założono nowy dach czterospadowy. Przebudowa ta obecnie jest uchwytana jedynie na archiwalnych zdjęciach i rysunkach.

Główne prace, zmieniające oblicze całego założenia, związane były z rekonstrukcją Wieży Kleszej przez Conrada Steinbrechta. W pierwszej kolejności rozebrano wyższe kondygnacje kolegium z okresu nowożytnego oraz przyziemie średniowiecznej – oryginalnej Wieży!, zachowując jedynie ścianę wschodnią oddzielającą fosę północną od wschodniej. Dalej w dolnych partiach fragmentarycznie przelicowano elewację wschodnią i północną, gdzie m.in. wkuto (w mur od nich późniejszy) duże łuki arkad, wykonując je w formie ostrołucznej. Praktycznie od nowa wymurowano Domek Dzwonnika³¹, a także samą Wieżę, stawiając ją na północnych filarach. Przelicowano w całości mur obwodowy pomiędzy parchamem a fosą północną.

Faza VII – lata 60–70. XX w.

W 1945 r. cała wschodnia część zamku została zniszczona. W dużym stopniu ucierpiała również Wieża Klesza – głównie elewacja wschodnia. W latach 60. i 70. odbudowano ją, wykorzystując częściowo XIX-wieczną cegłę. W pierwszym etapie przemurowano podstawę Wieży, dalej zaś odbudowano Domek Dzwonnika. Na końcu natomiast przemurowano środkową część Wieży z otworami okiennymi dwóch ostatnich kondygnacji wraz z górnym krenelażem.

Faza VIII – po 2000 r.

Prace, jakie zostały podjęte w ostatnich latach, związane były z przywróceniem oryginalnej formy dachu Wieży oraz sklepień jej górnych kondygnacji.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzona analiza struktury Wieży Kleszej skłania do kilku wniosków. W pierwszej kolejności dotyczą one historii budowlanej tej części zamku w czasach krzyżackich.

Z okresu średniowiecza wyodrębniono osiem faz i etapów budowlanych – poczynając od najstarszych fragmentów Zamku Wysokiego³². Odnosząc wyniki do dotychczasowego stanu badań należy stwierdzić, że:

- najstarszym elementem Wieży jest mur obwodowy z narożnym filarem;
- do niego dostawiono wolnostojące filary, na których

storey and the change of a spatial and functional layout, introduction of the gambrel roof with the dormers and bricking up the façade.

6th phase – 1895–1896

When the Prussians took over the college after 1828, another storey in the form of a short knee wall was added and a new hip roof was introduced. This reconstruction can be currently seen only in the archival photographs and drawings.

The main works, which changed the image of the whole layout, were related to the reconstruction of the Klesza Tower by Conrad Steinbrecht. First, there were dismantled the higher floors of the college from the modern period and the ground floor of the medieval – original Tower! It was only the east wall separating the northern and eastern moats that was preserved. Then, the eastern and northern façades were fragmentarily faced in their lower parts, where several big lancet arches of the arcades were inserted (in the wall subsequent than the arcades themselves). The Bell-ringer's House was practically built from scratch³¹ as well as the Tower itself, which was placed on the north pillars. The peripheral wall between the bailey and the northern moat was entirely faced.

7th phase – 1960s and 70s

In 1945, the entire eastern part of the castle was destroyed. The Klesza Tower was also heavily affected – mainly its eastern façade. In the 1960s and 1970s, it was rebuilt partly using 19th-century bricks. In the first stage, the base of the Tower was rebuilt. Then, the Bell-ringer's House was redeveloped. Eventually, the central part of the Tower with the windows of the two last storeys together with the upper battlements was rebuilt.

8th phase – after 2000

Works undertaken in the recent years have been aimed at restoring the original form of the Tower's roof as well as the vaults of its upper storeys.

CONCLUSION

The analysis of the structure of the Klesza Tower leads to several conclusions. They preliminary refer to the building history of this part of the castle in the Teutonic era.

Nine phases and construction stages from the medieval times were distinguished – starting from the oldest fragments of the High Castle³². Taking into account the results of the current state of research, it should be stated that:

- the oldest element of the Tower is the peripheral wall with a corner pillar;
- to this pillar there were added free-standing pillars,

sposzczywała jakaś konstrukcja (drewnianego mostu lub podestu?);

- następnie filary połączone arkadami, wykonując w ich strukturze pomieszczenie, które mogło pełnić funkcję ganka prowadzącego do właściwej Wieży (na pewno pod całą budowlą przepływała fosa, mogła ona więc pełnić funkcję gdaniska);
- po rozbudowie Zamku Wysokiego całość przebudowano tworząc Wieżę Kleszą z izbami dla księży, w dolnej partii dalej mogła pełnić funkcję gdaniska;
- Kolegium Jezuitkie zostało w całości nadbudowane na średniowiecznej strukturze, poza nieistniejącymi wyższymi kondygnacjami Wieży.

Kolejne spostrzeżenia odnoszą się do działalności konserwatorskiej Conrada Steinbrechta. Przed przystąpieniem do prac restauratorskich wykonano inwentaryzację kolegium oraz szereg fotografii. W dalszej części przeprowadzono badania architektoniczne relikwów średniowiecznych w obrębie filarów. Badania poprzedzone były odkrywkami, zdradzającymi jego duże doświadczenie badawcze. Odślonięte zostały bowiem dokładnie te miejsca, w których można uchwycić najważniejsze węzły badawcze. Dodatkowo po przeprowadzonych pracach nie zostały one zamurowane, dzięki czemu mają dziś dalej dużą wartość badawczą. Część tę (zważywszy, że mówimy o latach 90. XIX w.) uznać należy za wzorowo przeprowadzoną.

Tym bardziej dziwi fakt częściowo złej interpretacji (lub zignorowania) odkrywek³³, a przede wszystkim zupełnego zlekceważenia średniowiecznej struktury podstawy Wieży z XIII w., którą Steinbrecht rozebrał. Także wykonanie łuków ostrych arkad w późniejszym niż one same murze należy uznać za jego nieuzasadnioną wizję artystyczną. W przypadku samej Wieży jej forma odpowiada zasadniczo (krenelaż wieńczący, dach czterospadowy oraz dwuosiowy układ dużych okien) przekazowi piętnastowiecznemu, rozpowszechnionemu przez XIX-wieczną ikonografię Schultza. Problem jedynie w tym, że Wieża stanęła obok pierwotnej lokalizacji³⁴.

Przeprowadzone badania architektoniczne pokazują, że dopiero szczegółowa graficzna interpretacja wniosków, przeprowadzona na dokładnym podkładzie inwentaryzacyjnym, przynieść może szereg odpowiedzi i nowych spostrzeżeń. Dotychczasowy stan badań dowodzi zaś, że w momencie braku przekazów ikonograficznych i pisanych podstawowym źródłem badawczym dalej pozostaje struktura i substancja samego zabytku.

W zakończeniu należy jeszcze raz podkreślić, iż poza rozwarstwieniem względnym forma oraz funkcja tego zespołu w poszczególnych okresach nie jest dalej w pełni rozpoznana. Mamy nadzieję, że tekst ten rozpocznie merytoryczną dyskusję w środowisku naukowym nad jednym z najstarszych fragmentów Zamku Wysokiego. Dlatego też postulujemy dalsze prowadzenie interdyscyplinarnych badań na tym odcinku zamku, a w szczególności:

- wykonanie badań archeologiczno-architektonicznych w parchamie północnym w celu określenia zmian jego wysokości, oraz odślonięcia i analizy

on which there was placed some structure (wooden bridge or a platform?);

- then the pillars were connected with the arcades, in their structure there was made a room that could serve as a porch leading to the proper Tower (the moat was placed under the entire building for sure, so it could have been Gdanisko Tower);
- after the expansion of the High Castle, the whole edifice was rebuilt; thus, the Klesza Tower with rooms for priests was developed; yet, in its lower part the Tower might have continuously served as Gdanisko;
- The Jesuit College was entirely built up on a medieval structure, apart from the non-existing higher storeys of the Tower.

Further observations refer to Conrad Steinbrecht's conservation works. Before the restoration work, an inventory of the college and a number of photographs were made. Then, several architectural studies of medieval relics within the pillars were carried out. The research was preceded by the exposures, which reveals his extensive research experience as there were mainly those places exposed, in which it was possible to capture the most significant research points. In addition, after conducting the works, they have not been bricked up, thanks to which they still have a high research value. This part (taking into consideration it was in the 1890s) should be considered as an exemplary one.

The more surprising is that the exposures were partly misinterpreted or ignored³³; even more surprising is the entire negligence of the medieval base of the Tower from the 13th century, which was dismantled by Steinbrecht. Also, introducing lancet arches of the arcades in the wall subsequent than the arcades themselves should be considered as an unjustified artistic vision. In the case of the Klesza Tower itself, its form generally corresponds (battlements crowning the hip roof and two-axis arrangement of the large windows) to the 15th century source, popularized by the 19th-century iconography of Schultz. The only problem is that the Tower was built next to its original location³⁴.

Architectural research shows that only a detailed graphical interpretation of the conclusions drawn from an accurate inventory basis can bring a number of responses and new findings. The current state of research proves that when there is a lack of iconographic and written sources, the structure and substance of the monument itself are the basic sources.

In conclusion, it should be emphasized once again that apart from the relative stratification, the form and function of the entire complex in particular periods are not fully comprehended. We hope that this paper will trigger a substantive discussion within the scientific environment on one of the oldest fragments of the High Castle. Therefore, we postulate further interdisciplinary research on this part of the castle, and in particular:

- performing archaeological and architectural research in the northern bailey in order to determine

- muru obwodowego, co może uczytelnić I³⁵ oraz III etap budowlany;
- wykonanie badań archeologiczno-architektonicznych w fosie północnej, w celu odnalezienia fundamentów Wieży;
- wykonanie badań archeologicznych w fosie wschodniej.

- the changes of its height, as well as unveiling and analysis of the peripheral wall, which can clarify the 1st³⁵ and the 3rd construction stage;
- archaeological and architectural research in the northern moat, in order to find the foundations of the Tower;
- archaeological research in the eastern moat.

¹ Na wstępie należy zaznaczyć, że celem autorów nie była próba dokładnego wydatowania poszczególnych przekształceń, ale zasadnicze wykazanie chronologii względnej faz budowlanych.

² Teza ta wobec wykonanych pomiarów nie jest możliwa do utrzymania. Dzięki pomiarowi tachimetrycznemu w zachowanych odkrywkach piwnicznych możliwe było określenie grubości narożnego filara (u podstawy 3,2 m, zaś w górnej, zwężonej części 2,3 m).

³ Obecny mur fosy północnej został poszerzony za czasów Steinbrechta.

⁴ Z murem obwodowym łączy się jeden problem. Dochodzi on do rozbudowanej bryły kościoła zamkowego. Jej fundament został postawiony na monolicie – wielkiej strukturze ceglanej w miejscu wcześniejszej fosy. W nim to wykuto wtórnie pionowy kanał – sztolnię prowadzącą do krypty. W otworze tym widać przekrój pionowy tegoż muru obwodowego, który osadzony jest na monolicie. Zatem musiałyby on powstać w momencie podjęcia prac nad rozbudową kościoła. Dlaczego budowniczowie stawiają monolit, a na nim mur obwodowy, który i tak za chwilę zostanie wciągnięty w strukturę wydłużonego kościoła? Ponadto kolejne fazy budowlane sugerują najstarszą zabudowę Wieży Kleszej w momencie, gdy przepływała pod nią fosa, więc przed rozbudową kościoła. Na tym etapie rozwiązanie tego problemu jest niemożliwe. Należy jednak o tym fakcie pamiętać w momencie podjęcia kolejnych, bardziej szczegółowych badań archeologiczno-architektonicznych.

⁵ Jednoznaczne określenie, czy drugi otwór był pierwotny, na podstawie zdjęcia jest niemożliwe, natomiast brak skucia cegły przy narożniku otworu.

⁶ Brak jednoznacznych dowodów, że związany był on z pierwszą fazą budowlaną. Jest on jednak na pewno starszy niż arkadowa konstrukcja II fazy, z którą nie mógł się połączyć. Podstawa tego łuku jest na podobnej wysokości co fragment zachowany we wschodniej ścianie filara narożnego, z tym że zastosowano w nich zupełnie inną technikę murowania.

⁷ Bernard Jesionowski, *Wstępne wyniki badań architektonicznych piwnic Wieży Kleszej wykonanych w 2015 r.* [w:] *Wieża Klesza i Domek Dzwonnika na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje i konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016, s. 97, il. 15.

⁸ Do Wieży Kleszej przeprowadzono dwukrotnie badania dendrochronologiczne desek szalunku sklepienia piwnic. Autorem badań był prof. Tomasz Ważny. Część z nich została ścięta w latach 1278–1300, najpewniej kilka lat po 1280 r. Kolejne zaś pochodzą z lat 1325–1335 i związane są rzeczywiście z budową piwnicy, o czym w dalszej części tekstu. Wniosek z tego taki, że materiał ten częściowo został wtórnie użyty. Starsze fragmenty, pod warunkiem że pochodziły z tego miejsca, dowodzą funkcjonującej w jakimś stopniu struktury drewnianej już na przełomie XIII i XIV w. Dlatego do fazy II i III podano ten sam przedział czasowy – czyli przed fak-

tycznym założeniem sklepień piwnic, z tym że były to dwie odrębne inwestycje budowlane. Zob. *Dokumentacja badawczo-konserwatorska badań muru ceglanych, tynków, spoin oraz polichromii Wieży Kleszej na Zamku Wysokim w Malborku*, wyk. Edgar Pill, Jarosław Rogóż, Adam Cupa, Teresa Kurkiewicz, Paweł Schroeder, Wojciech Bartz, Aleksandra Gralińska-Grubecka, Tomasz Ważny, Grzegorz Trykowski, Grażyna Szczepańska, Malbork–Toruń 2015–2016, s. 237.

⁹ Kazimierz Pospieszny, *Domus Malbork. Zamek krzyżacki w typie regularnym*, Toruń 2014, s. 182.

¹⁰ Parcham musiałby być obniżony maksymalnie o 4 m, aby połączyć się z wysokością filarów. Należy również zaznaczyć, że odkrywka zrobiona w latach 70. XX w. na wysokości 2 m nie pokazała całej wysokości tego muru, co uwiarygadnia taką hipotezę. Należałoby również zrewidować zmianę poziomu parchamu w stosunku do kościoła zamkowego. Wg badań A. Kaśinowskiego fundamenty przypór ściany północnej kościoła mają podstawę ok. 3,5 m poniżej parchamu. Zob. Antoni Kaśinowski, *Zamek Wysoki w Malborku. Badania architektoniczne kaplicy-kościół NMP wraz z rekapitulacją*, Malbork-Poznań 2002, s. 19, mps w zbiorach MZM.

¹¹ Zob. przyp. 12.

¹² Nadmurowanie wykonano z cegły o podobnych rozmiarach co filary. O dwóch, niezależnych etapach tego przedsięwzięcia świadczyć mogą dwa spostrzeżenia: po pierwsze, nadmurowany fragment ma cofnięte lico celem stworzenia odsadzki pod łuk. Po drugie, w momencie jednoczesnego wybudowania arkad ze ścianami i filarów, kamienne konsole nie mają uzasadnionej funkcji. Wydzielenie osobno II i III fazy jest jednak hipotetyczne. Bezpośrednich dowodów w strukturze na obecnym etapie badań brak.

¹³ Łuk wyprowadzono na wysokości ok. 1 m powyżej starszej struktury filara i podstawy łuków podłużnych.

¹⁴ Przyjęcie chronologii tego muru na fazę III jest również hipotetyczne. Wynika ono jedynie z logiki funkcji całego założenia, o czym będzie mowa dalej.

¹⁵ Poza fragmentem na ścianie południowej, nie znaleziono już innych relikwów tej konstrukcji. Nie jest jednak możliwym rozpięcie takiego pomieszczenia na całej długości filarów – wchodziłoby ono poniżej łuków arkad zewnętrznych.

¹⁶ Po dodaniu wysokości sklepienia i zamurowanej przestrzeni sklepiennych poziom tego pomieszczenia wypada ok. 2 m poniżej dzisiejszego parchamu. Zastanawia tu jedynie wysokość otworów okiennych w stosunku do posadzki, która musiałaby wynosić ok. 1,2 m.

¹⁷ Jej nietypowy układ zdradza także kompozycja elewacji (wschodniej i zachodniej) – równe poziomy okien występują w trzeciej i czwartej kondygnacji. W dwóch pierwszych brak ich w przestrzeni tego pomieszczenia.

¹⁸ Artur Dobry przytacza informację, że w momencie położenia kamienia węgielnego pod Kolegium założono fundamenty z obu stron fos, celem wzmocnienia starych murów.

Zob. Artur Dobry, *Siedziba Kolegium Jezuickiego na zamku w Malborku (XVII-XIX w.)* [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomorzańskiej w okresie nowożytnym*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2014, s. 149–150.

¹⁹ Jedynym dowodem na średniowieczną proveniencję tej części jest zachowany mur dzielący fosy. W wielu miejscach jest przelicowany. Ma jednak zachowane ślady wątku gotyckiego.

²⁰ Być może dlatego, że nie była połączona bezpośrednio z ganikiem. Miało to swoje uzasadnienie, jeśli filary północne były starsze niż Wieża. Zapewne dlatego też fragmenty elewacji północnej z obrobioną spoiną nie mają dziś śladów żadnego przewiązania ani dodatkowo dostawionej kubatury.

²¹ Więcej na temat wież ustępowych w zamkach krzyżackich zob. Adam Chęć, *Gdańska jako element architektury militarnej zakonu krzyżackiego* [w:] *Archeologia Historica Polona*, t. 6, 1997, s. 123–147; Sławomir Józwiak, Janusz Trupinda, *Krzyżackie Zamki Komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.

²² Należy jednak zwrócić uwagę, że ściana zewnętrzna ma zupełnie inny wymiar (znacznie większy) cegły niż ściany środkowe. Wielkość ta jest analogiczna do budulca użytego przy filarach. Nie zmienia to jednak faktu, że ściana ta została postawiona w całości dopiero po skutciu łuków arkad. Stąd została zakwalifikowana jako jedna faza – inny etap z pracami prowadzonymi w środku.

²³ Okna te dziś wybiegają dokładnie na środku grubości sklepienia pomiędzy drugą i trzecią kondygnacją. Najprawdopodobniej związane to było najpierw z wymurowaniem tej ściany, a dopiero w kolejnym etapie z pracami w środku. Dlatego też, po założeniu innych niż w zamierzeniu wysokości piwnic, w końcowym etapie wykuto poniżej okno doświetlające najniższą strefę.

²⁴ Zostało ono w późniejszym czasie skute – poza fragmentem zachodnim przyległym do muru obwodowego z I fazy.

²⁵ Ściana ta wychodzi znacznie przed mur obwodowy z I etapu, będąc niejako nad nim nadwieszoną.

²⁶ Do wykonania ściany opartej na łuku odciążającym użyto cegły gotyckiej, natomiast etap ten musiał być późniejszy w stosunku do budowy samej ściany poprzecznej, również z tej fazy budowlanej. Zob. przypis wyżej.

²⁷ Wtedy to zapewne wykonano kolejne otwory w murze obwodowym z I etapu, zamurowano natomiast niefunkcjonujące już wejście do ganka gdańska. Nie ma pewności co do poziomu parchamu. Z jednej strony na rysunkach Steinbrechta widoczny jest dostawiony mur zewnętrzny, równoległy do obwodowego, w którym widoczne jest wejście. Z drugiej strony, poziom użytkowy drugiej kondygnacji został obniżony o ok. 1,3 m (w stosunku do pomieszczenia ganka gdańska), stąd nowe wejście musiałyby znajdować się jeszcze niżej niż we wcześniejszym układzie lub prowadziły do nich schody.

²⁸ Na tym poziomie w samej Wieży znajdowało się jeszcze sklepienie.

²⁹ Patrz przyp. 18. Być może wzmianka ta dotyczyła już samych wykuszy skierowanych na fosę. Na pewno nie zmieniono dolnej konstrukcji Wieży. Sklepienie zachowało się bowiem do lat 90. XIX w.

³⁰ Być może podczas przelicowania ściany skuto środkowy filar wraz kamiennymi konsolami.

³¹ Zachowana była jedynie ściana wschodnia, która uległa zniszczeniu w 1945 r.

³² W analizie struktury poza wielkością cegły określono również opracowanie spoiny i wyprawę malarską. Informacje te mogą być przydatne przy rozważaniach na temat najstarszego warsztatu budowlanego pracującego na zamku.

³³ W głównej mierze dotyczy to okien w ścianie południowej ganka, które zostały zamurowane dopiero w momencie rozbudowy kościoła. Steinbrecht fakt ten zupełnie zlekceważył.

³⁴ Dodatkowo sam Steinbrecht rozbiórkę tej części Kolegium uzasadniał właśnie względami konserwatorskimi.

³⁵ Być może będzie można powiązać w jedną konstrukcję zachowane łęki i narożny filar.

Streszczenie

Tekst jest podsumowaniem badań architektonicznych Wieży Kleszej, znajdującej się na Zamku Wysokim w Malborku. Podzielony został na dwie uzupełniające się części. Pierwsza zawiera prezentację zabytku, stan badań oraz analizę przekształceń budowlanych. W części drugiej przedstawiono rozwarstwienie chronologiczne zespołu oraz podjęto próbę hipotetycznej rekonstrukcji wybranych faz jej funkcjonowania.

Dotychczas uważano, że Wieża powstała w 2. ćwierci XIV w., kiedy to rozbudowano kościół zamkowy. Najnowsze badania autorów pozwalają domniemywać, że już w XIII w. funkcjonowała w tym miejscu duża wieża zabudowana arkadowo ponad fosą, zaś podczas prac restauracyjnych w XIX w. C. Steinbrecht rozebrał jej oryginalne fragmenty i postawił nową w innym miejscu.

Abstract

This paper provides a summary of the architectural research of the Klesza Tower located in the High Castle in Malbork. It was divided into two complementary parts. The former contains presentation of the monument, state of research and analysis of the construction's transformations. The latter one is dedicated to chronological stratification of the buildings and the assumption made to hypothetically reconstruct selected phases of its functioning.

The Tower was believed to have been built in the second part of the 14th century, when the castle church was expanded. The latest research done by the authors makes it possible to assume that in the 13th century here operated a massive arcade tower, built over the moat. During the restoration works in the 19th century, Steinbrecht dismantled its original fragments and place a new one somewhere else.

Piotr Pikulski*

W poszukiwaniu architektonicznego stylu Jana III Sobieskiego

In search of the architectonic style of Jan III Sobieski

Słowa kluczowe: Jan Sobieski, styl architektoniczny, Wilanów, Żółkiew, Jaworów, Łobzów

Key words: Key words: Jan Sobieski, architectonic style, Wilanow, Żółkiew, Jaworow, Łobzow

Na przestrzeni epok z łatwością można zaobserwować zamięłowanie polskich władców do zainteresowania estetycznymi aspektami architektury, co pozwalało na powstanie charakterystycznych, wiązanych z czasami panowania konkretnego władcy lub dynastii stylów, wyróżnionych na tle epoki. Działo się tak, ponieważ wielu królów otaczało swym mecenatem różne gałęzi kultury i sztuki, w tym architekturę. Stąd też możemy mówić o tak zwanym „stylu Wazów”, powstałym dzięki mecenatowi Zygmunta III i Władysława IV. Od typowej architektury barokowej budynki w tym stylu różnią się brakiem przepychu ozdób, zastąpionego swego rodzaju powściągliwością. Charakterystyczną cechą stylu Wazów były również smukłe wieżyczki czy dekoracyjne portale nadające zewnętrznej bryle budynku elegancji. Przykładami mogą tu być Zamek Królewski czy Zamek Ujazdowski w Warszawie¹.

Władcy zawsze czerpali inspirację ze wzorców stylu panującego w danej epoce. Każdy z nich jednak, bez względu na to, czy fundował obiekt sakralny czy świecki, czy też zlecał projekt swojej nowej siedziby, wnosił własne uwagi, inspirując się podpatrzonymi w innych krajach rozwiązaniami, ale też, co istotne w niniejszych rozważaniach, własnym wycuciem estetycznym czy prywatnymi potrzebami. Gdy indywidualizm był mocno widoczny, możemy próbować wskazać charakterystyczne cechy, które wyróżnią powstałą architekturę na tle epoki.

Celem niniejszej pracy jest próba ustalenia i uporządkowania wspólnych cech, którymi charakteryzowały się budynki powstałe na zlecenie i pod mecenatem Jana III

Throughout the centuries one can easily observe the passionate interest of Polish monarch in aesthetic aspects of architecture, which allowed for the creation of characteristic styles, associated with the reign of a particular monarch of a dynasty, and distinctive of the epoch. It was so because numerous kings offered their patronage to various branches of art and culture, including architecture. Hence we can talk about the so called “Vasa style”, created thanks to the patronage of Zygmunt III and Władysław IV. Objects built in this style differ from the typical Baroque architecture by their lack of splendour replaced by a kind of self-restraint. Characteristic features of the Vasa style were also slender turrets or decorative portals adding elegance to the exterior of the building. The Royal Castle or the Ujazdów Castle in Warszawa can serve as examples here¹.

Monarchs always borrowed their inspiration from patterns of a style currently ruling in a given epoch. However, each of them, regardless whether he founded a church or a lay object, or commissioned a project of his new residence, introduced his own ideas inspired by solutions observed in other countries but also, which is significant for these considerations, by own aesthetic sense or private requirements. When individualism was clearly visible, we can try to indicate characteristic features that would distinguish the created architecture against the background of the epoch.

This work is an attempt at establishing and ordering common features characterising buildings commissioned by and under the patronage of Jan III Sobieski,

* mgr inż. arch., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury

* mgr inż. arch., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture

Sobieskiego, a następnie jednoznaczne określenie architektonicznego stylu tego władcy.

Aby dokładniej przeanalizować cechy stawianych przez Sobieskiego budowli, zarówno świeckich jak i sakralnych, nie można pominąć kwestii jego ponadprzeciętnej inteligencji. Ten wybitny polityk i wojskowy, kojarzony przede wszystkim ze swoimi legendarnymi już osiągnięciami na polu bitwy, był w istocie także wielkim miłośnikiem sztuki, kultury oraz nauki. Zdobylł staranne wykształcenie w Paryżu oraz Krakowie, znał grekę, łacinę, język tatarski i turecki, a także kilka języków zachodnioeuropejskich. W swej prywatnej bibliotece przechowywał zarówno dzieła klasycznych twórców antycznych, jak i publikacje ze wszelkich dziedzin nauki. Podobno nawet podczas wypraw wojennych, nieustannie, w celu uspokojenia się, czytał zabierane ze sobą książki naukowe².

Podróże po świecie pozwoliły Sobieskiemu już w młodości na zdobycie szerokiej wiedzy z zakresu budownictwa barokowego w Niemczech, Francji czy Anglii³. W Amsterdamie z kolei szczególną uwagę króla przykuły kamienice, pałace oraz fontanny. Najistotniejszym momentem w kształtowaniu edukacji kulturalnej Sobieskiego był jednak jego pobyt w Paryżu. Przez prawie pół roku zachwycał się on otwartą architekturą tego miasta, zwracając szczególną uwagę na „kamienice piękne” oraz „pałace bardzo kosztowne”. Mowa tu oczywiście o Luwrze z ogrodem Tuilerii czy Pałacu Luksemburskim⁴.

Jako młody chorąży na dworze Jana Kazimierza mógł Sobieski bliżej zaznajomić się z mecenatem ówczesnego króla na polu sztuki oraz nauki i chociaż władcy temu dalej było w swym zamiłowaniu do opieki nad kulturą niż Zygmuntowi III czy Władysławowi IV, to jednak szereg jego zasług na tym polu miał niemały wpływ na Jana III.

Choć dzisiaj wiadomo, że mecenat kulturalny Sobieskiego obejmował nie tylko architekturę czy malarstwo, lecz także sztukę ogrodową, teatr, muzykę i naukę, to jednak nad architekturą właśnie warto się pochylić w szczególności. Ona bowiem była największym i najwyrazistszym świadectwem ideologii tego wybitnego władcy, zarówno wojownika, polityka, jak i mecenasa. Choć stawiane przez niego budynki są typowymi przykładami polskiej architektury barokowej, to jednocześnie każdy z nich przesiąknięty jest jego indywidualnym podejściem do sztuki, osobistym gustem i programem ideowym⁵.

Jan III Sobieski, pragnąc zapewne na wzór innych władców uświetnić swe panowanie odpowiednimi dziełami architektonicznymi, już w pierwszych latach swojego panowania rozpoczął przebudowę dworu w Jaworowie na pałac. Dwór ten, spośród wielu rezydencji położonych na ziemiach ruskich dawniej należących do Rzeczypospolitej, darzył Sobieski wyjątkowym sentymentem. Wpływ na to mógł mieć fakt, że była to jego pierwsza samodzielna posiadłość, którą przejął po swoim ojcu. Został on wtedy starostą jaworowskim i tutaj właśnie zdobywał pierwsze doświadczenie w zarządzaniu

and then at defining the architectonic style of that monarch.

In order to carefully analyse the features of buildings, both lay and church, erected by Sobieski, one cannot ignore the issue of his above-average intelligence. That eminent politician and tactician, mostly associated with his legendary achievements on the battlefield, was actually a great admirer of art, culture and science. He received excellent education in Paris and Krakow; he knew Greek, Latin, the Tartar and Turkish languages, as well as several west European languages. In his private library he kept both the works of the classical antique writers and publications from all branches of science. Allegedly, even during his military campaigns, he took and constantly read scientific books to calm down².

Travelling abroad allowed young Sobieski to acquire vast knowledge concerning Baroque building in Germany, France or England³. In Amsterdam, particular attention of the King was drawn to tenement houses, palaces and fountains. However, the most significant moment in shaping his cultural education was for Sobieski his sojourn in Paris. For almost half a year he openly admired the architecture of the city, paying special attention to “beautiful tenement houses” and “very expensive palaces” referring to the Louvre with the Tuileries Garden or the Luxembourg Palace⁴.

As a young ensign at the court of Jan Kazimierz, Sobieski was able to observe the patronage of the then King of the arts and science, and even though that monarch was not as passionate in his admiration for culture as Zygmunt III or Władysław IV, his achievements in this field had a considerable impact on Jan III.

Although today it is known that the cultural patronage of Sobieski included not only architecture or painting, but also garden landscaping, theatre, music and science, it is architecture that is worth drawing attention to. It was the greatest and the most distinctive testimony to the ideology of this outstanding monarch: a warrior, a politician and a patron of the arts. Though the buildings he erected are typical examples of Polish Baroque architecture, still each of them is pervaded with his individual approach to art, personal taste and ideological programme⁵.

Probably in imitation of other monarchs wishing to honour his won rule with appropriate works of architecture, Jan III Sobieski began converting the manor in Jaworow into a palace during the first years of his reign. Among numerous residences located in the Ruthenian lands formerly belonging to the Polish Republic, Sobieski felt particular affection for that manor. It might have resulted from the fact that it was his first independent estate that he had inherited from his father. He became then the ‘starost’ of Jaworow and here gained his first experience in managing a landed estate, which years later he could employ in the palace complex in Wilanow⁶.

The manor in Jaworow stood within a defensive, four-sided fortalice which measured about 150 metres on the south side and about 120 metres on the north.

Ryc. 1. Dwór w Jaworowie (widok od północnego zachodu), „Rolnik 1867–1937”, czasopismo rolniczo-przemysłowe, Lwów 1938, s. 86
 Fig. 1. Manor in Jaworow (view from the north-west), „Rolnik 1867–1937”, agricultural and industrial periodical, Lviv 1938, p. 86

majątkiem ziemskim, które po latach mógł przenieść do kompleksu pałacowego w Wilanowie⁶.

Dwór jaworowski znajdował się wewnątrz obronnej, czworobocznej fortalicji, której wymiary wynosiły około 150 metrów od strony południowej i około 120 metrów od północy. Wykonano tam solidne, oparte na drewnianej konstrukcji skrzyniowej wały zamkowe, dodatkowo zwieńczone parkanami⁷.

Sam pałac ulokowano na głównej osi całego założenia. Budynek wzniesiono z drewna sosnowego, dach przekryto gontem. Ganek został podwieszony nad głównym wejściem. Na parterze znajdowały się cztery izby, alkowa, galeria od ogrodu i parę mniejszych pokoi. Na piętrze znajdowała się duża, reprezentacyjna sala, prawdopodobnie służąca nawet do obrad senatu, została ona jednak przeniesiona na parter, a w jej miejsce powstały sypialnie. Sobieski bardzo cenił sobie broń, stąd była ona elementem wystroju wnętrza obok gobelinów czy obrazów. Ważnym elementem jaworowskiego dworu Sobieskiego była również kaplica, którą urządzono w specjalnie wydzielonym pokoju i ozdobiono obrazami o tematyce religijnej⁸.

Przebudowa zamku w Żółkwi była kolejnym przedsięwzięciem architektonicznym króla. Zamek ten już za czasów jego ojca Jakuba został przebudowany, stając się reprezentacyjną rezydencją, jednak dopiero Jan III Sobieski uczynił z niego barokową rezydencję, zlecając swoim nadwornym architektom Piotrowi Beberowi i Augustynowi Loccemu pracę nad rozbudową i przebudową wnętrza. Dodano wtedy między innymi nową galerię oraz portyk kolumnowy z dwubiegowymi schodami⁹. Pracujący wtedy na dworze króla architekci bardzo chętnie implementowali w fundowane przez niego budowle (zarówno te przebudowywane, jak i stawiane od podstaw) tak cenione przez niego wzorce architektury antycznej. Szczególnie Augustyn Locci, nazywany przez samego króla „najbliższym przyjacielem i naszym sekretarzem”, dzięki swojej pomysłowości oraz niezwykłym umiejętnościom technicznym, potrafił w niebanalny sposób nawiązywać do największych

Ryc. 2. Zamek w Żółkwi, fot. Piotr Pikulski
 Fig. 2. Castle in Żółkiew, photo: Piotr Pikulski

Solid castle ramparts, based on the timber box construction, were erected there and additionally topped with palisades⁷.

The palace was situated on the main axis of the whole complex. The building was erected from pine wood, and the roof was covered with shingle. The porch was suspended over the main entrance. There were four rooms on the ground floor, an alcove, a gallery on the garden side and a few smaller rooms. On the upper storey there was a huge, formal room probably used even for senate sessions, but it was moved downstairs, and replaced with bed chambers. Sobieski appreciated weaponry therefore it was an element of interior decoration, besides tapestries or paintings. Another important element of Sobieski's manor in Jaworow was the chapel located in a specially chosen room and decorated with religious paintings⁸.

Alterations in the castle in Żółkiew were the next architectonic undertaking of the King. The castle had been refurbished in the times of his father, Jakub, becoming a formal residence; however it was Jan III Sobieski who converted it into a Baroque residence, having commissioned his court architects Piotr Beber and Augustyn Locci to work on expanding and altering the interiors. Among other changes, a new gallery and a columned portico with two flights of stairs were added then⁹. Architects employed in the King's court were eager to implement the patterns from antique architecture he admired so much in the buildings he founded (both the converted and the newly erected ones). In particular, Augustyn Locci, called by the King himself “our closest friend and our secretary”, due to his inventiveness and extraordinary technical skills was able to originally allude to the greatest canons of architecture, not copying them but instead transforming and adjusting them to the Polish tradition¹⁰.

The testimony to the King's unique appreciation of that architect was entrusting him with the work on refurbishing the Palace in Wilanow which, as it turned out later, was to be the coping stone of the architectonic achievements of the monarch encompassing the entire ideological programme of the King – a warrior and a Sarmatian drawing on the antique traditions.

In the years 1677–1680, Wilanów was a typical magnate manor with bowers. Only in 1680 Sobieski

kanonów architektury, nie naśladując ich jednak, lecz w wyjątkowy sposób przetwarzając je i dopasowując do polskiej tradycji¹⁰.

Dowodem wyjątkowego uznania króla dla tego właśnie architekta jest powierzenie mu pracy nad przebudową pałacu w Wilanowie, który jak się później okazało, miał się stać podsumowaniem architektonicznych poczynań władcy, zawierając w sobie cały program ideowy króla-wojownika, Sarmaty, czerpiącego ze wzorców antycznych.

W latach 1677–1680 Wilanów był typowym dworem magnackim z alkierzami. Dopiero w 1680 roku jego przebudowę zlecił Sobieski właśnie Augustynowi Locciemu. W pierwszym etapie prac, trwającym około trzech lat, znacznie rozbudowano rezydencję, dodając dwie boczne wieże. W trzecim etapie wieże zwieńczono miedzianymi hełmami a w centralnej części pałacu dodano piętro.

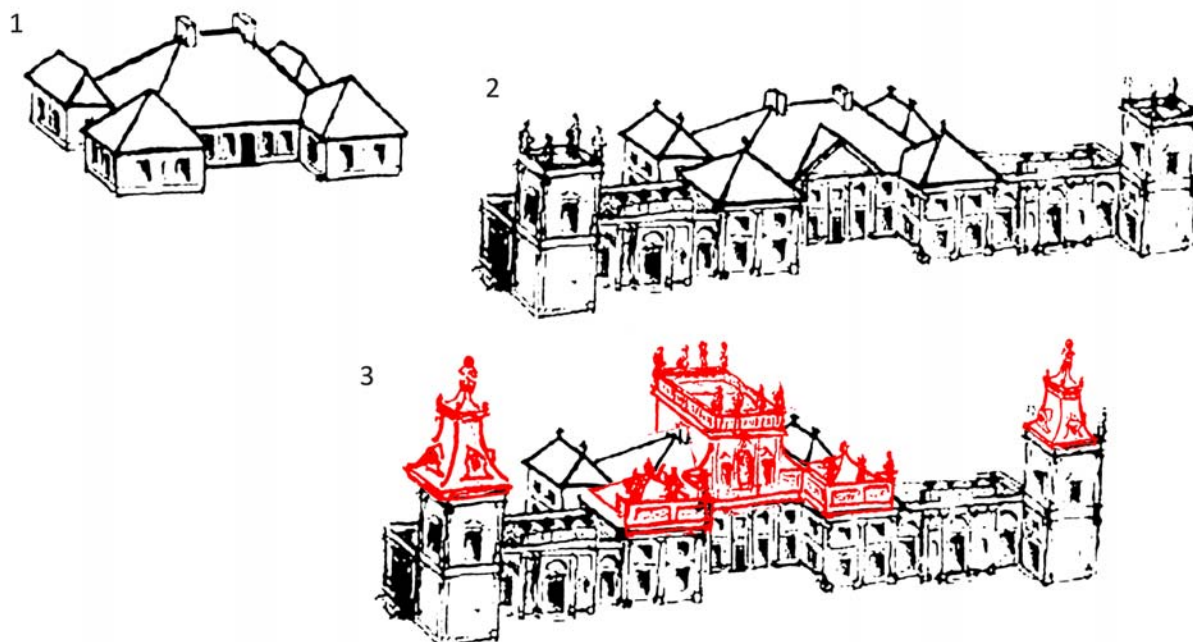
Król znany był z tego, że czynnie uczestniczył w procesie budowy i dekorowania fundowanych przez siebie budynków. Nie pozostawało to bez wpływu na ostateczny charakter dzieła. Podobnie było w przypadku Wilanowa. W pałacu tym widać szczególnie odcisnięte inspiracje króla architekturą antyczną, zwłaszcza w jego elewacjach. Na szczególną uwagę zasługują tutaj elewacyjne płaskorzeźby głoszące apoteozę rodu Sobieskich oraz gloryfikację sukcesów militarnych króla.

Omawiając bryłę pałacu w Wilanowie, zaznaczyć należy, że podobnie jak w przypadku innych pałaców

commissioned Augustyn Locci to refurbish it. In the first stage of the work lasting around three years, the residence was considerably expanded, and two side towers were added. In the third stage the towers acquired copper roofs and an upper floor was added to the central section of the palace.

The King was renowned for his active participation in the process of erecting and decorating the buildings he had founded, which obviously affected the ultimate character of the object. And so it was in the case of Wilanow. The inspirations the King drew from antique architecture are clearly noticeable in the palace, especially in its elevations. The elevation reliefs, deifying the Sobieski family and glorifying military successes of the King, are worthy of particular attention.

When discussing the form of the palace in Wilanow it should be emphasised that, like in the case of other palaces erected by Sobieski, it is symmetrical and divided into two parts – northern and southern. The palace is an ultimate departure from the defensive function of this type of architecture. It can be practically claimed that its construction definitively altered the principles of designing and planning of Polish palace residences. It has a spacious, axial layout, and the building itself is situated between the courtyard and the garden. The south elevation overlooking the courtyard clearly alludes to antique models and, according to Locci's intent, using the light-and-shade as well as reliefs glorifying the warrior-monarch to impress the

Ryc. 3. Etapy przebudowy Pałacu w Wilanowie: 1. pierwotna rezydencja magnacka w latach 1677–1680, 2. początek przebudowy Augustyna Locciego z dodaniem bocznych wież zakończony ok 1683, 3. ostatni etap budowy (oznaczony na czerwono) wykonany za życia króla Jana III z dodaniem piętra oraz hełmów wież zakończony w 1696 roku; autor: Piotr Pikulski, na podstawie materiałów dostępnych w serwisie <http://www.wilanow-palac.art.pl>

Fig. 3. Stages of the refurbishment of the Palace in Wilanow: 1. original magnate residence in the years 1677–1680, 2. beginning of the alterations by Augustyn Locci with the addition of side towers completed around 1683, 3. last stage of construction work (marked in red) carried out during the lifetime of King Jan III when the upper floor and tower roofs were added, completed in 1696; author: Piotr Pikulski, based on materials available in <http://www.wilanow-palac.art.pl>

Ryc. 4. Triumf Jana III – płaskorzeźba w archiwoltce na elewacji zachodniej korpusu głównego, źródło: Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie, fot. M. Kulpa, 20.02.2007

Fig. 4. *Triumph of Jan III – relief in the archivolt on the west elevation of the main building, source: Museum of the Jan III Palace in Wilanow, photo: M. Kulpa, 20.02.2007*

stawianych przez Sobieskiego, jest ona symetryczna, podzielona na dwie części – północną i południową. Pałac ten jest ostatecznym odejściem od obronnej funkcji tego typu architektury. Można wręcz stwierdzić, że jego budowa ostatecznie zmieniła kierunek projektowania i planowania polskich rezydencji pałacowych. Jest tu osiowy, rozległy układ, a sam budynek położony jest między dziedzińcem a ogrodem. Elewacja południowa, od dziedzińca, wyraźnie odwołuje się do wzorców antycznych, w zamierzeniu Lucciego oddziałując na odbiorcę grą światłocieni oraz płaskorzeźbami sławiącymi monarchę-wojownika. Część północna, od ogrodu, posiada natomiast dekoracje związane z żoną władcy Marią Kazimiერą. Dachy były najprawdopodobniej od początku pokryte miedzią, kruszcem bardzo cennym w tamtych czasach, wiadomo bowiem, że król nie żałował pieniędzy na wykończenie fundowanych przez siebie budowli. Choć w założeniach monarchy była dobudowa znanych dzisiaj z Wilanowa skrzydeł bocznych, jednak jego śmierć przerwała prace¹¹.

Aby móc ostatecznie podsumować wyrazistość architektonicznego stylu Jana III Sobieskiego, należy również zwrócić uwagę na fundowane przez niego budynki sakralne. Jednym z nich jest kościół ojców kapucynów pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w Warszawie. Obiekt ten został ufundowany przez władcę wraz z przyległym klasztorem w latach 1683–1694 w ramach dziękczynienia za wiktoria wiedeńską. Autorem projektu jest ponownie Augustyn Locci, choć podejrzewa się, że ostateczny projekt realizacyjny przygotował Tylman z Gameren¹². Kolejny raz widzimy tutaj nawiązania do antyku, chociaż ze względu na przeznaczenie budowli na kościół i klasztor kapucynów należało zrezygnować ze zbytnej wystawności i przepychu.

Architektoniczny styl Jana III Sobieskiego bez wątpienia charakteryzował się nawiązaniem do antyku i to zarówno pod względem stricte budowlanym, jak i ideologicznym. Dla władcy było ważne, aby stawiane przez niego pałace wyrażały jego osobisty stosunek do

Ryc. 5. kościół Przemienienia Pańskiego w Warszawie, drzeworyt Michała Starkmana z około 1855 roku, źródło: Julian Bartoszewicz, *Kościóły Warszawskie Rzymsko-Katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa, 1855

Fig. 5. *Church of the Transfiguration in Warszawa, wood engraving by Michał Starkman from around 1855, source: Julian Bartoszewicz, *Kościóły Warszawskie Rzymsko-Katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa, 1855*

viewer. The northern part overlooking the garden has decorations associated with the King's consort, Maria Kazimiera. From the very beginning the roofs must have been covered in copper, a very precious metal in those times, as it is known that the King did not spare expense on finishing the buildings he had founded. Although the monarch had planned to add the side wings, so well-known from contemporary Wilanow, his death interrupted the work¹¹.

In order to definitively summarise the distinctive architectonic style of Jan III Sobieski, attention ought to be drawn to church objects he founded. One of those is the Capuchin Church dedicated to the Transfiguration, in Warszawa. The object with the adjoining monastery was founded by the monarch in the years 1683–1694, in thanksgiving for the Vienna victory. The author of the design was again Augustyn Locci, though it is suspected that the final project to be realised was prepared by Thielemann van Gameren¹². Once again we can see here references to the antiquity although, since the building was intended as a church and a Capuchin monastery, excessive lavishness and sumptuousness had to be dispensed with.

The architectonic style of Jan III Sobieski was undoubtedly characterised by allusions to the antiquity, both in the strictly construction-oriented and ideological sense. For the monarch it was of utmost importance that the palaces he erected would express his personal

sztuki i polityki. Nie można zapominać, że Sobieski był prawdziwym Sarmatą i wielkim patriotą, a zdobywane przez niego od najmłodszych lat wykształcenie, liczne podróże po najznamienitszych miastach Europy oraz nieustanna chęć pogłębiania wiedzy ze wszelakich dziedzin nauki przyczyniły się do wykształcenia się w nim bardzo wyjątkowego stosunku do sprawowanej przez niego władzy. Główną filozofią Sobieskiego było oparcie dobrobytu Rzeczypospolitej nie tylko na zwycięstwach militarnych, ale także na polityce pokoju, rozwoju nauki oraz uprawy roli¹³. Wszystko to sprawia, że w ogólnym zarysie ideowym typowy budynek w stylu Sobieskiego jawi się jako obiekt w stylu włoskim, inspirowanym antykiem, z typowymi dla baroku detalami, pozbawionym jednak nadmiernego przepychu, często mającym na celu gloryfikację sukcesów militarnych króla. Jan III Sobieski – sarmata, monarcha, wojownik, uczonek oraz miłośnik sztuki. Te wszystkie cechy sprawiły, że fundowane przez niego budowle były równie wyjątkowe, jak on sam, i podobnie jak on pozostawiły trwałe ślady w architektonicznej historii Polski.

attitude to arts and politics. One cannot forget that Sobieski was a true Sarmatian and a great patriot, and the education he acquired since his early years, numerous travels around the most magnificent cities in Europe, as well as his incessant desire to broaden his knowledge in all disciplines of science contributed to forming his very unique attitude to the power he wielded. Sobieski's main philosophy was to base the welfare of the Polish Republic not merely on military victories but also on the policy of peace, development of science and agriculture¹³. As a result the overall ideological outline of a typical building in the style of Sobieski appears to be an object in the Italian style, inspired by the antiquity, with details typical for the Baroque yet devoid of excessive lavishness, frequently indented to glorify military successes of King Jan III Sobieski – a Sarmatian, a monarch, a warrior, a scholar and an art lover. Due to all those features, the buildings he founded were as unique as he was, and like him they have left a lasting impression in the architectonic history of Poland.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*. T. 7, wyd. 2 przejrzone i uzupełnione. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław–Warszawa, 1995.
- [2] Baliński M. *Pisma historyczne t. IV*. Warszawa, 1843.
- [3] Fijałkowski W. *Jan III Sobieski i jego mecenat kulturalny – bilans zainteresowań, inicjatyw i dokonań polskiego monarchy na polu kultury artystycznej i umysłowej w drugiej poł. XVII w.*
- [4] Jezierski E. *Jan III Sobieski*. Instytut Propagandy Państwowo-Twórczej, Warszawa, 1935.
- [5] Karpowicz M. *Barok w Polsce*. Arkady, 1988.
- [6] Korzon T. *Dola i niedola Jana Sobieskiego, 1629–1674, Tom I*. Nakładem Akademii Umiejętności drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1898.
- [7] Łoza S. *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa, 1954.
- [8] Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III. Warszawa, 1880–1902.
- [9] Tomkiewicz W. *Czynniki kształtujące sztukę polską XVII wieku*. W: *Rocznik Historii Sztuki*, t. XI.

¹ W. Tomkiewicz, *Czynniki kształtujące sztukę polską XVII wieku*, w: *Rocznik Historii Sztuki*, t. XI, 1976.

² W. Fijałkowski, *Jan III Sobieski i jego mecenat kulturalny – bilans zainteresowań, inicjatyw i dokonań polskiego monarchy na polu kultury artystycznej i umysłowej w drugiej poł. XVII w.*, s. 4–10.

³ E. Jezierski, *Jan III Sobieski*, Instytut Propagandy Państwowo-Twórczej, Warszawa 1935.

⁴ T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego, 1629–1674, Tom I*, nakładem Akademii Umiejętności drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1898, s. 1–23.

⁵ W. Fijałkowski, op. cit., s. 26.

⁶ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*, T. 7,

wyd. 2 przejrzone i uzupełnione, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław–Warszawa, 1995, s. 308–316.

⁷ Ibidem, s. 308–316.

⁸ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III, Warszawa 1880–1902, s. 519–527.

⁹ R. Aftanazy, op. cit., s. 605–615.

¹⁰ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 177.

¹¹ M. Karpowicz, *Barok w Polsce*, Arkady, Warszawa 1988, s. 55.

¹² M. Baliński, *Pisma historyczne*, t. IV, Warszawa 1843, s. 31–37.

¹³ W. Fijałkowski, op. cit., str. 30–31.

Streszczenie

W ciągu wieków można było wyraźnie zaobserwować u polskich władców zainteresowanie architekturą jako elementem świadczącym o ich panowaniu i zamiłowaniach. W ten właśnie sposób wytworzył się między innymi tak zwany „styl Wazów”. Choć władcy zawsze czerpali inspirację z panującego ówczesnie stylu, każdy z nich wносił do fundowanych przez siebie budynków własne, charakterystyczne rozwiązania. Jan III Sobieski, od najmłodszych lat podróżując po Europie, zdobył szerokie wykształcenie w największych ówczesnie miastach. Dzięki swoim podróżom i zamiłowaniu do sztuki i kultury kładł on szczególny nacisk na odpowiednie kształtowanie formy stawianych przez siebie budowli, zarówno budynków świeckich, jak i sakralnych. Jego niesamowita charyzma, zdolności polityczne oraz militarne w połączeniu ze starannym wykształceniem i zamiłowaniem do wzorców antycznych pozwalały jego budowniczym oraz projektantom na tworzenie prawdziwych perełek architektury.

Abstract

Throughout centuries one could clearly observe among Polish rulers an interest in architecture as an element bearing to their reign and passions. Among others, the so called “Vasa style” emerged in this way. Though monarchs always drew their inspirations from currently ruling styles, each of them introduced their own, characteristic solutions to the buildings they founded. Travelling around Europe since a very young age, Jan III Sobieski acquired extensive education in the largest cities of his time. Thanks to his travels and a passion for art and culture, he put particular emphasis on proper forms of edifices he had commissioned, both lay and church buildings. His unique charisma as well as political and military abilities, in combination with excellent education and a passion for antique models, allowed his builders and designers to create real architectural gems.

Róża Godula-Węclawowicz*

Zapomniani prekursorzy dziedzictwa niematerialnego. *Synteza wartości kulturowych przestrzeni Państwa Polskiego po latach*

Synthesis of cultural values of the Polish State Space: years after. The intangible cultural heritage and its forgotten precursors

Słowa kluczowe: dziedzictwo, krajobraz kulturowy, tożsamość kulturowa

Key words: heritage, cultural landscape, cultural identity

Projekt badawczy. Późną jesienią, w listopadzie roku 1989 odbyło się w Zamku Królewskim w Warszawie spotkanie. Gospodarzem był dyrektor Zamku, a zarazem prezes Polskiej Akademii Nauk, historyk kultury prof. Aleksander Gieysztor¹. Rozważano zorganizowanie badań nad wyznacznikami kulturowymi naszego kraju, czyli w *przestrzeni Państwa Polskiego*. Przestrzeń kulturowa, przestrzeń historyczna, kształtowanie przestrzeni, kreowanie jej, wyobrażeniowe jej przeżywanie, wartościowanie – to były ówczesnie już bardzo nośne kategorie w antropologii kulturowej i w geografii humanistycznej czy w historii kultury². Do dziś nie straciły swej naukowej przydatności, co więcej – nadal dynamicznie rozwija się szeroka refleksja humanistyczna nad tą problematyką³.

W toku dyskusji uzgodniono cel tematu badawczego – syntetyczne opracowanie dotychczasowego stanu badań. Dlatego też nazwano go *Syntezą wartości kulturowych przestrzeni Państwa Polskiego*. Podkreślono poznawcze walory zasobu uporządkowanej, podsumowanej wiedzy w dalszych szczegółowych pracach w wielu dyscyplinach naukowych, a także jego praktyczną przydatność w decyzjach administracyjnych, m. in. przy opracowaniu założeń ustawy o ochronie środowiska kulturowego i nowego podziału administracyjnego kraju.

Research project. In the late autumn, in November 1989, a meeting was held in the Royal Castle in Warsaw. It was hosted by the Castle director and the Chairman of the Polish Academy of Sciences, a historian of culture, prof. Aleksander Gieysztor¹. The discussion concerned organising research on cultural determinants of our country, i.e. of the Polish State Space. The cultural space, the historical space, shaping the space, creating it, experiencing its imagery, evaluating it – those were then very valid categories in cultural anthropology and humanist geography or the history of culture². Until today they have lost nothing from their scientific usefulness, what is more – profound humanist reflection on those issues is still dynamically developing³.

In the course of discussion the target of the research subject was established – a synthetic study of the existing state of research. That is why it was called the *Synthesis of Cultural Values of the Polish State Space*. The cognitive values of the ordered, recapitulated knowledge for further detailed work in various scientific disciplines were emphasised, as well as its practical application in administrative decisions, e.g. while preparing guidelines for the act on the protection of cultural environment and the new administrative division of the coun-

* dr hab., prof. PAN, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

* dr hab., prof. PAN, Institute of Archaeology and Ethnology of Polish Academy of Science

Cytowanie / Citation: Godula-Węclawowicz R. *Synthesis of cultural values of the Polish State space: years after. The intangible cultural heritage and its forgotten precursors*. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:42-50

Otrzymano / Received: 09.07.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.07.2018

doi:10.17425/WK55HERITAGE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Zakładano, że aspekt tożsamości kulturowej i tradycji historycznej zostanie uwzględniony w planowanej reformie, przywracającej trójstopniową strukturę terytorialną. Spodziewano się też wytyczania nowych tras szybkiego ruchu oraz nowych obszarów chronionych, jak parki krajobrazowe i parki kulturowe. *Synteza* „miała stać się bazą wiadomości dla służb państwowych i samorządowych a także kanwą programów społecznych organizacji lokalnych i regionalnych”⁴. Miała zostać praktycznie wykorzystana do opracowania wytycznych konserwatorskich, planów miejscowych i regionalnych.

Projekt finansowało ówczesne Ministerstwo Kultury i Sztuki. Nad całością czuwała Rada Naukowa Syntezy z prof. Aleksandrem Gieysztozem na czele, a jej członkami byli m.in. prof. Alicja Karłowska-Kamzowa⁵, historyk sztuki i kultury z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu i prof. Henryk Samsonowicz⁶, historyk-mediewista z Uniwersytetu Warszawskiego, ówczesnie świeżo powołany minister edukacji narodowej. Jednak nadmiar ministerialnych obowiązków zmusił go wkrótce do wycofania się do roli konsultanta, a w jego miejsce powołano prof. Janusza Bogdanowskiego⁷, architekta krajobrazu z Politechniki Krakowskiej, który w drugiej fazie prac przejął funkcję przewodniczącego Rady Naukowej.

Koordinację powierzono powstałemu parę lat wcześniej Gdańskiemu Ośrodkowi Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego; jego dyrektorem został architekt, dr Artur Kostarczyk⁸. Gdański ośrodek był pierwszym w Polsce, który badał i dokumentował dziedzictwo materialne i niematerialne. Przewidywano powołanie podobnych w każdym województwie. Miały być merytorycznym wsparciem dla ówczesnej Państwowej Służby Ochrony Zabytków (dziś rolę tę pełnią wojewódzkie filie Narodowego Instytutu Dziedzictwa z centralą w Warszawie). Celem prac było syntetyczne studium historyczno-kulturowe przestrzeni państwa polskiego na postawie analizy dotychczasowej literatury przedmiotu i materiałów kartograficznych. Pięcioletni w założeniu program realizowano sześć lat, aż do 1995 roku. Przesunięcia spowodowały przeciągające się dyskusje nad wyznaczaniem nowych, interdyscyplinarnych tematów do sumarycznego przedstawienia, oczywiście w zakresie dotychczasowego stanu badań nad nimi.

Ostatecznie analizowany teren badawczy podzielono na 14 umownych prowincji, ukształtowanych na obszarze dzisiejszej Polski od późnego średniowiecza w długim procesie historycznym, oczywiście ze świadomością jego złożoności i zmienności: 1. Pomorze Zachodnie; 2. Pomorze Wschodnie (Pomorze Gdańskie); 3. Warmia i Mazury; 4. Wielkopolska; 5. Kujawy i Ziemia Chełmińsko-Dobrzyńska; 6. Mazowsze; 7. Podlasie; 8. Dolny Śląsk; 9. Ziemia Sieradzko-Łęczycka; 10. Ziemia Sandomierska; 11. Lubelszczyzna; 12. Górny Śląsk; 13. Ziemia Krakowska; 14. Ziemia Przemyśko-Sanocka (zachodni fragment ziem ruskich Korony). Pojałtańska zmiana granic spowodowała, że na zachodzie i północy, czyli na tzw. Ziemiach Odzyskanych trzeba było wykroczyć poza historyczne rubieże, a wycofać się z nich na wschodzie.

try. It was assumed that the aspect of cultural identity and historic tradition would be taken into consideration in the planned reform that restored the three-level territorial structure. It was also expected to be used for marking out new expressways, and new protected areas such as landscape parks or cultural parks. The *Synthesis* „was to become an information base for state and local services, as well as a basis for programmes of local and regional social organisations”⁴. It was to be practically used in preparing conservation guidelines, and local or regional plans.

The project was sponsored by the then Ministry of Arts and Culture. The whole was supervised by the Synthesis Scientific Board with prof. Aleksander Gieysztor as the head, and such members as e.g. prof. Alicja Karłowska-Kamzowa⁵, a historian of art and culture from the Adam Mickiewicz University in Poznan, and prof. Henryk Samsonowicz⁶, a medieval historian from the University of Warsaw, then newly appointed Minister of National Education. However, the surfeit of ministerial obligations soon forced the latter to resign his function of a consultant, and prof. Janusz Bogdanowski⁷, a landscape architect from the Cracow University of Technology was nominated instead. He took over as the chairman of the Scientific Board during the second stage of the work.

Coordinating the work was entrusted to the Centre for Studies and Protection of Cultural Environment in Gdansk established a few years earlier; its director was an architect, dr Artur Kostarczyk⁸. The Gdańsk centre was the first one in Poland which examined and documented material and immaterial heritage. It was expected that similar ones would be established in every voivodeship. They were to provide scientific backup for the then State Monument Protection Service (nowadays this role is fulfilled by voivodeship branches of the National Heritage Institute with their headquarters in Warsaw). The final result of the work was a synthetic historical-cultural study of the territory of the Polish state based on the analysis of existing literature of the subject and cartographic materials. The supposedly five-year long topic was realized for six years, until the year 1995. Delays were caused by prolonged discussions on choosing new, interdisciplinary topics to be recapitulated and presented, naturally within the range of the current state of research.

Ultimately the analysed research area was divided into 14 pre-arranged provinces, formed within the area of modern-day Poland since the late medieval period in the course of a lengthy historical process, while being aware of its complexity and changeability: 1. West Pomerania; 2. Eastern Pomerania (Gdańsk Pomerze); 3. Warmia and Masuria; 4. Greater Poland; 5. Kuyavia and Chełmno-Dobrzyń Lands; 6. Mazovia; 7. Podlachia; 8. Lower Silesia; 9. Sieradz-Łęczyca Region; 10. Sandomierz Region; 11. Lublin Region; 12. Upper Silesia; 13. Krakow Region; 14. Przemyśl-Sanok Region (western fragment of the Ruthenian lands of the Polish Crown). Because of the change of borders after

W granicach PRL-u pozostał duży fragment dawnego województwa ruskiego, zatem jego ośrodek koordynujący utworzono w Rzeszowie. Podobnie nowymi „organizacyjnymi stolicami” reszt północno-wschodnich stały się Biała Podlaska i Białystok, dawniej Ziemi Sieradzko-Łęczyckiej – Łódź, a Ziemi Sandomierskiej – Kielce. Dla uzyskania porównywalnych wyników syntetyczne opracowania poszczególnych prowincji zawierały ten sam układ tematyczny:

- struktura terytorialna,
- struktura osadnicza,
- niematerialne i krajobrazowe czynniki tożsamościowe,
- struktura środowiska kulturowego,
- przesłanki do strategii ochrony środowiska kulturowego.

Ziemia Krakowska. Prof. Tomaszowi Węclawowiczowi oraz autorce niniejszego tekstu, ówczesiście adiunktom Uniwersytetu Jagiellońskiego (odpowiednio: Instytutu Historii Sztuki oraz Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej), powierzono funkcję koordynatorów zespołu opracowującego dziedzictwo kulturowe przestrzeni Ziemi Krakowskiej. Do analizy poszczególnych zagadnień zaproszono uznanych specjalistów, m.in. prof. Kazimierza Kuśnierza⁹ z Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, prof. Marię Strycharską-Brzezina¹⁰ z Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Antoniego Jackowskiego¹¹, prof. Kazimierza Trafasa¹² i prof. Zygmunta Górki¹³ z Instytutu Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz dr. Jacka Laberscheka¹⁴ z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Przykładem uwidaczniającym zakres i skalę trudności *Syntezy* będzie poniższy przegląd problematyki Ziemi Krakowskiej, z konieczności bardzo wybiórczy¹⁵.

Struktura terytorialna. Ziemia Krakowska nie jest pojęciem ścisłym historycznie. Dzielnicy krakowskiej średniowiecznego państwa Piastów nie można utożsamiać z województwem krakowskim Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI w. do ostatniej ćwierci XVIII), a tym bardziej z Departamentem Krakowskim Księstwa Warszawskiego (1809–1815) i Rzeczpospolitą Krakowską (1815–1846). Również w wieku XX kilkakrotnie wydzielano rozmaite granice województwa krakowskiego.

W delimitacji prowincji krakowskiej szczególnie problematyczna była zmienność w ostatnich ponad dwustu latach. Na zachodzie naturalną linią demarkacyjną pozostał wododział górnej Odry i górnej Wisły. Co ciekawe, ma on swoje przedłużenie na południu, w historycznej granicy między Węgrami a Morawami, czyli współcześnie między Republiką Słowacką a Republiką Czeską. Jednakże w ciągu stuleci ów liniowy wododział stał się strefowy, z tendencją do przemieszczania się ku wschodowi. Przyczyną był dynamiczny rozwój aglomeracji górnośląskiej i bielskiej, które wchłonęły powiaty częstochowski, będziński, zawierciański i niewielkie samodzielne Księstwo Siewierskie (własność biskupów krakowskich od wieku XV do III rozbioru Polski w 1795 r.). Ośrodek bielski zdominował region żywiecki.

the Jałta Treaty, in the west and north, namely in the so called Recovered Territories, land beyond the historic borders had to be taken into consideration, while it had to be given up in the east of Poland. A large section of the former Ruthenian Voivodeship remained within the borders of the Polish People's Republic; therefore its coordinating centre was established in Rzeszow. Similarly, new "organisational capitals" for the north-eastern borderlands were established in Biała Podlaska and Białystok, for the former Sieradz-Łęczyca Region – Łódź, and for the Sandomierz Region – Kielce. In order to obtain comparable results, synthetic studies of particular provinces had the same topical layout:

- territorial structure,
- settlement structure,
- intangible and landscape identity factors,
- cultural environment structure,
- premises for a cultural environment protection strategy.

Krakow Region. Prof. Tomasz Węclawowicz and the author of this text, then assistants professors at the Jagiellonian University (respectively at: the Institute of History of Art and the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology), were entrusted with the functions of coordinators of the team studying the cultural heritage of the Krakow Region who, to analyse particular issues, invited renowned specialists, such as: prof. Kazimierz Kuśnierz⁹ from the Faculty of Architecture, at the Cracow University of Technology; prof. Maria Strycharska-Brzezina¹⁰ from the Linguistic Institute at the Jagiellonian University; prof. Antoni Jackowski¹¹, prof. Kazimierz Trafas¹² and prof. Zygmunt Górka¹³ from the Geography Institute of the Jagiellonian University and dr. Jacek Laberschek¹⁴ from the Institute of History of the Polish Academy of Sciences. An example reflecting the range and scale of difficulty in the *Synthesis* is the below review of the issues in the Krakow Region, fairly selective by necessity¹⁵.

Territorial structure. The Krakow Region is not a historically accurate term. The Krakow Province in the medieval lands of the Piast dynasty did not correspond to the Krakow Voivodeship in the Polish-Lithuanian Commonwealth (the 16th c. till the last quarter of the 18th c.), and even less to the Krakow Department of the Duchy of Warsaw (1809–1815) and the Krakow Republic (1815–1846). Also during the 20th century the boundaries of the Krakow Voivodeship changed several times.

The changes occurring within the last two centuries were particularly problematic for the delimitation of the Krakow province. In the west the watershed of the upper Oder and the upper Vistula rivers remained the natural demarcation line. Interestingly, it has its continuation in the south, in the historic boundary between Hungary and Moravia, i.e. nowadays between the Republic of Slovakia and the Czech Republic. However, in the course of centuries that linear watershed became zonal with a tendency to shift towards the east. It was caused by the dynamic growth of the agglomeration in

Północna granica Ziemi Krakowskiej przesunęła się znacząco na południe w wyniku podziałów rozbiorowych, które utrwaliły się mentalnie i administracyjnie. W rezultacie rozbiorowy gubernialny, po 1918 roku – wojewódzki, ośrodek kielecki zawłaszczył dawne „krakowskie” powiaty, m.in. lelowski, proszowicki. Natomiast Tarnów od końca XVIII wieku związał się bliżej z Krakowem, gdyż został oddzielony od swej „macierzystej” Ziemi Sandomierskiej granicą rozbiorową między carską Rosją a Cesarstwem Austro-Węgierskim.

Południowo-wschodnie rubieże Ziemi Krakowskiej również się zmieniły. W dawnym województwie lwowskim, znacznie okrojonym w stosunku do stanu sprzed roku 1939, wskutek powojennej zmiany granic wystąpiło przesunięcie środka ciężkości na zachód, aż do Rzeszowa – stolicy nowo powstałego wówczas województwa rzeszowskiego. Wskutek tego z nową metropolią w ściślejsze relacje weszły miasta Beskidu Niskiego: Dukła, Jasło i Gorlice¹⁶. Granica południowa, oparta o Karpaty, tylko pozornie była trwała. Bogaty w średniowieczu Spisz długo był terenem przejściowym. Dopiero w roku 1412 trzynastę miast spiskich na trwałe, aż do rozbiorów, włączono do Królestwa Polskiego. Po restytucji Rzeczypospolitej Polskiej po Wielkiej Wojnie wróciło tylko kilka wsi Zamagurza Spiskiego i zamek w Niedzicy, i tak pozostało do dziś. Podobną zmienną strefą graniczną były wsie orawskie na wododziale Wagu i Dunajca. Współcześnie w większości należą do Polski.

Ten pobieżny opis pokazuje niejednoznaczność terytorialną krakowskiej prowincji oraz zmienność i płynność kryteriów, które mogły być przydatne po roku 1989 dla nowej delimitacji administracyjnej kraju w oparciu o aspekty historyczno-tożsamościowe.

Struktura osadnicza Ziemi Krakowskiej w dużej mierze jest pochodną fizjografii. Część wyżynna to pozostałości historycznych osad łąnowych wijących się dolinami beskidzkimi, natomiast część nizinna – wsi niwowych rozłożonych na równinach pośród przynależnych do nich pól i sadów. Podstawowe układy przestrzenne wykształcone w przeszłości uległy znacznym przemianom wraz z rozwojem nowych stosunków gospodarczo-społecznych w wiekach XIX i XX, przede wszystkim uwłaszczenia chłopów, rozwoju ośrodków przemysłowych, likwidacji wielkiej własności ziemskiej, a co za tym idzie, uruchomieniem wielkich procesów migracyjnych czy urbanizacyjnych. Szczególnym fenomenem w krajobrazie osadniczym okazały się ośrodki uzdrowiskowe rozwijające się z dawnych wsi i miasteczek na przełomie wieków XIX i XX. Wykształciły specyficzne elementy kompozycji urbanistycznej: np. parki zdrojowe, obiekty lecznicze – tzw. domy zdrojowe, łaźienki, pijalnie wód oraz zespoły wolnostojących pensjonatów, które najlepiej zachowały się w Piwnicznej, Rabce, Szczawnicy, Zegiestowie, Muszynie i Krynicy.

Niematerialne i krajobrazowe czynniki tożsamościowe to nadzwyczaj obszerny zestaw tematów i zagadnień. Spośród niematerialnych za najistotniejszy aspekt identyfikacji tożsamościowej przyjęto język, strój i architekturę regionalną. Językoznawcy wyróżnili

Upper Silesia and Bielsko, which absorbed the districts of Częstochowa, Będzin, Zawiercie and the small independent Duchy of Siewierz (the property of Krakow Bishops since the 15th century to the 3rd partition of Poland in 1795). The centre in Bielsko dominated the Żywiec region.

The northern border of the Krakow Region moved considerably towards the south as a result of partition divisions which became mentally and administratively permanent. In consequence, Kielce, which during the partitions was a governor's seat and after 1918 the capital of a voivodeship, appropriated the former "Krakow" districts, e.g. of Lelów and Proszowice. On the other hand, since the end of the 18th century Tarnów became more closely connected to Krakow, as it was separated from its "native" Sandomierz Region by the partition border between the imperial Russia and the Austro-Hungarian Empire.

The south-east borderlands of the Krakow Region have also changed. In the former Lviv Voivodeship, considerably smaller in comparison to the state before 1939, as a result of the post-war change of borderline the centre of gravity moved westwards to Rzeszów – the capital of the then newly established Rzeszów Voivodeship. In consequence the towns of the Beskid Niski region, such as: Dukła, Jasło and Gorlice became more closely linked to the new metropolis¹⁶. The permanence of the southern border in the Carpathian Mountains was only illusory. The Spisz region, affluent during the medieval period, was a transitory area. Only in the year 1412 thirteen towns in Spisz were permanently, until the partitions, incorporated in the Kingdom of Poland. After the restitution of the Polish Republic after the Great War only a few villages in Zamagurze Spiskie and the castle in Niedzica were returned, and so it has remained till today. A similarly changeable border zone consisted of villages in the Orava area in the watershed between the Wag and the Dunajec rivers. Nowadays the majority of them are within the Polish territory.

That cursory description demonstrates the territorial ambiguity of the Krakow province as well as the changeability and fluidity of the criteria that might have been useful after 1989 for the new administrative delimitation of the country on the basis of historical-identity aspects.

Settlement structure in the Krakow Region is, to a large extent, a consequence of physiography. The upland consists of relics of historic 'łanowy' (strip) settlements winding along the Beskid valleys, while the lowland consists of 'niwowy' (parcel) villages scattered across the plains amidst fields and orchards belonging to them. The basic spatial layouts shaped in the past were considerably transformed with the development of economic and social relations in the 19th and 20th century, primarily the abolition of serfdom, development of industrial centres, abolition of big landed estates, and consequently triggering large-scale migration or urbanisation processes. Unique phenomena in the

główną linię podziału tzw. mazurzenia, przebiegającą południkowo i oddzielającą Śląsk od Małopolski, a dalej na północ – Wielkopolskę od Mazowsza. Rozpoznali też cztery lokalne dialekty i dziewięć poddialektów (m.in.: krakowski, podhalańsko-beskidzki, góralsko-lachowski, sandomierski czy lasowski). Z kolei ludoznawcy i etnologowie już od przeszło stu lat opisywali strój ludowy jako wyznacznik tożsamości regionalnej i lokalnej. Strój ludowy łączy w sobie bowiem elementy kultury niematerialnej (duchowej, społecznej) i materialnej. Już od końca wieku XVIII regionalny strój krakowski obrastał w symbolikę narodową, by w ciągu następnego stulecia stać się synonimem stroju ogólnonarodowego. Od końca wieku XIX na Podhalu rola i funkcja stroju ludowego jako znaku przynależności do góralszczyzny jest żywa i bardzo nośna. Góralszczyznę fascynowano się od dawna. Na podstawie dialektów, stroju regionalnego oraz pewnych przejawów kultury rolnej i pastersko-rolnej, architektury, nieco później – poczucia tożsamości lokalnej wyznaczano w Karpatach tzw. granicę góralszczyzny. Po raz pierwszy zajął się tym poeta romantyczny, a zarazem geograf i ludoznawca Wincenty Pol¹⁷. Niemal sto lat potem temat ten wydał się jeszcze istotny dla Romana Reinfussa, prawnika z wykształcenia, a etnografa z zamiłowania¹⁸. W zależności od doboru i interpretacji powyższych czynników granicę tę uważano za trwałą lub za sukcesywnie przesuwaną się na południe. Jednakże należy zwrócić uwagę na niezależność dwóch obszarów badawczych: językoznawczego i etnologicznego. Brakowało badań pozwalających stwierdzić, które zróżnicowania fleksyjne i fonetyczne opisywane przez językoznawców były istotne dla mieszkańców badanych obszarów i na ile można je utożsamić z poczuciem przynależności lokalnej.

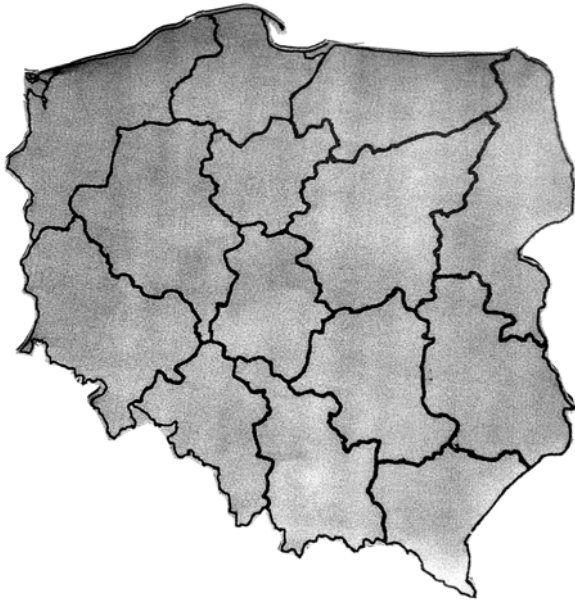
Zwrócono też uwagę na znaczne rozbieżności w literaturze przedmiotu między licznymi propozycjami wytyczania regionów architektonicznych a wieloma funkcjonującymi zasięgami grup czy regionów etnograficznych. Dużym utrudnieniem dla weryfikacji wcześniejszych ustaleń były gwałtownie postępujące (po transformacjach ustrojowych po 1945 r., a potem po 1989) zmiany form kultury globalnej i lokalnej, w tym np. regres budownictwa drewnianego. Szczególnym fenomenem kulturowym okazał się renesans i rozwój architektury Podhala, ponad sto trzydzieści lat temu formalnie sparafrazowanej i neoromantycznie nobilitowanej przez malarza przybyłego z dalekiej Żmudzi, Stanisława Witkiewicza, jako tzw. styl zakopiański, który górale uznali za własny. Natomiast chałupy spiskie, orawskie, łemkowskie zachowały się sporadycznie.

Struktura środowiska kulturowego. Historyczno-kulturowe badania porównawcze doprowadziły do potwierdzenia znaczącej roli dawnej politycznej granicy między zaborem rosyjskim i austriackim (ostania ćwierć XVIII w. do 1918 r.). dla ukształtowania się pewnych odrębności kulturowych po obu jej stronach, np. w sieci osadniczej, w stanie zachowania struktur zabytkowych, w kulturze materialnej i mentalnej. Po blisko osiemdziesięciu latach od odrodzenia państwa polskiego (w tym czasie formułowaliśmy ostateczne wnioski) granica ta

settlement landscape were health resorts developing in former villages and towns at the turn of the 19th and 20th century. They created specific elements of urban composition, such as health resort parks, health-care objects so called spa houses, baths, pump rooms, and complexes of detached pension houses which have been best preserved in Piwniczna, Rabka, Szczawnica, Żegiestów, Muszyna and Krynica.

Intangible and landscape identity factors encompass a vast selection of topics and issues. Among the intangible ones the most significant aspects of one's identity are language, attire and regional architecture. Linguists distinguished the main division line of the so called mazuration, running longitudinally and separating Silesia from Lesser Poland, and then northwards – Greater Poland from Mazovia. They also identified four local dialects and nine sub-dialects (e.g.: Krakow, Podhale-Beskid, Highlanders-Lachian, Sandomierz or Lasowiak). Then, for over a hundred years folklore experts and ethnologists described folk costume as determining regional and local identity. Folk costume combines elements of intangible (spiritual, social) and material culture. Since the end of the 18th century, the Krakow region folk costume was acquiring national symbolic connotations, so that during the next century it became synonymous to a national costume. Since the end of the 19th century, in Podhale the folk costume has functioned as a token of belonging to the 'Highlanders' community, and this role is still valid. The goral tradition has long been regarded as fascinating. The so called 'góral'szczyzna' (highland folklore) borderline was determined in the Carpathian Mountains on the basis of dialects, regional attire and certain manifestations of farming and herding-farming culture, architecture, and later – the sense of local identity. Wincenty Pol¹⁷, a romantic poet as well as a geographer and ethnologist, was the first to address the issue. Almost a hundred years later, the matter also appeared important to Roman Reinfuss, a lawyer by profession and an ethnographer by passion¹⁸. Depending on the selection and interpretation of the above factors, the borderline was either deemed permanent or successively shifting southwards. However, attention should be drawn to the independence of the two research areas: linguistic and ethnological. There was no research that would allow for stating which inflection and phonetic differences, described by linguists, were significant for the inhabitants of examined areas and to what extent they can be equivalent with the sense of local identity.

Attention was also drawn to considerable discrepancies in the literature of the subject between numerous suggestions about outlining architectonic regions and the actually functioning group territories or ethnographic regions. The verification of previous findings was made even more difficult by rapidly progressing (after political transformations after 1945, and then after 1989) changes in the forms of global and local culture, including e.g. regression in timber construc-

Ryc. 1. Schemat terytorialnego podziału Polski na 14 prowincji w projekcie badawczym pt. *Synteza wartości kulturowych przestrzeni Państwa Polskiego* (wg Wysocka E., Konopka M. (red.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, Ciechanów 1997 [Prace Krajowego Ośrodka Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury nr 25])

Fig. 1. Diagram of the territorial division of Poland into 14 provinces in the research project entitled *Synthesis of cultural values within the borders of the Polish State* (acc. to Wysocka E., Konopka M. (ed.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, Ciechanów 1997 [Prace Krajowego Ośrodka Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury no 25])

była nadal obecna w krajobrazie kulturowym i w świadomości mieszkańców, a nawet odzwierciedliła się w wynikach wyborów prezydenckich i parlamentarnych pierwszej połowy lat 90. Z tej delimitacji wyłamały się Kraków i Zakopane, które u schyłku wieku XIX pełniły rolę duchowych stolic Polski – państwa w rzeczywistości nieistniejącego, ale zachowanego w pamięci zbiorowej Polaków. Wówczas Kraków emanował myślą i wydarzeniami religijno-patriotycznymi na pozostałe ziemie podzielonej ojczyzny. Z kolei Zakopane i Tatry owiał mit góralszczyzny przechowującej najlepsze wartości polskiej kultury, w tym kontekście Witkiewicz wykreował styl zakopiański, który niemal od razu przerodził się w narodowy „lechicki” – prapolski. Podkreślić też należy znaczenie Częstochowy, która z lokalnego ośrodka kultu maryjnego rozwinęła się w ogólnonarodowe centrum pielgrzymkowe.

Przesłanki do strategii ochrony środowiska kulturowego. Na tle ogólnonarodowym Ziemia Krakowska wyróżnia się bogactwem spuścizny historyczno-kulturowej, które wymaga szczegółowej dokumentacji, kompleksowej ochrony i rewitalizacji. Przede wszystkim – trzy centra o ogromnym potencjale treści kulturowych materialnych i duchowych: Kraków, Częstochowa, Zakopane oraz liczne mniejsze ośrodki miejskie. Zwrócono uwagę na zespoły zdrojowisk ze względu na ich historyczne wartości urbanistyczne oraz leczniczo-rekreacyjne: Piwniczna, Rabka, Szczawnica, Żegiestów, Muszyna i Krynica. Wskazano zwarte obszary

tion. A unique cultural phenomenon was the revival and development of the Podhale region architecture, over a hundred and thirty years ago formally paraphrased and neo-romantically glamourized by a painter from distant Samogitia, Stanisław Witkiewicz, as the so called ‘Zakopane style’ which highlanders adopted as their own. On the other hand, peasant cottages in Spisz, Orava or of the Lemkos provenance survived only sporadically.

Structure of cultural environment. Historical and cultural comparative research resulted in confirming the significant role of the former political border between the Russian – and Austrian-occupied territories (the last quarter of the 18th c. to 1918) in shaping certain cultural differences on both sides of the frontier, e.g. in the settlement network, the state of preservation of historical structures, in material and mental culture. After almost eighty years since Poland regained its independence (in that time we formulated final conclusions) that borderline was still present in the cultural landscape and the inhabitants’ awareness, and was even reflected in the results of presidential and parliamentary elections in the first half of the 1990s. Two towns broke out of that delimitation: Krakow and Zakopane, which towards the end of the 19th century functioned as spiritual capitals of Poland – the state non-existent in reality, yet preserved in the collective memory of the Poles. At that time Krakow emanated ideas and religious-patriotic events onto the remaining lands of the partitioned homeland. In turn Zakopane and the Tatra Mountains were wrapped in the myth of the highland tradition preserving the highest values of Polish culture; in this context Witkiewicz created the Zakopane style which almost immediately became the national “Lechian” – old-Polish one. The significance of Częstochowa, which from a local centre of Marian devotion grew into a national pilgrimage centre, should also be emphasised.

Premises for a cultural environment protection strategy. Against the national background the Krakow Region stands out with its rich historical-cultural heritage that requires detailed documentation, extensive protection and revitalization – first of all, the three cities with immense potential of cultural, material and spiritual content: Krakow, Częstochowa, Zakopane as well as numerous smaller towns. Attention was drawn to health resort complexes because of their historic urban and curative-recreational values: Piwniczna, Rabka, Szczawnica, Żegiestów, Muszyna and Krynica. Naturally and culturally conditioned compact areas and enclaves were also indicated: the entire Podtatrze and Podhale region, Orava and Zamagurze Spiskie with preserved forms of traditional local culture, and the river valleys of the Poprad, the Dunajec, the upper Ropa, the Cedron (with the monastic complex in Kalwaria Zebrzydowska), and the Prądnik River valley (with Ojcow and Pieskowa Skała). It was emphasized that the unique content of the national cultural heritage accumulated in the Krakow

i enklawy uwarunkowane przyrodniczo, jak i kulturowo: całe Podtatrze z Podhalem, Orawą i Zamagurzem Spiskim z zachowanymi formami tradycyjnej kultury lokalnej oraz doliny Popradu, Dunajca, górnej Ropy, Cedronu (z założeniami klasztorowymi Kalwarii Zebrzydowskiej), dolinę Prądnika (z Ojcowem i Pieskową Skałą). Pokreślono, że skumulowany w przestrzeni Ziemi Krakowskiej unikatowy zasób treści ogólnonarodowego dziedzictwa kulturowego w połączeniu z walorami krajobrazowymi i zasobami środowiska naturalnego stwarza możliwości wielokierunkowego rozwoju.

Po latach. Materiały *Syntezy wartości kulturowych przestrzeni Państwa Polskiego*, czyli około 70 pokaznych tomów tekstów wraz z mapami, złożone zostały w Ministerstwie Kultury i Sztuki (obecnie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego). Dwadzieścia lat temu ukazała się miniaturowa synteza tej wielkiej *Syntezy*. Jest to licząca zaledwie 240 stron książka zatytułowana *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski* pod redakcją prof. Elżbiety Wysockiej z Instytutu Gospodarki Przestrzennej PAN i dra Marka Konopki, historyka i archeologa, ówczesnie dyrektora warszawskiego Ośrodka Dokumentacji Zabytków¹⁹. Zawiera kilka rozdziałów ogólnych²⁰ oraz krótkie abstrakty o poszczególnych prowincjach przygotowane przez ich koordynatorów regionalnych. Dwa lata temu ukazał się jednostronicowy, poniekąd wspomnieniowy, artykuł dra Artura Kostarczyka²¹. Patrząc z dystansu ćwierćwiecza na pomysł *Syntezy* i jego realizację można wskazać zarówno nieuniknione mankamenty, jak też i niespodziewane zalety. Paradoksalnie poważne problemy wynikały z programu badawczego, zbyt szeroko zakreślonego, wymagającego zapoznania się ze zróżnicowanym jakościowo materiałem, ilościowo obszernym, który trzeba było syntetyzować. Niespodziewanie szybka sekwencja społecznych i ekonomicznych przemian po roku 1989 wyprzedziła długo przygotowywane wnioski badawcze – wskutek czego *Synteza* częściowo się zdezaktualizowała. Kolejną wadą był zbyt szczegółowy, wręcz idealistyczny dobór czynników, które wtedy wydawały się istotne: np. architektura regionalna, strój ludowy, historyczne przemiany granic obszarów badawczych. W dynamice przemian po roku 1989 stały się one mało znaczące, rodziły się nowe wyzwania. Wspomniani wcześniej Tomasz Węclawowicz i Kazimierz Trafas w zespole prof. Zygmunta Ziobrowskiego²² opracowali jeden z wariantów planowanego nowego podziału administracyjnego kraju. Wykorzystując pokazny materiał *Syntezy* zaproponowali 10 dużych województw i względnie duże powiaty. Ostatecznie, jak wiadomo, powstało 16 województw i aż 379 małych powiatów w oparciu o zupełnie inne kryteria – polityczne i ekonomiczne.

Pisząc o zaletach trzeba podkreślić, że *Synteza* była tematem interdyscyplinarnym i prawdziwie prekursorskim, gdyż wyprzedzała o kilkanaście lat uchwaloną w 2003 roku Konwencję UNESCO o Ochronie Dziedzictwa Niematerialnego, która notabene przyjęta została w Polsce dopiero 6 lat temu²³. Cel *Syntezy* i zastosowanie jej wyników nazwano by dzisiaj „koncepcją zrównoważonego rozwoju”, uwzględniającą oprócz

Region in combination with the landscape aspects and natural environment resources offers an opportunity of a multi-directional development.

Years later. Materials for the *Synthesis of Cultural Values of the Polish State Space*, namely about 70 large volumes of texts with accompanying maps, was submitted to the Ministry of Arts and Culture (nowadays the Ministry of Culture and National Heritage). Twenty years ago a miniature synthesis of the large *Synthesis* was published. It is a book numbering merely 240 pages, entitled *Polish regions. Culture basis for regionalisation of Poland* edited by prof. Elżbieta Wysocka from the Institute of Land Management and Planning at the Polish Academy of Science and dr Marek Konopka, a historian and archaeologist, at the time director of the Centre for Monument Documentation in Warsaw¹⁹. It includes a few general chapters²⁰ and short abstracts about particular provinces prepared by their regional coordinators. Two years ago a one page long, somewhat reminiscing article was published by dr Artur Kostarczyk²¹. Looking from the perspective of a quarter of a century at the concept of the *Synthesis* and its realisation, one can indicate both unavoidable shortcomings and unexpected merits. Paradoxically, serious problems resulted from the research programme, too broadly outlined, requiring familiarity with a vast quantity of material of varying quality, which had to be synthesised. Unusually rapid sequence of social and economic transformations after the year 1989 outdistanced the long-prepared research conclusions – due to which the *Synthesis* became partially outdated. Another drawback was a too detailed, almost idealistic selection of factors that seemed relevant at the time: e.g. regional architecture, folk costume, and historic alterations in the borderlines of the research areas. Within the dynamic transformations after 1989 they became insignificant as new challenges arose. The already mentioned Tomasz Węclawowicz and Kazimierz Trafas, with the team led by prof. Zygmunt Ziobrowski²², prepared one variant of the planned new administrative division of the country. Using the impressive materials from the *Synthesis*, they suggested 10 large voivodeships and relatively large district. Ultimately, as it is generally known, 16 voivodeships and as many as 379 small districts were created on the basis of completely different criteria – political and economical.

As far as its virtues are concerned, it should be emphasised that the *Synthesis* was an interdisciplinary and truly precursor as it preceded by several years the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage passed in 2003 which, *nota bene*, was approved in Poland merely 6 years ago²³. The aim of the *Synthesis* and application of its results would today be called the “concept of sustainable development”, which also considered cultural factors besides the economic ones. Recently published abridged report from an international research project entitled *Cultural Heritage Counts for Europe*²⁴ presents a “multi-faceted and holistic impact of heritage on various spheres of

czynników ekonomicznych także czynniki kulturowe. Niedawno wydany skrót raportu międzynarodowego projektu badawczego pt. *Cultural Heritage Counts for Europe*²⁴ prezentuje „wieloaspektowy i holistyczny wpływ dziedzictwa na różne sfery życia – gospodarkę, społeczeństwo kulturę i środowisko naturalne (...) na wszystkich poziomach: lokalnym, regionalnym, krajowym i europejskim”. W ministerialnym gmachu leżą zatem zapomniane materiały badawcze, które po latach są ideowo nadal nośne, a merytorycznie cenne.

life – economy, society, culture and natural environment (...) on all levels: local, regional, national and European”. However research materials which, after years, are still ideologically valid and factually valuable are lying forgotten in the Ministry building.

¹ Aleksander Gieysztor (1916–1999), prof. zw. dr hab., historyk kultury – mediewista, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, wieloletni prezes Polskiej Akademii Nauk, pierwszy długoletni dyrektor Zamku Królewskiego w Warszawie, *doctor honoris causa* wielu uniwersytetów w kraju i zagranicą, Kawaler Orderu Orła Białego.

² Por. m.in.: Podraza A. *Wielkie regiony historyczne w Europie. Pojęcie i przydatność badawcza*. Sprawozdania z Posiedzeń o. PAN w Krakowie; XXIII(2), 1981, s. 308–310; Piskozub A. *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych Ziemi Polskich*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1987; Bujak J., Zambrzycka-Steczkowska A., Godula R. (red.) *Kraków. Przestrzenie kulturowe*. Kraków 1993; Węclawowicz G. *Contemporary Poland: Space and Society*. London 1996; Węclawowicz T., *Przemiany krajobrazu kulturowego*. W: Warszńska J. (red.) *Karpaty polskie*. Kraków 1997, s. 169–180.

³ Prac z tego zakresu nie sposób wymienić ze względu na ich znaczną różnorodność i liczebność. Przywołuję kilka, by uświadomić wieloaspektowość tutej: Posern-Zieliński A. *Rzeka jako element tożsamości kulturowej*. *Rzeka* 9, 2000, s. 15–39; Wojtanowicz J. *Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa*. Lublin 2008; Misiak T. *Estetyczne konteksty audiosfery*. Poznań 2009; Sotkupova B., Godula-Węclawowicz R., Hroch M. (ed.) *Společnost českých zemí v evropských kontextech*. Praha 2012; Bernat S. *Przestrzeń kulturowa a krajobraz kulturowy na listach UNESCO*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego 24, 2014, s. 115–132; Czajkowski M. J., Węclawowicz T. *Chronotopos monasticus. The Medieval Clock and the Rhythm of Monastic Life at the Mogila Abbey near Krakow*, Kraków 2016; Węclawowicz T. *Chronotopos monasticus versus chronotopos musealis*. W: *Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Piotra Pawła Maniurki*, Opole 2018 (w druku).

⁴ Tak sformułowali to redaktorzy książki omawiającej zwycięże wyniki *Syntezy*. Por.: *Od redakcji* [w:] Elżbieta Wysocka, Marek Konopka (red.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, Ciechanów 1997 [*Prace Krajowego Ośrodka Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury* nr 25], s. 6.

⁵ Alicja Karłowska-Kamzowa (1935–1999) prof. zw. dr hab., historyk sztuki – mediewistka, profesor Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, wieloletnia wiceprezes i prezes Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

⁶ Henryk Samsonowicz (1930–), prof. zw. dr hab., historyk-mediewista, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, dziekan Wydziału Historycznego UW, w latach 1980–1982 rektor UW, w latach 1989–1991 Minister Edukacji Narodowej, Kawaler Orderu Orła Białego.

⁷ Janusz Bogdanowski (1929–2003), prof. zw. dr hab. inż., architekt krajobrazu, profesor Politechniki Krakowskiej,

wieloletni Przewodniczący Komisji Urbanistyki i Architektury Polskiej Akademii Nauk.

⁸ Artur Kostarczyk (1951–), dr inż., architekt i urbanista, wieloletni dyrektor Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Gdańsku, adiunkt w Katedrze Gospodarki Przestrzennej Instytutu Geografii Uniwersytetu Gdańskiego.

⁹ Kazimierz Kuśnierz (1948–), prof. dr hab., architekt, specjalizuje się w problematyce historii architektury i urbanistyki, w ochronie zabytków i krajobrazu kulturowego, z Instytutem Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej związany od 1973 r., wieloletni członek Głównej Komisji Konserwatorskiej przy Generalnym Konserwatorze Zabytków RP.

¹⁰ Maria Strycharska-Brzezina, prof. dr hab., polonistka, badaczka języków mniejszości narodowych, zawodowo związana z Uniwersytetem Jagiellońskim od 1965 r.

¹¹ Antoni Jackowski (1935–) prof. zw. dr hab., geograf turystyki i religii, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, dziekan Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi (1993–1999), założyciel i wieloletni kierownik Zakładu Geografii Religii w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

¹² Kazimierz Trafas (1939–2004), prof. dr hab., geograf i kartograf, badacz zmian środowiska geograficznego, osadnictwa i sieci dróg, wieloletni pracownik naukowo-dydaktyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, wykładał także Uniwersytecie Warszawskim i Politechnice Krakowskiej. W latach 1990–2003 pracował równolegle w Urzędzie Miasta Krakowa jako dyrektor Wydziału Strategii i Rozwoju.

¹³ Zygmunt Górka (1945–), prof. dr hab., geograf osadnictwa wiejskiego i miejskiego, badacz przemian społeczno-gospodarczych przestrzeni miasta, wieloletni pracownik naukowo-dydaktyczny Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

¹⁴ Jacek Laberschek, dr, historyk, badacz krajobrazu naturalnego i dziejów osadnictwa w średniowieczu ze szczególnym uwzględnieniem Małopolski.

¹⁵ W niniejszym artykule musiano zrezygnować z odwołań do wielotematycznej literatury przedmiotu, która była bazą syntetycznego opracowania dziedzictwa kulturowego Ziemi Krakowskiej, liczącego kilkaset stron tekstu, z kilkudziesięcioma mapami i wykazami oraz szczegółową bibliografią. Tak jak i pozostałe „ziemie”, leży zapomniana w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W roku 1997 ukazało się krótkie omówienie problematyki krakowskiej prowincji, aczkolwiek także niewspółmiernie skrótowe w porównaniu do niepublikowanego końcowego opracowania – zob. Godula R., Węclawowicz T. *Ziemia Krakowska*. W: *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*. Ciechanów 1997, s. 2007–2019.

- ¹⁶ Gorlice w połowie lat 90. włączono do nowego województwa małopolskiego.
- ¹⁷ Wincenty Pol, właściwie Wincenty Ferreriusz Jakub Pohl von Pollenburg (1807–1872), powstaniec listopadowy, poeta, geograf, założyciel pierwszej na ziemiach polskich katedry geografii w Uniwersytecie Jagiellońskim. Por. Jackowski A., Sołjan I. (red.), *Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca*. Kraków 2006.
- ¹⁸ Reinfuss R. *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i nowszych prac etnograficznych*, Lud 36: 1946.
- ¹⁹ Wysocka E., Konopka M. (red.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, Ciechanów 1997 [*Prace Krajowego Ośrodka Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury* nr 25].
- ²⁰ Por. Wysocka E., *Poszukiwanie zintegrowanej wieloaspektowej wykładni regionalizacji*; Kostarczyk A. *Dziedzictwo kulturowe regionów Polski*; Goduła R., Węclawowicz T. *Aspekty tożsamości kulturowe*; Konopka M. *Wartości kulturowe w regionalizacji. Znaki kultury, znaki tożsamości*. W: Wysocka E., Konopka M. (red.), *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, Ciechanów 1997, s. odpowiednio 9–20, 21–26, 27–32, 33–41.
- ²¹ Kostarczyk A. *Przypomnienie Syntezy kulturowych wartości przestrzeni Państwa Polskiego*. Przegląd Urbanistyczny. Seria wydawnicza Towarzystwa Urbanistów Polskich XII, 2016, s. 4.
- ²² Zygmunt Ziobrowski (1938-), prof. dr hab. inż. arch., architekt i urbanista, wieloletni wicedyrektor i dyrektor

Instytutu Rozwoju Miast w Krakowie, członek Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.

- ²³ *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenia jego rangi. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Konwencja została uchwalona podczas 32 sesji Zgromadzenia Ogólnego UNESCO 17 października 2003 roku głosami 120 państw. Weszła w życie 20 kwietnia 2006 roku, po ratyfikacji przez 30 państw zgodnie z art. 34. Do końca października 2012 roku ratyfikowało ją 148 państw. Por.: https://pl.wikipedia.org/wiki/Konwencja_UNESCO_w_sprawie_ochrony_niematerialnego_dziedzictwa_kulturowego; http://niematerialne.nid.pl/Konwencja_UNESCO/Tekst%20Konwencji%20o%20ochronie%20dziedzictwa%20niematerialnego/
- ²⁴ *Cultural Heritage Counts for Europe: Dziedzictwo Kulturowe ma znaczenie dla Europy. Skróty raportu*, Kraków. Międzynarodowe Centrum Kultury 2015. Pełny tekst <http://mck.krakow.pl/artukul/cultural-heritage-counts-for-europe-raport> Por. też: Ashworth G. *Planowanie dziedzictwa*, Kraków. Międzynarodowe Centrum Kultury 2015 oraz Kusek R., Purchla J. (red.), *Heritage and the City*, Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2017.

Streszczenie

Zapoczątkowany jesienią roku 1989 pod patronatem Ministerstwa Kultury pięcioletni temat badawczy *Synteza wartości kulturowych przestrzeni Państwa Polskiego* miał na celu systematyczne podsumowanie wiedzy historyczno-kulturowej z rozmaitych dyscyplin naukowych, a jego rezultaty miały być wykorzystywane m.in. w decyzjach administracyjnych, wytycznych konserwatorskich w planach lokalnych i regionalnych. *Synteza* była tematem prawdziwie prekursorskim, gdyż wyprzedzała o kilkanaście lat uchwaloną w 2003 roku Konwencję UNESCO o Ochronie Dziedzictwa Niematerialnego. Materiały badawcze – około 70 pokaźnych tomów tekstów wraz z mapami – złożone w Ministerstwie Kultury (obecnie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego) – są po latach nadal ideowo nośne, a merytorycznie cenne.

Abstract

The five-year research subject entitled *Synthesis of Cultural Values of the Polish State Space*, commenced in the autumn of 1989 under the patronage of the Ministry of Culture, was to provide a systematic resume of historical-cultural knowledge in diverse scientific disciplines, and its results were to be used in e.g. administrative decisions, or conservation guidelines in local and regional plans. The *Synthesis* was a truly precursor subject, since it preceded by several years the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage passed in 2003. Research materials – around 70 largish volumes of texts with accompanying maps – submitted at the Ministry of Culture (currently Ministry of Culture and National Heritage), are still ideologically valid and factually valuable.

Tomasz Węclawowicz*

Kościół parafialny w Prandocinie. Zalety purystycznej rekonstrukcji fazy romańskiej

Parish church in Prandocin. Merits of the purist reconstruction of the Romanesque stage

Słowa kluczowe: architektura romańska, doktryny konserwatorskie, rekonstrukcje purystyczne

Key words: Romanesque architecture, conservation doctrines, purist reconstructions

Niewielki kościół parafialny w Prandocinie jest dziełem architektury romańskiej o wysokiej klasie artystycznej, wielokrotnie opisywanym w naukowej literaturze w kraju¹, a ostatnio – jako jeden z nielicznych zabytków romańskich w Polsce – także za granicą². Fundowany był najpewniej przed połową wieku XII przez komesa Prandotę z rodu Odrowążów. W jego architekturze zwraca uwagę przede wszystkim unikatowy plan. Pierwotnie kościół miał bowiem dwie półkoliste absydy – wschodnią i zachodnią (ryc. 1). Takie rozwiązanie powieliło odległe i monumentalne wzory z Górnej Nadrenii, m.in. katedrę w Moguncji i kościół klasztorny Maria Laach. Absyda wschodnia mieściła ołtarz, w zachodniej była empora, z której fundator i każdy kolejny właściciel prandocińskich dóbr słuchali nabożeństwa. Jeszcze wyżej, ponad emporą wznosiła się wyniosła wieża.

W bryle i we wnętrzu zapisane są przemiany, jakim ulegał w kolejnych okresach stylowych. Kościół wzniesiono z ciosów lokalnego, jasnego piaskowca. W wieku XV rozbudowano część wschodnią. W dzisiejszej sylwecie wyróżnia się ona ciemnoczerwoną cegłą (ryc. 2). Jeszcze później, w okresie baroku, powiększono okna, zamurowano południowy portal, albowiem przebito wejście zachodnie i dobudowano tam kruchtę. Dekorację romańskiego portalu, tzw. perspektywicznego, i ornamentacyjne obramienia romańskich okien pokryto tynkiem.

Prace konserwatorskie w ostatnim półwieczu były prowadzone co kilka, kilkanaście lat. Zamurowany portal i fragmenty romańskich okien odsłonięto w roku

The small parish church of Prandocin near Krakow is an example of Romanesque architecture of exceptional artistic merit, frequently discussed in Polish scholarly literature¹, and recently, as one of the few Romanesque monuments in Poland, also abroad². It appears that it was founded before the mid-12th century by Komes (count) Prandota from the Odrowąż family. Its architecture is distinguished by its unique plan form. Originally the church had two semi-circular, eastern and western apses (fig. 1), a configuration inspired by distant and monumental models from the Upper Rhineland, e.g. the cathedral church in Mainz and the Maria Laach abbey church. The eastern apse housed the high altar while the western incorporated the gallery where the founder, and all subsequent owners of the Prandocin estates, sat to hear the mass. A lofty tower rose high above the gallery. The church was built with ashlar of local, pale sandstone. Its current plan form and the interior layout reflect the changes which the building has undergone during subsequent stylistic periods. The east end was extended in the 15th century. This extension is distinguished by its dark red brick (fig. 2). Subsequently, during the Baroque period, windows were enlarged, and the south portal was bricked up because a new entrance with a vestibule was created in the west wall. The decoration of the archivoluted Romanesque portal and ornamental framework of the Romanesque windows were hidden under render.

Conservation works on the church were carried out intermittently in the last 50 years. The bricked up portal

* prof. dr hab. arch., Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

* prof. dr hab. arch., Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University

1954³, ale cenne relikty przez dekady nieprofesjonalnie zabezpieczano cementem (ryc. 3, 4). Trzeba podkreślić, że bogaty plecionkowy ornament archiwolty portalu i obramień okien jest unikatem w ornamentyce architektonicznej Małopolski, o analogiach również w Górnej Nadrenii, m.in. w katedrze w Spirze⁴. Nie mniejszym unikatem były także fragmenty barwnej polichromii zachowane na kamieniarsce – niestety pozostawione przez dziesięciolecia bez zabezpieczenia⁵. Niestety nie podjęto skutecznych działań przeciw zawilgoceniu ścian kościoła, zatem rezultaty wszelkich konserwatorskich zabiegów były stale zagrożone i sukcesywnie niweczone.

Dopiero przez ostatnich kilka lat, dzięki inicjatywie i zapobiegliwości księdza proboszcza Mariana Głowackiego, Pracownia Konserwacji Rzeźby Kamiennej i Drewnianej Stanisława Dziuby i Anny Dziuby-Drożdż konsekwentnie realizowała wieloetapowy program konserwatorski. Konsultantami prac byli prof. dr hab. Ireneusz Płuska, dr inż. arch. Waldemar Niewalda i autor niniejszego tekstu. Zabezpieczono mury kościoła przed zamakaniem, w części wschodniej oczyszczono i przespoinowano wątki ceglane i kamienne. Stan południowej elewacji nawy kościoła był estetycznie nie do zaakceptowania. Destrukt kamieniarki portalu z cementowymi uzupełnieniami i fragmenty ornamentowanych obramień okiennych wylaniające się spod tynkowych łat ponad wielkimi oknami barokowymi były komunikatem historycznym nie o dziejach budowy kościoła, ale o nieskuteczności działań konserwatorskich prowadzonych wyrywkowo przez pół wieku⁶. Doktryna tzw. nie-interwencjonizmu, czyli „zachowania zabytku w stanie utrwalonym przez stulecia” dała tu karykaturalne rezultaty.

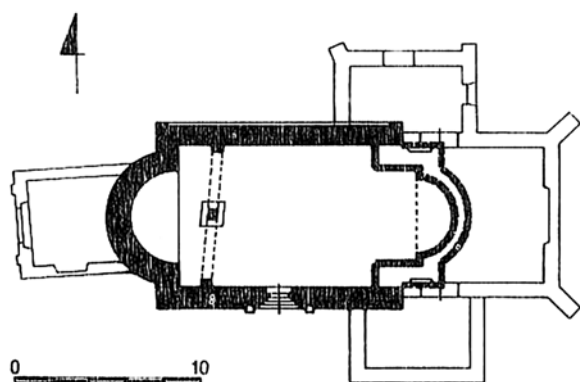
W ostatnich latach, w trakcie etapowanych prac konserwatorskich zespół konsultantów prowadził długie i emocjonujące dyskusje nad przywróceniem jedności stylowej romańskich partii kościoła, czyli praktycznie nad możliwościami rekonstrukcji cennych artystycznie elementów kamieniarki. Analizowano zachowane elementy i porównywano stan obecny portalu z fotografiami wykonanymi przeszło pół wieku temu, po odkryciu. Wskazywano na różnice, gdyż postępująca destrukcja zabezpieczana prowizorycznymi naprawami zniekształcała zwłaszcza partię kapiteli. Po odkopaniu fundamentu ściany portalowej rozpoznano pierwotny poziom stopni. Rozważano technologię ewentualnego odtworzenia detali w piaskowcu lub w tzw. sztucznym kamieniu.

Jednakże ewentualna rekonstrukcja pierwotnego tzw. domku portalowego przesłaniałaby powiększone w baroku okna, zatem konieczna byłaby ich likwidacja i rekonstrukcja znacznie mniejszych, pierwotnych, romańskich okien (ryc. 5). Szczęśliwie fragmenty ornamentowanych obramień romańskich zachowały się powyżej barokowych przebić. Pedantycznie zebrane materiały archiwalne, trafnie wybrane przykłady porównawcze oraz analiza pomiarowa detali pozwoliły na przygotowanie przez pracownię Stanisława Dziuby

and fragments of Romanesque windows were revealed in 1954³, but for decades these precious remnants suffered from unsympathetic repairs in cement (figs. 3, 4). It ought to be emphasised that the intricate plaited ornament in the portal archivolt and the window framework is unique among architectural ornaments in Lesser Poland, with analogies also in the Upper Rhineland, e.g. in the cathedral church in Speyer⁴. Equally unique were the fragments of colourful polychromic mural decoration preserved on the stonework but these had unfortunately been left unprotected for decades⁵. At the same time, no effective measures were implemented to save the church walls from damp ingress, rendering conservation treatments ineffective. Only in the last few years, thanks to the initiative and foresight of the parish priest, Reverend Marian Głowacki, has the Stanisław Dziuba and Anna Dziuba-Drożdż Workshop for Stone and Wooden Sculpture Conservation carried out a consistent and multi-stage conservation programme. This also involved professional consultants: Professor Ireneusz Płuska, Waldemar Niewalda Sc.D, and the author of this text. The church walls were protected against damp, the brick and stonework of the east end were cleaned and re-pointed. At the same time, the aesthetic appearance of the south nave elevation was addressed. Decaying portal masonry with its cement infills and fragments of ornamental window frames visible beneath peeling render, above the large Baroque windows, did not reflect the history and evolution of the church, but was instead evidence of ineffective, misguided and random conservation practice⁶. It was clear that the practice of the so-called non-intervention i.e. “preserving a historic monument in the state maintained for centuries” produced grotesque results.

In recent years, the team of the conservation consultants was involved in long and heated discussions on how to restore the stylistic unity of the Romanesque parts of the church, and particularly on the approach to reconstruction of the significant architectural decoration. The preserved elements were analysed and the appearance of the portal compared with photographs taken more than half a century ago, after its discovery. This proved valuable for highlighting differences, because progressive decay, not effectively addressed by makeshift repairs, distorted the capitals. After excavating the foundation of the portal the original level of the stairs was identified. Various reconstruction methods, such as replication in natural sandstone or artificial stone, were considered.

However, it was evident that the reconstruction of the original porch would obstruct the windows enlarged during the Baroque period. They would have to be removed and reconstructed as much smaller, original, Romanesque windows (fig. 5). Fortunately, fragments of ornamental Romanesque frames were preserved above the Baroque window openings. Meticulously researched archival documentation, well selected comparative examples and a measured survey of the architectural detailing allowed the Stanisław Dziuba Workshop to produce a design for the restoration of the elevation and to create a model of the portal in 1:1 scale. These helped in gaining consent from the Monument Conservator Office of Lesser Poland

Ryc. 1. Prandocin, kościół parafialny, plan (wg: Kadłuczka 1982)
 Fig. 1. Prandocin, parish church, plan (acc. to Kadłuczka 1982)

Ryc. 3. Prandocin, kościół parafialny, południowa ściana nawy przed konserwacją

Fig. 3. Prandocin, parish church, south wall of the nave before conservation

Ryc. 2. Prandocin, kościół parafialny, prezbiterium gotyckie (fot. St. Dziuba)
 Fig. 2. Prandocin, parish church, Gothic chancel (photo: St. Dziuba)

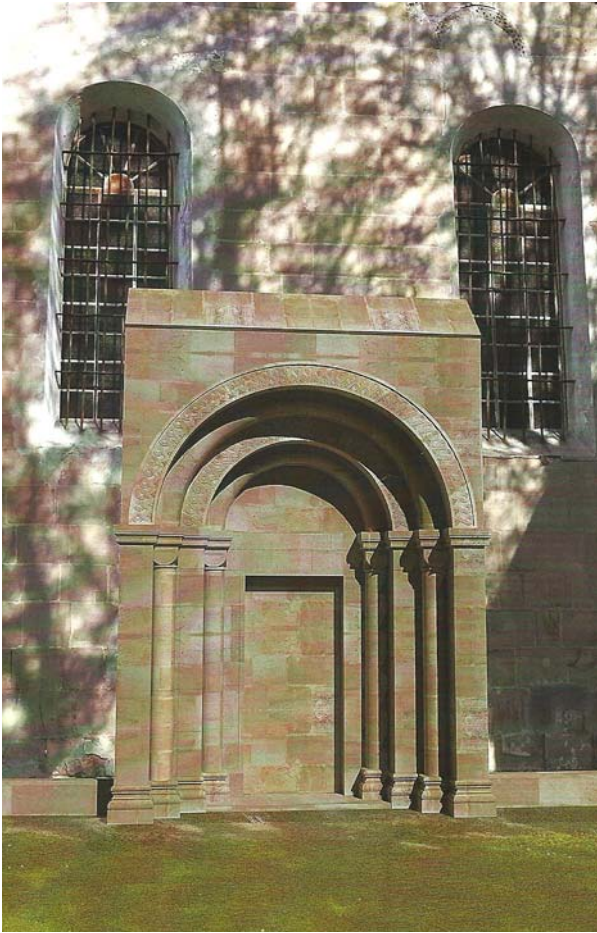
Ryc. 4. Prandocin, kościół parafialny, destrukcja południowego portalu przed konserwacją

Fig. 4. Prandocin parish church, remnants of the south portal before conservation

projektu elewacji i modelu portalu w skali 1:1, które zyskały akceptację Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora Zabytków⁷. Zdecydowano się na pełną, w istocie purystyczną rekonstrukcję wszystkich romańskich elementów architektonicznych elewacji południowej, czyli portalu wraz z domkiem portalowym i dwoma oknami nawy (ryc. 6). Zdestruowane detale uzupełniano w tzw. sztucznym kamieniu o fakturze i kolorystyce lica tożsamej z istniejącymi romańskimi ciosami piaskowca. Natomiast po stronie północnej pozostawiono duże okna barokowe i odsłonięto tylko rozglifione arkadki pierwotnych okien. Ich archiwolty były gładkie, bez ornamentyki widocznej w elewacji południowej.

W tych odsłoniętych fragmentach dobrze zachowały się obustronne rozglifienia, jednakże bez przyłgi na przeszklenie. Okna te nie były zatem przeszkłone ani w żaden inny sposób zamykane (ryc. 7). Jest to bardzo sugestywny i konkretny dowód architektoniczny, potwierdzający ustalenia dendrochronologów i klimatologów wskazujące na znaczne ocieplenie klimatu w Europie w wiekach IX–XIV. Jednakże obecnie w zrekonstruowane romańskie okna elewacji południowej wprawiono

District⁷. In the end it was decided to carry out a comprehensive, purist reconstruction of all Romanesque architectural details of the south elevation, i.e. the portal with its enclosed porch and two windows of the nave (fig. 6). The decayed details were repaired in artificial stone with texture and colouring identical to the preserved Romanesque sandstone blocks. The large Baroque windows remained on the north side, and only splayed arcading of the original windows has been uncovered. Their archivolts are plain, without the ornamentation evident in the south elevation. In these fragmentarily preserved windows both splays have been well preserved, with no evidence for glazing filisters. Therefore, it is clear that those windows were not glazed or shuttered (fig. 7). This provides conclusive and concrete architectural evidence confirming the findings of dendro-chronologists and climatologists arguing for a significant climate warming in Europe in the 9th–14th centuries. Despite this, it was decided to fit double glazed panes in the reconstructed Romanesque windows in the south elevation, because even the most purist reconstruction of early-medieval architectural details cannot restore early-medieval climate conditions (fig. 8).

Ryc. 5. Prandocin, kościół parafialny, wizualizacja rekonstruowanego portalu z oknami barokowymi (wg Dziuba-Drożdż, Dziuba 2017)
 Fig. 5. Prandocin, parish church, visualisation of the reconstructed portal with Baroque windows (acc. to Dziuba-Drożdż, Dziuba 2017)

Ryc. 6. Prandocin, kościół parafialny, wizualizacja rekonstruowanej elewacji południowej (wg Dziuba-Drożdż, Dziuba 2017)
 Fig. 6. Prandocin, parish church, visualisation of the reconstructed south elevation (acc. to Dziuba-Drożdż, Dziuba 2017)

termoizolacyjne szyby, gdyż nawet przy najbardziej purystycznej rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych detali architektonicznych nie można zrekonstruować wczesnośredniowiecznego klimatu (ryc. 8).

Ryc. 7. Prandocin, kościół parafialny, arkadka obustronnie rozglifionego okienka w północnej ścianie nawy. Widoczny brak przyłgi (fot. T. Węclawowicz)

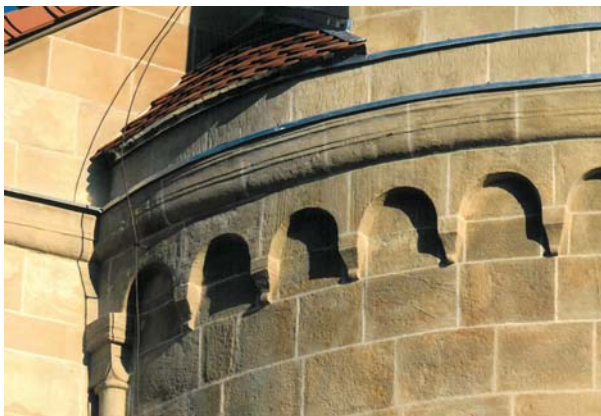
Fig. 7. Prandocin, parish church, arcade of the embrasured window in the north wall of the nave. Visible lack of fillister (photo: T. Węclawowicz)

Ryc. 8. Prandocin, kościół parafialny, zrekonstruowane okienko w południowej ścianie nawy (fot. St. Dziuba)

Fig. 8. Prandocin, parish church, reconstructed window in the south wall of the nave (photo: St. Dziuba)

In addition, the conservation campaign included the tower and its western vestibule. Non-invasive methods were employed in this instance. It was noted that the elaborate arcade frieze and ornamental profiled cornice⁸

Ryc. 9. Prandocin, kościół parafialny, fryz arkadkowy i profilowany gzyms w zachodniej ścianie wieży (fot. St. Dziuba)

Fig. 9. Prandocin, parish church, arcaded frieze and profiled cornice in the west wall of the tower (photo: St. Dziuba)

Prace konserwatorskie objęły też wieżę oraz dostawioną do niej od zachodu kruchtę i miały zachowawczy charakter. Prowadzący zwrócili jednak uwagę, iż rozbudowane zwieńczenie ścian arkadkowym fryzem i ozdobnym profilowanym gzyms⁸ nie ma odpowiednika w dolnych partiach (ryc. 9). W ścianach nawy zachował się prosty cokół, ale dół wieży w widocznych partiach był gładki, zresztą mocno zerodowany. Jednakże oryginalne ciosy profilowanego cokołu wieży znaleziono *in situ*, pod ścianami kruchty zachodniej (ryc. 10). Zostały uzupełnione w brakujących miejscach.

Uzasadniając opisaną purystyczną rekonstrukcję, do której – jako metody – wielu konserwatorów odnosi się z dystansem, trzeba stanowczo podkreślić, że zmiany w elewacjach romańskich nawy wprowadzone w baroku nie wniosły żadnych wartościowych stylowo elementów. W istocie były destrukcyjne, albowiem zniszczyły i przesłoniły unikatowe detale romańskie. Ich obecna rekonstrukcja znacznie podniosła walory artystyczne architektury kościoła. Uzupełnienia wykonano w sztucznym kamieniu i ujednolicono je kolorystycznie i fakturowo z oryginałami, aby zachować jedność elewacji. Jednakże nie zatarto całkowicie różnic między partiami autentycznymi a rekonstrukcjami i dla profesjonalnego, wnikliwego obserwatora różnice w materiale są zauważalne. Kruchtę zachodnią pozostawiono ze względów funkcjonalnych, ale też dlatego, że przy renowacji ścian ujawniono pewne drobne detale stylowe jej skromnego portalu. W mniej eksponowanej elewacji północnej nawy pozostawiono powiększone okna. Nie kierowano się tutaj jednak wspomnianą doktryną nie-intervencionizmu, lecz koniecznością utrzymania doświetlenia wnętrza po radykalnym zmniejszeniu światła okien południowych. Przy tym wyeksponowano owe fragmenty rozglifionych arkadek romańskich, bez przyłgi.

Zatem po przeszło trzech stuleciach unikatowa dwunastowieczna elewacja kościoła stała się ponownie czytelna. W krajobrazie kulturowym okolicy przywrócony został znak wieloletniej tożsamości wsi i jej mieszkańców, kamienno-ceglany tekst kultury do uważnego czytania i podziwiania.

Ryc. 10. Prandocin, kościół parafialny, reszty profilowanego cokołu odsłonięte na styku ścian zachodniej kruchty i wieży (fot. St. Dziuba)

Fig. 10. Prandocin, parish church, relics of the profiled base course revealed at the junction of the west vestibule and tower (photo: St. Dziuba)

at the top of the wall have no equivalents in the lower parts (fig. 9). A plain plinth survived in the nave walls, but overall the lower visible parts of the tower walls were unarticulated and badly eroded. Nevertheless, the original ashlar of the profiled plinth of the tower were found *in situ*, beneath the walls of the west vestibule and the gaps filled in (fig. 10).

In justification of the described purist reconstruction, a method which many conservators approach with some reservations, it has to be emphasised that the Baroque remodelling of the Romanesque elevations of the nave had no artistic or stylistic merit. On the contrary, it was damaging, as it destroyed or obstructed unique Romanesque details. Our reconstruction has enhanced the artistic value of the church architecture considerably. The artificial stone, which in its tone and texture is a good match for the original, was used in order to preserve the uniform character of the elevation. However, the differences between the authentic and reconstructed sections were not concealed completely, and a professional, astute observer will be able to notice differences in material. The west vestibule was preserved for functional reasons, but also because some small stylistic details of its modest portal were revealed during the renovation of the walls. Enlarged windows were left in the north elevation of the church as this is its less exposed side. However, the reason for retaining these was not the non-interventionism doctrine, as mentioned earlier, but rather the need for natural light which would have been severely limited as a result of reducing the southern windows. In addition, this approach allowed for the exposition of the splayed embrasures where the absence of fillister has provided such significant information on the medieval climate in the area.

Thus, after more than three centuries, the unique 12th-century elevation of the church can now be read and understood. The landmark, so important for the centuries-old identity of the village and its inhabitants, has re-taken its place in the cultural landscape of the region, and the masonry-and-brick cultural text has been restored for careful reading and appreciation.

- ¹ Łuszczkiewicz W., *Kościół romański we wsi Prandocin pod Słomnikami*, Sprawozdania Komisji Historii Sztuki IV, 1891, s. 15–22, tabl. III, IV, V; Świechowski Z., *Znaczenie kościoła w Prandocinie*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki I, 1956, z. 1, s. 13–18; Tomaszewski A., *Wstępne badania romańskiego kościoła św. Jana Chrzciciela w Prandocinie*, Sprawozdania o/PAN w Krakowie, XI/2, 1967, s. 299–302; Tomaszewski A., *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi*, Warszawa 1974; Kadłuczka A., *O kościele w Prandocinie raz jeszcze*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury o/PAN w Krakowie XVI 1982, s. 247–253; Świechowski Z., *Pierwotny kształt i chronologia kościoła grodowego w Prandocinie*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki XXX, 1988, z. 3, s. 211–215; Grzybkowski A., *Prandocin po stu latach badań*, [w:] *Ars sine scientia nihil est, Księga ofiarowana profesorowi Zygmuntowi Świechowskiemu*, Warszawa 1997, s. 94–100; Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 384–389.
- ² Por.: Fernie E., *The Church of St Andrew, Cracow* [w:] Roznowska-Sadraei A., Węclawowicz T. (red.), *Medieval Art, Architecture and Archaeology in Cracow and Lesser Poland*, The British Archaeological Association Conference Transaction 37, London–Leeds 2014, s. 17–27 (Prandocin: s. 23). Fernie E., *Romanesque Architecture. The First Style of the European Age*, Yale University Press, New Haven and London 2014 (Prandocin: s. 167).
- ³ Świechowski 1956, s. 15–16, il. 20–24.
- ⁴ Świechowski Z., *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1982, s. 261; Fernie *Romanesque*, loc. cit.
- ⁵ Powtarzane w literaturze wzmianki o intensywnych kolorach polichromii (m.in. Świechowski 1982, s. 261; Świechowski 2009, s. 387) niestety nie odpowiadają rzeczywistości. Pigmenty narażone przez lata na deszcze i uszkodzenia mechaniczne widoczne są dziś tylko śladowo.
- ⁶ Por. m. in. dokumentacje i projekty konserwatorskie: Gartkiewicz P., *Koncepcja projektu konserwatorskiego kościoła parafialnego w Prandocinie w oparciu o własne materiały pomiarowe i badawcze*, Instytut Podstaw Rozwoju Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa, czerwiec 1982, mps; Gadomski J., *Portal południowy z XII wieku w kościele parafialnym Św. Jana Chrzciciela w Prandocinie*, Kraków listopad 1982, mps.
- ⁷ Dokumentacja prac w: Dziuba-Drożdż A., Dziuba S., *Program prac konserwatorskich do elewacji romańsko-gotyckich kościoła pw. Św. Jana Chrzciciela w Prandocinie*, Kraków 2010 (mps w archiwum WUOZ w Krakowie); Dziuba-Drożdż A., Dziuba S., *Propozycja rozwiązań estetyczno plastycznych elewacji kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Prandocinie w świetle istniejących materiałów archiwalnych i na podstawie własnych pomiarów i spostrzeżeń*, Kraków marzec 2015 (mps w archiwum WUOZ w Krakowie); Dziuba-Drożdż A., Dziuba S., *Dokumentacja prac renowacyjno-konserwatorskich wraz z odtworzeniem brakujących fragmentów XII-wiecznego portalu ściany południowej kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Prandocinie, woj. małopolskie*, Kraków, styczeń 2017 (mps w archiwum WUOZ w Krakowie).
- ⁸ Opis i rysunki m. in w: Łuszczkiewicz 1891, tabl. IV; Świechowski 2009, s. 388.

Streszczenie

Niewielki kościół parafialny w Prandocinie jest dziełem architektury romańskiej o wysokiej klasie artystycznej. W bryle i we wnętrzu zapisane są przemiany, jakim ulegał w kolejnych okresach stylowych. Zamurowany w okresie baroku portal i fragmenty pierwotnych romańskich okien odsłonięto w roku 1954, ale cenne relikty przez dekady nie były zabezpieczone profesjonalnie. W ostatnich latach zdecydowano się na pełną, w istocie purystyczną rekonstrukcję wszystkich romańskich elementów architektonicznych elewacji południowej, czyli portalu wraz z domkiem portalowym i dwoma oknami nawy. Unikatowa dwunastowieczna elewacja kościoła stała się ponownie czytelna.

Abstract

The small parish church of Prandocin is an example of Romanesque architecture of high artistic merit. The form and mass of the building and its interiors reflect the changes it has undergone during centuries of use. The portal and fragments of original Romanesque windows bricked up during the Baroque period were revealed in 1954 but these precious remnants suffered for decades from misguided and unsympathetic repairs. In recent years a comprehensive, purist reconstruction of all Romanesque architectural elements was carried out on the portal, its enclosed porch and two windows of the south elevation. It is once again possible to read and understand the unique, 12th-century elevation of the church.

Zbigniew Wikłacz*

Wilgoć w budynkach zabytkowych

Dampness in heritage buildings

Słowa kluczowe: wilgoć, zawilgocenia, budynki zabytkowe, zasolenie, kondensacja

Key words: moisture, damp, heritage buildings, salts, condensation

WSTĘP

Obecność wilgoci w budynkach starszych niż wybudowane już w XX wieku z użyciem izolacji przeciwwilgociowych to zjawisko bardzo często spotykane. Nie rodzi ono poważnych problemów, kiedy tradycyjny sposób budowania, z wykorzystaniem porowatych materiałów i paroprzepuszczalnych tynków, pozwala na szybkie wysychanie zawilgoconych murów, zaś tradycyjne funkcje pomieszczeń umożliwiają ich swobodną wentylację. Jednakże pierwotny sposób użytkowania obiektu zabytkowego we współczesnych czasach to sytuacja coraz rzadziej spotykana. Prawie wszystkie przypadki destrukcyjnego wpływu wilgoci na budynki zabytkowe związane są albo z ich niewłaściwą eksploatacją, albo z nowym sposobem użytkowania, zmieniającym pierwotne warunki wilgotnościowe w samym obiekcie lub w jego otoczeniu.

Tymczasem niekontrolowana wilgoć może być przyczyną szeregu niekorzystnych zjawisk, wśród których należy wymienić erozję, korozję, pęcznienie, dezintegrację i w końcu zniszczenie materiałów budowlanych, okładzin, a nawet elementów konstrukcji budynku. Wilgoć stwarza odpowiednie warunki dla krystalizacji soli na powierzchni murów lub blisko niej, a także dla rozwoju niepożądanych i szkodliwych dla zdrowia mikroorganizmów. Właściwa kontrola poziomu wilgoci we współcześnie eksploatowanych budynkach zabytkowych jest konieczna zarówno dla komfortu użytkowników, jak i do zapewnienia trwałości samego budynku oraz znajdujących się w nim zabytków ruchomych. Istotny jest również aspekt ekonomiczny – wilgotna ściana to większe wydatki na ogrzewanie.

INTRODUCTION

Dampness is very common in buildings older than those built in the 20th century with damp proofing. Dampness does not cause serious problems, where traditional building methods made use of porous materials and vapour permeable renders, which allowed damp walls to dry quickly, whereas traditional use of the interior spaces allowed for uninhibited ventilation. Yet the original form of use of a heritage building is increasingly rare in modern times. Almost all examples of the destructive impact of damp in heritage buildings are associated with their inappropriate use or new forms of use, which have modified the original moisture conditions of the building and its surroundings.

Uncontrolled dampness can be the cause of a series of unfavourable effects, which include erosion, corrosion, swelling, disintegration and ultimately damage of building materials, facing, and even the building's structural elements. Dampness creates favourable conditions for salt crystallization on the wall surface or close to it, as well as for the development of undesirable micro-organisms, which are dangerous to health. Appropriate control of moisture levels in heritage buildings used for contemporary purposes is essential both for assuring user comfort, as well as for assuring durability of the building and the moveable historical objects contained inside the building. The economic aspect is also critical – a damp wall translates into increased heating costs.

The moisture content in building materials is the relative amount of water, which is constantly changing due to the influence of relative humidity of the sur-

* dr inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr inż. arch., Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Wilgotność materiałów budowlanych, to jest względna zawartość wody, nieustannie waha się pod wpływem wilgotności względnej otoczenia. Przy wzroście tego parametru następuje adsorpcja pary wodnej w materiale, przy spadku desorpcja. Generalnie, zmieniającą się w pewnym przedziale naturalną wilgotność materiałów – będącą wynikiem adsorpcji i desorpcji pary wodnej – uznaje się za stan powietrzno-suchy, który nie stwarza większych zagrożeń. Groźne mechanizmy niszczenia uruchamia natomiast obecność wody ciekłej, wnikażącej do struktury materiałów z różnych źródeł, opisanych szczegółowo poniżej. Pojawieniu się wody ciekłej w materiale towarzyszy znaczny skok wilgotności, różny dla różnych materiałów. Dla przykładu, o ile wilgotność względna drewna wynosi od 5 do 20% w stanie powietrzno-suchym, po namoknięciu w kontakcie z wodą ciekłą może przekroczyć 100%. Powietrzno-suche zaprawy piaskowo-wapienne i cegły mają wilgotność nieprzekraczającą 5%, podczas gdy ich nasiąkliwość, odpowiadająca całkowitemu wypełnieniu przestrzeni porów wodą ciekłą, wynosi od 10 do 25%, w zależności od porowatości materiału.

ŹRÓDŁA ZAWILGOCENIA

Budynki ulegają zawilgoceniu, kiedy poddane są działaniu wody w stanie ciekłym lub w postaci pary wodnej. Taka też jest najbardziej ogólna klasyfikacja pochodzenia zawilgocenia. W pierwszym przypadku woda przesącza się od gruntu do budynku drogą infiltracji poziomej lub pionowej, zawilgocenie może też wynikać z bezpośredniego oddziaływania wody opadowej. W drugim przypadku mamy do czynienia z kondensacją, czyli skraplaniem pary wodnej na wychłodzonych powierzchniach przegród budowlanych oraz z jej absorpcją z otaczającego powietrza przez materiały o właściwościach hydrofilowych, a także przez higroskopijne sole, zawarte w użytych do budowy materiałach. Zjawiska, z którymi mamy do czynienia w obu przypadkach, są złożone, a objawy wskazujące na pochodzenie wilgoci bywają mylące i niejednoznaczne, dlatego warto wskazać na podstawowe różnice.

Zawilgocenie, którego źródłem jest woda przesączająca się od gruntu (ryc. 1), charakteryzują następujące cechy:

- może pojawiać się w różnych okresach roku,
- nie występuje wyżej niż 2 do 3 m ponad poziomem terenu,
- nasącza całą grubość muru,
- ustępuje po kilku latach od zlikwidowania przyczyny.

Zawilgocenie spowodowane kondensacją pary wodnej (ryc. 2) charakteryzuje się innymi cechami:

- pojawia się każdego roku o tej samej porze (np. wiosną),
- występuje na dowolnej wysokości budynku,
- nasącza tylko powierzchnię muru,
- ustępuje szybko po zastosowaniu ogrzewania i wentylacji.

Źródłem zawilgocenia od strony gruntu może być zarówno woda podskórna, jak i woda opadowa (a tak-

roundings. With increase or decrease of this parameter, water vapour is adsorbed or desorbed by the material, respectively. Overall, changes in the natural moisture content in materials within a certain band – resulting from adsorption and desorption of water vapour – is recognised as an air-dry state, which does not pose any significant threat. Dangerous damaging mechanisms are initiated with the appearance of liquid water, penetrating into the material structure from different sources described in detail below. The appearance of liquid water in materials is associated with a substantial increase in the moisture content, which is different for different materials. For example, relative moisture content in wood ranges from 5 to 20% in the air-dry state, but on contact with liquid water it can exceed 100%. Air-dry sand-limestone mortar and bricks have a moisture content not exceeding 5%, whereas their absorption capacity, involving complete filling up of pore space with liquid water, ranges from 10 to 25% depending on porosity of the material.

SOURCES OF DAMP

Buildings are affected by dampness when they are subjected to the action of water in its liquid form or in the form of water vapour. In most general terms, this is a classification of the sources of damp. In the first case, water filters from the ground into the building through horizontal or vertical infiltration, and may also result directly from rain water. In the second case, we have to deal with condensation or liquefaction of water vapour on cold surfaces of elements of building envelope and its absorption from surrounding air by materials with hydrophilic properties, as well as by hygroscopic salts contained in the building materials used. In both cases, the effects are complex, and the symptoms suggesting the moisture source can be misleading and ambiguous, which is why it is worth determining the basic differences.

Damp originating from water filtering up from the ground (fig. 1) is characterised by the following features:

- it can appear at different times during the year,
- it does not appear higher than 2 or 3 m above ground level,
- it saturates the whole wall thickness,
- disappears after a few years when the cause is eliminated.

Damp caused by water vapour condensation (fig. 2) is characterised by the following features:

- appears every year at the same time (e.g. in spring),
- can appear at any height of the building,
- saturates only the wall surface,
- quickly disappears with heating and ventilation.

The sources of damp from the ground may be groundwater or rainwater (as well as water coming from faulty water and sewage installations). Vertical infiltration (so called rising damp) takes place through capillary action from the groundwater surface in the

że woda pochodząca z wadliwych instalacji wodnych i kanalizacyjnych). Infiltracja pionowa (tzw. wilgoć wstępująca) odbywa się drogą podciągania kapilarnego od lustra wody w porowatych materiałach budowlanych ścian fundamentowych. Wysokość podciągania kapilarnego zależy przede wszystkim od porowatości danego materiału oraz struktury porów i kapilar; jest ona odwrotnie proporcjonalna do ich średnicy. Oznacza to, że im mniejsza średnica porów i kapilar, tym wyżej sięgnie wilgoć tą drogą podciągana. Budynki zabytkowe posadowione poniżej lustra wody to jednak przypadki dość rzadkie, zatem takie zjawisko występuje w zasadzie jedynie w krótkich okresach wysokiego stanu wód gruntowych. Może być także efektem zmiany warunków wodnych (podniesienia poziomu lustra wody), będących wynikiem działań hydrologicznych w okolicy obiektu. Infiltracja pozioma występuje znacznie częściej i związana jest z poprzecznym przesiąkaniem wody od gruntu przez ściany fundamentowe oraz ściany piwnic poniżej poziomu terenu. Przyczyną jest najczęściej niesprawny system odwodnienia budynku lub brak odprowadzenia wody opadowej z jego bezpośredniego otoczenia. Oczywiście, przesiąkająca poprzecznie woda może następnie kapilarami nasączać położone wyżej strefy budynku. Cechą charakterystyczną infiltracji poziomej jest występowanie jedynie na ścianach zewnętrznych, zasypanych gruntem oraz bardzo nieregularna wysokość zawilgoceń, zależna od pory roku i intensywności opadów.

Kondensacja pary wodnej to częsta przyczyna powstawania zawilgoceń w budynkach zabytkowych. Można wyróżnić „kondensację zimową” (kiedy para wodna ma swoje źródło wewnątrz obiektu) oraz „kondensację wiosenną” (kiedy para wodna napływa z zewnątrz). W obu przypadkach para wodna skrapla się na wychłodzonych (późną jesienią i zimą) przegrodach (ścianach, stropach, sklepieniach, szybach...). W okresie zimowym często źródłem wilgoci są tłumnie odwiedzający obiekt ludzie, a także niektóre, uruchamiane sporadycznie, systemy ogrzewania. Wiosną źródłem pary wodnej jest nasycone wilgocią ciepłe powietrze, które w sposób niekontrolowany przedostaje się do wychłodzonego zimą wnętrza budynku.

Kolejnym zjawiskiem niekorzystnym z punktu widzenia ochrony zabytku jest obecność soli. Sole mogą być zawarte w zanieczyszczonym powietrzu atmosferycznym (siarczany, azotany wapnia i magnezu), w zanieczyszczonych wodach gruntowych, a także w samych materiałach budowlanych (siarczan sodu w ceglach i siarczany metali alkalicznych w cementie). Źródło pochodzenia soli może być również związane z funkcją obiektu – magazyny soli, stajnie, obory, pomieszczenia sanitarne (chlorki i azotany), a także z obfitym posypywaniem ulic zimą (chlorek sodu). Woda infiltrująca od gruntu, jak i w postaci pary wodnej, uruchamia proces migracji i krystalizacji soli pod powierzchnią lub na powierzchni materiałów budowlanych, określane jako „spirala wilgoci i soli”.

Wśród źródeł zawilgoceń należy też wymienić wilgoć technologicznie wprowadzoną do materiału w czasie

porous building material of the foundation walls. The height reached through capillary action depends especially on the porosity of a given material and the pore and capillary structure; it is reversely proportional to their diameter. This means that the smaller the pore and capillary diameter, the higher the damp will reach through this form of uptake. Heritage buildings with foundation below the groundwater surface are rather rare, which means that the phenomenon appears really only in short periods of high groundwater levels. It can also be outcome of changes in water conditions (raising of the ground water level), resulting from hydrological changes around the building. Horizontal infiltration is much more common and is associated with lateral filtering of water from the ground through the foundation walls and cellar walls below ground. The cause is most commonly an ineffective drainage system in the building or failure to redirect rainwater from the immediate vicinity of the building. Of course, water filtering in laterally, can also be drawn upwards through capillary action to saturate zones located higher up the building. The characteristic feature of lateral infiltration is that it appears only on external, earth-covered walls and has a highly irregular damp height, which depends on the time of year and rainfall intensity.

Condensation of water vapour is a common cause of dampness in heritage buildings. It is possible to distinguish between “winter condensation” (when water vapour has its source inside the building) and “spring condensation” (when water vapour has its source outside). In both cases, water vapour condenses on cooled surfaces (in late autumn and winter) of the building shell elements (walls, ceilings, vaults, window panes...). In the winter season, a common source of damp is the many people visiting the building, and also some types of heating systems, which are used sporadically. In the spring, a source of water vapour is moisture-filled warm air, which penetrates the winter-cooled building interior in an uncontrolled way.

Another phenomenon, unfavourable from the perspective of protecting the heritage building, is the presence of salt. Salts can be found in polluted air in the atmosphere (calcium and magnesium sulphates, calcium and magnesium nitrates), in polluted groundwater, and also in the building materials themselves (sodium sulphates in bricks and alkaline metal sulphates in cement). The source of salt may also be linked to the use of the building – salt warehouses, stables, cow sheds, sanitary spaces (chlorines and nitrates), and also spreading salt onto road surfaces in winter (sodium chloride). Water filtering up from the ground, or in the form of water vapour, initiates a process of migration and crystallisation of salt under the surface or on the surface of the building materials, which is referred to as the “damp and salt spiral”.

Among sources of damp, it is also necessary to list technological damp, which is introduced into the material during transport, storage or wet building work. This is of special importance in buildings con-

transportu, składowania oraz prowadzenia robót mokrych. Ma to szczególne znaczenie w przypadku budynków wznoszonych metodą tradycyjną, kiedy znaczne ilości wody wykorzystywane są jako rozpuszczalnik różnych mas, zapraw, tynków i klejów. Naturalny proces wysychania przegród to, w zależności od technologii, często nawet kilkanaście miesięcy. Problem z wilgocią technologiczną nasila się w wyniku skrócenia tego procesu. W przypadku budynków zabytkowych ten rodzaj wilgoci wiąże się najczęściej z wykonywaniem prac remontowych.

Niezależnie od źródła pochodzenia, konsekwencją nadmiernej wilgoci w budynku – przy sprzyjających warunkach termicznych i braku wentylacji – może być także obecność mikroorganizmów (ryc. 3), negatywnie oddziałujących zarówno na substancję zabytkową, jak i zdrowie użytkowników.

WILGOĆ OD WÓD GRUNTOWYCH I OPADOWYCH

Budynki zabytkowe powstawały w większości w czasach, kiedy nie istniały membrany izolacyjne i hydrofobowe materiały budowlane. Dlatego w dawnej tradycji budowlanej obecność wilgoci w budynku była brana pod uwagę i uwzględniana w kształcie i konstrukcji obiektu. Budynki narażone na działanie wilgoci, np. stawiane w terenie o wysokim poziomie wód gruntowych, z reguły posiadały otwarte piwnice. Mury fundamentowe wznoszono na ławie z nieporowatych głazów, blokujących podciąganie wody. Nierzadko wykonywano pionowe ścianki ekranujące mury poniżej poziomu terenu, a podłogi bardzo często układano pozostawiając przestrzeń wentylacyjną ponad sklepieniem piwnic. Miało to na celu stworzenie warunków, w których wilgoć zawarta w przegrodzie po okresie wiosennym mogła swobodnie odparować, kiedy robiło się cieplej i bardziej sucho. Stosowano cegły wentylacyjne, które miały za zadanie odprowadzenie wilgoci ze ściany w cyklu dobowym, a także zaprawy i tynki o porowatości większej niż cegła lub kamień, które miały wiązać. Generalnie brak izolacji przeciwwilgociowej zastępowano drenażem i wykorzystaniem porowatych, szybko schnących materiałów.

Obecnie najczęstszą przyczyną zawilgoceń powstałych wskutek działania wody w postaci ciekłej są niesprawne instalacje deszczowe i kanalizacyjne. Nierzadko można spotkać rury spustowe, odprowadzające wodę deszczową z okazałego dachu wprost do gruntu i tuż przy ścianie fundamentowej (ryc. 4). Problem mogą sprawić także niedrożne murowane systemy kanalizacji deszczowej i ściekowej. Poza wadliwymi instalacjami niekontrolowana wilgoć w zabytkach pojawia się zwykle wraz z ich wykorzystaniem do nowych funkcji, do jakich nie były pierwotnie przewidziane, a także wskutek zmian warunków gruntowo-wodnych w bezpośrednim otoczeniu budynku. Adaptacje piwnic, dotąd swobodnie przewietrzanych i nieogrzewanych, do nowych funkcji wymuszają ich zamknięcie i uszczelnienie, często bez zapewnienia należytej wentylacji, co uniemożliwia od-

struktury używając tradycyjnych metod, w których znaczne ilości wody są używane do rozcieńczenia różnych materiałów, zapraw, tynków i klejów. Naturalny proces wysychania elementów otwartej bryły budynku może trwać nawet do kilku miesięcy, w zależności od technologii. Problemy z wilgocią technologiczną nasila się w wyniku skrócenia tego procesu. W przypadku zabytkowych budynków ten rodzaj wilgoci jest najczęściej wynikiem prac remontowych.

Irrespective of the source, the consequence of too much damp in the building – given favourable thermal conditions and lack of ventilation – can also be the appearance of micro-organisms (fig. 3), which impact negatively on both the heritage building and the health of its users.

DAMPNESS CAUSED BY GROUND AND RAIN WATER

Heritage buildings were constructed mainly in times when damp proof membranes and water repellent building materials did not exist. This is why in older building traditions, the appearance of moisture in the building was a focus of attention and taken into account in design and structure of the building. Buildings potentially affected by dampness, e.g. those built in areas with high groundwater levels, as a rule had open cellars. Foundation walls were built on a bench of impervious stones, which blocked water infiltration. Vertical walls sheltering walls below ground were often put into place, and floors were laid with a ventilation space above the cellar ceiling. The goal was to create conditions, in which the moisture in an envelope could readily evaporate following the spring period when conditions became warmer and drier. Ventilation bricks were used, which were tasked with removing dampness from the wall in a daily cycle, as well as mortar and render with a porosity greater than that of the brick or stone, which were bound together. In general, the absence of damp proofing insulation was addressed through drains and application of porous and quick-drying materials.

Currently, the most common cause of dampness is a consequence of exposure to water in its liquid form coming from ineffective rainwater and sewage installations. It is not unusual to see rainwater pipes, channelling water from a large roof surface straight to the ground next to the foundation walls (fig. 4). Problems can also be caused by blocked rainwater and sewage systems. Aside from faulty installations, uncontrolled damp in heritage buildings appears also as a result of new building functions, which were not originally anticipated, and also as a result of changes in ground water conditions in the immediate vicinity of the building. Adaptions of freely-ventilated and unheated cellars to new functions, require that they are closed and sealed, often without assuring necessary ventilation, which makes the removal of excess moisture from the interior impossible. The undesired result is further exacerbated

prowadzenie nadmiaru wilgoci z pomieszczeń. Niekorzystny efekt potęguje wykorzystanie nieprzepuszczalnych płyt gipsowo-kartonowych i powłok malarskich do wykończenia wnętrza oraz zastosowanie szczelnych tynków cementowych lub okładzin od zewnątrz. Wilgoć, w sposób naturalny obecna w przegrodach, zostaje wtedy niejako „uwięziona” i drogą podciągania kapilarnego może sięgnąć nawet wyższej kondygnacji. Owocuje to w wielu przypadkach powstaniem zawilgocenia i idących w ślad za nimi zniszczeń zabytkowej substancji, nie tylko w piwnicach, ale i na wysokości parteru, w pomieszczeniach i na elewacji. Zniszczenia są szczególnie duże, kiedy w materiale budowlanym lub w penetrującej do przegrody wodzie gruntowej zawarte są sole siarczanowe. Przesiákanie poziome jest powodowane także przez brak drenażu przechwytyjącego wodę spływającą po stoku, a także przez źle wyprofilowaną lub niekompletną opaskę wzdłuż ścian zewnętrznych zabytku. Podniesienie terenu wokół obiektu, przy jednoczesnym zablokowaniu swobodnego odpływu wody (np. szczelnym ogrodzeniem), może również skutkować zawilgoceniem dolnych partii budynku.

KONDENSACJA

Inaczej niż w przypadku zawilgocenia powstałych na skutek penetracji wody od gruntu (charakterystycznych głównie dla czasów współczesnych), kondensacja pary wodnej stanowiła niejednokrotnie problem dla budynków już w czasach ich powstawania. Powody były te same co dzisiaj i dotyczyły głównie kondensacji zimowej, czyli sytuacji, w której wilgoć – powstała na skutek perspiracji i oddychania dużej grupy ludzi – kondensuje na wychłodzonych murach sporadycznie użytkowanego budynku (np. kościoła), najczęściej nieogrzewanego wcale lub ogrzewanego okazjonalnie. Innym źródłem pary wodnej wewnątrz obiektu może być ogrzewanie przez nawiew gorącego powietrza lub za pomocą palników gazowych. Najbardziej drastyczne przypadki dotyczą występowania obydwu sytuacji naraz. W przypadku budynków mieszkalnych często spotykanym powodem kondensacji pary wodnej są tzw. czynności „mokre”, takie jak pranie, gotowanie czy kąpiel, przy jednoczesnym braku wystarczającej wentylacji pomieszczeń.

Kondensacja wiosenna ma miejsce, kiedy do nieogrzewanego zimą budynku napływa na wiosnę ciepłe i często bardzo wilgotne powietrze z zewnątrz. Napływające powietrze schładza się w zetknięciu z zimnymi powierzchniami ścian i elementów wyposażenia, co prowadzi – po przekroczeniu punktu rosy – do wykroplenia wody. Kondensacji wiosennej sprzyja nadmierne wychłodzenie wnętrza w okresie zimowym oraz stymulowanie napływu ciepłego powietrza zewnętrznego, na przykład wynikające ze zwiększonego ruchu zwiedzających. Ilość wody powstałej przez skroplenie pary wodnej na zimnych przegrodach jest wtedy szczególnie duża.

Zarówno w przypadku kondensacji zimowej, jak i wiosennej kluczową rolę odgrywa różnica temperatur pomiędzy wilgotnym powietrzem i powierzchnią prze-

by the application of impervious plasterboard and paint surfaces to finish interiors, as well as using compact cement renders or external facing. The moisture contained naturally in building shell is “trapped” as a result and through capillary action can reach even a higher floor. This results in many cases in the appearance of damp, and damage of heritage fabric that follows, not just in cellars but also at the level of the ground floor, in interior spaces and the façade. Damage is especially large, when sulphate salts are present in the building materials or in the groundwater that penetrates into the building shell. Horizontal moisture penetration is caused by lack of drainage, which redirects groundwater running downslope, and through badly designed and incomplete paving around the external foundation walls of the heritage building. Raising ground level around the building, while at the same time blocking the free outflow of water (e.g. through impervious fencing), can also result in damp in the lower parts of the building.

CONDENSATION

In contrast to damp resulting from water penetration from the ground (characteristic mainly of contemporary times), condensation of water vapour was often a problem for buildings at the time when they were built. The causes were the same as those today and related mainly to winter condensation or a situation, in which moisture – arising from perspiration and breathing of a large group of people – condenses on cold walls of buildings that are used only sporadically (e.g. churches) and most often unheated or heated only occasionally. Another source of water vapour inside the building might also result from heating by inflow of hot air or by gas burners. The most drastic cases arise when both situations appear at the same time. In the case of residential buildings, a common cause is water vapour condensation resulting from so-called “wet” uses, such as laundry, cooking or bathing, taking place in a situation in which there is insufficient ventilation of the spaces.

Spring condensation takes place, when warm and very often moist air flows into a building, which had not been heated during the winter season. The inflowing air cools on contact with the cold wall and furnishing surfaces, which leads to condensation, once the dew point is exceeded. Spring condensation is caused by excessive cooling of interiors during the winter period and stimulating inflow of warm air from the outside, for example through increased inflow of visitors. In such situations, the amount of water generated through condensation of water vapour on cold surfaces is especially large.

In the case of both winter and spring condensation, the key factor is the temperature difference between moist air and the building envelope surface. This is why unfavourable conditions can be further exacerbated by elements that additionally cool the walls, for example

grody. Dlatego niekorzystną sytuację mogą potęgować występujące lokalnie elementy dodatkowo ochładzające ściany, jak na przykład drzewa zaciéniające duże fragmenty elewacji. Z kolei braki w swobodnym przepływie powietrza we wnętrzu mogą powodować lokalne strefy schłodzenia powietrza i kondensacji, na przykład za masywnymi meblami stojącymi przy ścianach lub za obrazami.

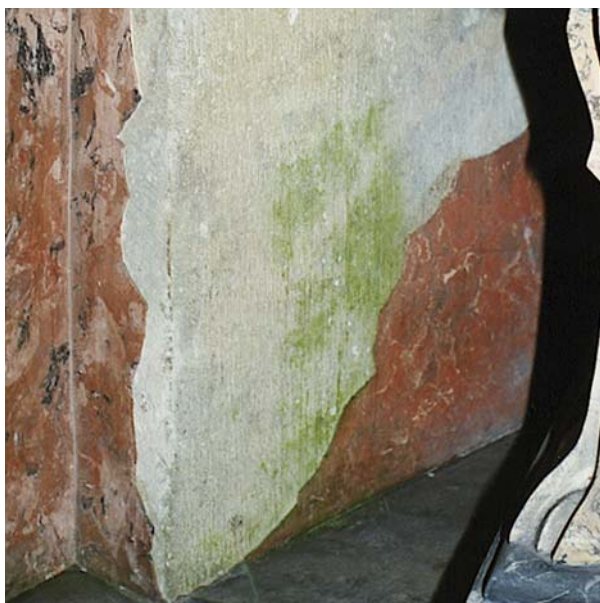
SOLE

Wilgoć w budynku zabytkowym staje się szczególnie groźna w obecności soli, zawartych w wodzie pochodzącej z gruntu, w powietrzu lub w samym materiale

Ryc. 1. Zawilgocenie muru spowodowane podciąganiem kapilarnym wody od gruntu

Fig. 1. Wall dampness caused by suction of water by capillary action from the ground

Ryc. 3. Uszkodzenia dekoracji oraz wykwity biologiczne na zawilgoconej ścianie

Fig. 3. Damage to decorations and biological blooms on a damp wall

trees, which shade large fragments of the façade. In turn, obstacles to the free movement of air in the interior can create localised zones of cooler air and condensation, as in the case of large pieces of furniture standing against walls or behind paintings.

SALTS

Damp in an heritage building becomes especially dangerous in the presence of salts, which are contained in water coming from the ground, in the air or in the building material itself. The most destructive action results from sulphates: magnesium sulphate (epsomite),

Ryc. 2. Uszkodzenia dekoracji spowodowane kondensacją pary wodnej

Fig. 2. Damage to decorations caused by condensation of water vapour

Ryc. 4. Często spotykane wadliwe rozwiązanie odprowadzenia wody z dachu

Fig. 4. Frequently encountered faulty solutions for water outflow from the roof

Ryc. 5. Wilgotne plamy na tynku, spowodowane obecnością soli higroskopijnych

Fig. 5. Damp stains on render caused by the presence of hygroscopic salts

budowlanym. Najbardziej niszczące działanie mają siarczany: magnezu (epsomit), sodu, potasu i wapnia (gips). Sole te nie są higroskopijne (punkt przechodzenia do roztworu od 90 do 100%), a więc rozpuszczają się dopiero w wodzie ciekłej, infiltrującej do materiału budowlanego. Krystalizując pod powierzchnią muru doprowadzają do pękania, rozsadzania i rozwarstwiania jego struktury [1]. Znacznie bardziej higroskopijne są chlorek i azotan sodu (75%), jeszcze bardziej azotany wapnia i magnezu (ok. 55%), a najbardziej chlorek wapnia i chlorek magnezu (ok. 33%). Oznacza to, że procesy niszczące zaczynają zachodzić już przy stosunkowo niewielkiej wilgotności, na drodze pochłaniania pary wodnej z otoczenia. Azotany i chlorki powodują niewielkie uszkodzenia mechaniczne, jednak – zatrzymując wilgoć – objawiają się pod postacią wilgotnych plam (ryc. 5), a także wykwitów solnych na powierzchni muru, tzw. efflorescencji. Stanowi to duży problem natury estetycznej, szczególnie w przypadku jasnych wypraw tynkowych, a także muru ceglanego (ryc. 6). Poza likwidacją źródeł wilgoci (co nie zawsze jest możliwe), stosuje się odsalanie murów (np. kompresy odsalające), neutralizację soli (tzn. przeprowadzenie w postać nierozpuszczalną w wodzie) oraz zatrzymywanie soli we wnętrzu murów (solochłonne tynki renowacyjne).

DIAGNOZA I BADANIE ZAWILGOCIEŃ

Jednoznaczne określenie przyczyny zawilgoceń w budynku zabytkowym warunkuje wybranie i przeprowadzenie skutecznej i ekonomicznie uzasadnionej renowacji. Ma to ogromne znaczenie ze względu na z reguły bardzo wysokie koszty osuszania, napraw i przeciwwilgociowego zabezpieczenia wybudowanych już obiektów. Niestety diagnoza nie jest łatwa, gdyż źródło

Ryc. 6. Wykwity solne na powierzchni muru ceglanego

Fig. 6. Salt efflorescence on brick wall surface

sodium sulphate, potassium sulphate and calcium sulphate (gypsum). These salts are not hygroscopic (the deliquescence point is from 90 to 100%), which means they dissolve in the water that filters into the building material. Crystallisation beneath the wall surface leads to cracking, bursting and delaminating its structure [1]. Sodium chloride and sodium nitrate are much more hygroscopic (75%), whereas calcium and magnesium nitrates are even more so (approx. 55%), and the most hygroscopic are calcium chloride and magnesium chloride (approx. 33%). This means that destructive processes begin at relatively low moisture levels, by way of absorbing water vapour from the surroundings. Nitrates and chlorides lead to small mechanical damage, but – by retaining moisture – they appear as damp stains (fig. 5), and also as salt efflorescence on the wall surface. This creates a big aesthetic problem, especially in the case of light-coloured rendered surfaces, and brick walls (fig. 6). Aside from removing the causes of the damp (which is not always possible), wall desalination (e.g. desalination poultices), salt neutralisation (i.e. turning it into a form that is insoluble in water), and stopping the salt in the interior of the walls (salt-absorbing restoration render) are used.

DAMPNESS DIAGNOSIS AND ANALYSIS

Unambiguous determination of the causes of dampness in a heritage building provides the basis for selecting and implementing effective and economically justified renovation work. This is of great importance due to the typically high cost of drying, repair and damp proofing of existing building structures. Unfortunately, diagnosis is not easy as the source of damp is often not obvious. For example, water rising through

wilgoci często bywa nieoczywiste. Przykładowo podciąganie kapilarne wody w przegrodzie może być zarówno następstwem poprzecznego przesiąkania od gruntu, jak i jej nasączenia w wyniku kondensacji. Przyczyn zawilgocenia może być kilka naraz, zaś widoczne zawilgocenie może pojawić się daleko od miejsca penetracji wody. Zjawisko kondensacji pary wodnej w zabytkach jest szczególnie mylące i trudne do zdiagnozowania, głównie ze względu na zależność od zmiennych warunków atmosferycznych, tak w cyklu dobowym, jak i związanym z porami roku. Czasem potrzebna jest długotrwała obserwacja oraz przeprowadzenie kilkumiesięcznych, regularnych pomiarów mikroklimatu wewnątrz i na zewnątrz obiektu.

Generalnie rzecz ujmując, prawidłowa diagnoza przyczyn zawilgocenia wymaga wiedzy, uważnych obserwacji i dużego doświadczenia. Często jednak wiąże się z koniecznością przeprowadzenia pomiarów wilgotności materiałów budowlanych w badanym obiekcie. Pomiaru takie można wykonać w sposób bezpośredni lub pośredni. Najbardziej miarodajny jest pomiar bezpośredni, czyli laboratoryjny pomiar wilgotności pobranych próbek metodą wagowo-suszarkową. Jeżeli pobranie próbek nie jest możliwe ze względów konserwatorskich, stosuje się nieinwazyjne metody pośrednie (względne): chemiczne, np. metodę karbidową, lub fizyczne, np. pomiar oporu elektrycznego, pojemności elektrycznej (metoda dielektryczna) lub wilgotności względnej w równowadze z materiałem [2, 3]. Należy jednak mieć na uwadze, że pośrednie metody pomiaru wilgotności są metodami półilościowymi i jako takie obarczone są błędem [4]. Pozwalają one natomiast na szybkie wyszukiwanie miejsc zawilgoconych, dzięki czemu można sporządzić obraz rozkładu zawilgoceń obiektu, tzw. mapę zawilgocenia. Może ona bardzo pomóc w postawieniu właściwej diagnozy, a także stanowić podstawę do precyzyjnego wyznaczenia miejsc pobrania próbek. Najnowsze międzynarodowe wytyczne odnoszące się do pomiarów zawilgoceń w budynkach zabytkowych podsumowuje, opublikowana w 2017 roku, norma europejska PN-EN 16682:2017 *Konserwacja dziedzictwa kulturowego – Metody pomiaru zawartości wilgoci lub wody w materiałach dziedzictwa kulturowego* [5]. Wersja anglojęzyczna tej normy dostępna jest na stronie internetowej Polskiego Komitetu Normalizacyjnego (www.pkn.pl). Metodę oznaczania wilgotności materiałów opisuje również norma PN-EN ISO 12570 *Ciepłno-wilgotnościowe właściwości materiałów i wyrobów budowlanych. Określanie wilgotności przez suszenie w podwyższonej temperaturze* [6].

Nie zawsze pomiary wilgotności materiałów są konieczne, jednak w trudnych przypadkach czas i środki przeznaczone na właściwe rozpoznanie sytuacji pozwolą uniknąć kosztownych i niecelowych interwencji, których skutkiem może być pogorszenie stanu wyjściowego i dalsze uszkodzenia substancji zabytkowej. Do zdecydowanie zbyt często zalecanych działań należy wprowadzanie izolacji poziomej za pomocą iniekcji muru środkiem hydrofobowym. Z przeprowadzonych doświadczeń wynika, że zanurzony na stałe w wodzie

capillary action in a wall can result from horizontal infiltration from the ground or from pore saturation resulting from condensation. There can be several sources acting at the same time, whereas visible damp can appear far from the point of water penetration. The phenomenon of water vapour condensation in heritage buildings is especially misleading and difficult to diagnose as it depends on atmospheric conditions that change on a daily and a seasonal basis. Sometimes long term observation is needed and regular measurement of the micro-climate inside and outside the building over a period of several months.

Overall, it is fair to say that correct diagnosis of the causes of dampness requires knowledge, careful observation and considerable experience. It is often essential to carry out measurements of moisture content in the building materials in the building under investigation. Such measurements can be carried out directly or indirectly. The most meaningful measurement is one that is direct as in laboratory measurements of moisture content in samples using the gravimetric, oven-drying method. If it is not possible to take samples for conservation reasons, it is possible to apply non-invasive indirect methods (relative measurement); chemical methods, e.g. calcium carbide test, or physical methods, such as measurement of electrical resistance, electrical capacitance (dielectric method) or relative humidity in equilibrium with the material [2, 3]. It is necessary to have in mind that indirect measurement methods of moisture content are partially-quantitative methods and so are subject to error [4]. They do allow for, however, fast detection of damp areas, thanks to which the distribution of damp in a building can be mapped. This can greatly help in providing a basis for identifying places for sampling. The latest international guidelines relating to damp measurement in heritage buildings are summarised in the European Standard PN-EN 16682:2017, published in 2017 *Conservation of cultural heritage – Methods of measurement of moisture content, or water content, in materials constituting immovable cultural heritage* [5]. The English-language version of this standard is available on the web page of the Polish Committee for the Standardization (www.pkn.pl). The method of determining the moisture content in material is also described in the PN-EN ISO 12570 *Hygrothermal performance of building materials and products – Determination of moisture content by drying at elevated temperature* [6].

Measurements of moisture content in building materials are not always necessary. But in difficult cases, devoting time and resources to ensuring correct analysis of the situation will prevent costly and ineffective interventions, which may result in making the situation worse than at the outset and lead to further degradation of the heritage fabric. An example of a too frequently-made recommendation is introduction of horizontal damp-proof barrier by means of injecting water-repellent substances into the wall. Completed experiments suggest that a wall made of porous brick

mur z porowatej cegły na zaprawie wapiennej nasiąka wilgocią, w drodze podciągania kapilarnego, zaledwie do wysokości kilku warstw powyżej poziomu wody, jeśli odparowywanie nie jest blokowane nieprzepuszczalnymi tynkami, farbami lub okładzinami [7] (wtedy może osiągnąć wysokość nawet kilku metrów). Inną sprawą są uszkodzenia spowodowane gęstymi wierceniami i niska skuteczność iniekcji w przypadku niejednorodnej struktury muru. Oczywiście istnieją sytuacje, kiedy nie ma innej możliwości odcięcia dopływu wilgoci niż izolacja pozioma, jednak są to sytuacje o wiele rzadsze, niż wynikałoby to z powszechnej praktyki wykonywania iniekcji.

NAJCZĘSTSZE PRZYCZYNY POWSTAWANIA ZAWILGOCEŃ

Zanim podjęte zostaną decyzje o skorzystaniu z kosztownych i skomplikowanych metod izolacji zabytkowego obiektu budowlanego, warto zrobić przegląd najczęstszych i zwykle łatwiejszych do usunięcia przyczyn powstawania zawilgoceń [8], do których należą:

- użycie nieprzepuszczalnych farb akrylowych, olejnych i emulsyjnych,
- użycie cementowych tynków i zapraw,
- użycie płyt gipsowo-kartonowych,
- użycie nieprzepuszczalnych okładzin kamiennych i ceramicznych,
- niesprawne lub wadliwie rozwiązane odwodnienie dachu,
- niesprawna kanalizacja sanitarna,
- niedrożny drenaż wokół budynku,
- niekompletne lub źle wyprofilowane opaski wokół budynku,
- podniesiony poziom terenu wokół budynku (przy braku odprowadzenia wody z jego otoczenia),
- roślinność bezpośrednio przy ścianie,
- drzewa zaciéniające ścianę,
- brak wystarczającej wentylacji pomieszczeń,
- zatkane przewody kominowe i wentylacyjne,
- masywne meble lub boazerie przy ścianach,
- źle dobrany system ogrzewania („produkujący” wilgoć)
- nadmierne wychłodzenie pomieszczeń w porze chłodnej.

PODSUMOWANIE

Wykonanie skutecznej izolacji przeciwwilgociowej budynku zabytkowego, który nigdy takiej izolacji nie posiadał, jest przedsięwzięciem trudnym i kosztownym. W wielu przypadkach założenie izolacji poziomej jest w ogóle niecelowe lub nieskuteczne, a odkopanie ścian zewnętrznych w celu założenia izolacji pionowej bywa niemożliwe. Z drugiej strony przeciwdziałanie niszczącemu wpływowi wilgoci jest niezbędne dla ochrony substancji zabytkowej przed postępującą degradacją. Jednak, na szczęście, najczęściej występujące przyczyny zawilgoceń nie wymagają tak daleko idących interwencji i dają się usunąć znacznie mniejszym kosztem, pod warunkiem

and lime mortar, which is permanently immersed in water, becomes damp drawing in moisture through capillary action up to only a few layers above the water surface if evaporation is not blocked by impervious render, paint or facing [7] (in such cases the water can reach upwards even a few metres). Another issue relates to damage caused by densely arranged drilling points and low injection effectiveness where the wall structure is not uniform. Of course, there are also situations in which there is no possibility of cutting out the source of damp other than through horizontal damp-proof barrier. But such situations are much rarer than it would appear from the universal practice of applying injections.

MOST COMMON CAUSES OF DAMPNES IN BUILDINGS

Before deciding upon costly and complicated methods of damp proofing a heritage building, it is worth reviewing the most common and usually easy to remove causes of dampness [8], which include:

- application of impervious acrylic, oil or emulsion paints,
- using cement renders and mortars,
- using plasterboards,
- using impervious stone and ceramic facing,
- ineffective or faulty solutions to rainwater handling,
- ineffective sewage systems,
- blocked drainage around the building,
- incomplete or wrongly designed paving that surrounds the building,
- raised ground around the building (with no rainwater drainage from its surroundings)
- vegetation adjacent to the wall,
- trees shading the wall,
- lack of adequate ventilation of interior spaces,
- blocked stack and ventilation channels,
- large pieces of furniture or wood panelling adjacent to walls,
- badly selected heating system (‘generating’ damp),
- over-cooling of interior spaces during cold periods.

CONCLUSION

Putting into place effective damp-proofing in a heritage building that has never had such a system, is a difficult and costly undertaking. In many cases, introducing horizontal waterproofing is pointless or ineffective, whereas excavating external walls to introduce vertical insulation is often not possible. On the other hand, counteracting the damaging impact of damp is essential to the protection of heritage fabric from degradation. Fortunately, the most common causes of dampness do not require intensive interventions and can be removed at relatively low cost, on the condition that they are correctly diagnosed. As stated by experienced practitioners Giovanni and Ippolito

ich prawidłowego rozpoznania. Stwierdzenie doświadczonych praktyków Giovanniego i Ippolito Massarich w klasycznym opracowaniu *Damp Buildings: old and new* zachowało do dzisiaj aktualność – w przypadku diagnozowania przyczyn zawilgoceń nie należy polegać jedynie na tzw. zdrowym rozsądku; wilgotność materiałów można i powinno się mierzyć [9]. Dokładne pomiary wilgoci wewnątrz budynku oraz w samych przegrodach pomagają potwierdzić lub wykluczyć podejrzewane przyczyny zawilgoceń oraz dobrać odpowiednie pod względem skuteczności i kosztów metody przeciwdziałania.

Massarich in their classic text *Damp Buildings: old and new* is still relevant today – when diagnosing the causes of dampness, you should not rely only on so-called common sense; moisture content in materials can be and should be measured [9]. Exact measurements of damp in the building interior and inside the building envelope elements serve to confirm or exclude suspected causes of dampness and allow selection of countermeasures that are appropriate in relation to effectiveness and cost.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Gruszczyński M., Wereski W. Ochrona i naprawa obiektów zabytkowych z wykorzystaniem nowoczesnych systemów OXAL. *Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej* 2009;9.
- [2] Wójcik R. Pomiary wilgotności przegród budowlanych. *Materiały budowlane* 2002;8.
- [3] Jasieńko J., Matkowski Z. Zasolenie i zawilgoenie murów ceglanych w obiektach zabytkowych – diagnostyka, metodyka badań, techniki rehabilitacji. *Wiadomości Konserwatorskie* 1993;14.
- [4] Trochonowicz M. Wilgoć w obiektach budowlanych. *Problematyka badań wilgotnościowych. Budownictwo i Architektura* 2010;7.
- [5] Norma PN-EN 16682:2017. Konserwacja dziedzictwa kulturowego – Metody pomiaru zawartości wilgoci lub wody w materiałach dziedzictwa kulturowego, <https://www.pkn.pl> (dostęp 26.08.2017).
- [6] Norma PN-EN ISO 12570. Ciepłno-wilgotnościowe właściwości materiałów i wyrobów budowlanych. Określanie wilgotności przez suszenie w podwyższonej temperaturze.
- [7] *Managing Damp in Old Buildings*, <https://www.heritage-house.org/damp-and-condensation/managing-damp-in-old-buildings.html> (dostęp 26.08.2017).
- [8] *Dampness in Historic Buildings, beware of magical solutions*, <http://timberandlime.com/dampness-in-historic-buildings/> (dostęp 26.08.2017).
- [9] Massari G., Massari I. *Damp Buildings; old and new*. ICCROM, Rzym, 1993.

Streszczenie

Wilgoć jest głównym zagrożeniem dla zabytków. Prowadzi bezpośrednio do degradacji substancji zabytkowej oraz uruchamia procesy niszczące niewystępujące bez jej udziału. Poprawne rozpoznanie źródeł zawilgoenia pozwala na podjęcie odpowiednich kroków w stronę skutecznej i trwałej renowacji. Jednak właściwa diagnoza często nie jest łatwa, a z pozoru oczywiste obserwacje mogą owocować sformułowaniem błędnych wniosków i wdrożeniem działań, które przyniosą więcej szkody niż pożytku. Artykuł opisuje najczęstsze przyczyny powstawania zawilgoceń w budynkach zabytkowych oraz zwraca uwagę na podstawowe czynniki, które należy wziąć pod uwagę, chcąc uniknąć nieskutecznych i kosztownych napraw. Szczególnie podnosi problem tzw. wilgoci wstępującej od gruntu, zdecydowanie zbyt często i łatwo wskazywanej jako główny powód zawilgoenia.

Abstract

Dampness is considered to be one of the most serious threats to heritage buildings. It leads directly to degradation of historical fabric and triggers damaging processes that would not appear without it. Correct diagnosis of the source of damp is necessary for implementing appropriate measures that will lead to effective and lasting renovation. But making a correct diagnosis is not easy, and what appears obvious from observation can lead to formulating incorrect conclusions and actions, which do more harm than good. The paper describes the most common causes of dampness in heritage buildings and draws attention to the basic factors, which need to be taken into account, in order to avoid ineffective and costly repairs. Special attention is devoted to the so-called damp rising from the ground, which is too often and too easily implicated as the main cause of dampness.

Piotr Skowroński*

Warszawski pałac Radziwiłłów w czasach dwóch sejmów delegacyjnych (1767–1768, 1773–1775)

Radziwiłł Palace in Warsaw during two delegation Sejms (1767–1768, 1773–1775)

Słowa kluczowe: Warszawa, XVIII wiek, pałac Radziwiłłowski (Prezydencki), Karol Stanisław Radziwiłł, sejm repninowski (1767–68), sejm rozbiorowy (1773–1775)

Key words: Warsaw, 18th century, Radziwiłł (Presidential) Palace, Karol Stanisław Radziwiłł, Repnin Sejm (1767–68), partition Sejm (1773–1775)

Losy pałacu Radziwiłłowskiego (dziś Prezydenckiego) w II poł. XVIII wieku stanowią odbicie burzliwych dziejów jego właściciela – księcia Karola Stanisława „Panie Kochanku”, wojewody wileńskiego. Pałac stanowił część masy spadkowej odziedziczonej przez niego po Michale Kazimierzu Radziwiłł (zmarłym 22 maja 1762 r. ojcu Karola Stanisława). Wraz ze zmianą właściciela w pałacu zakończyły się szeroko zakrojone prace budowlane prowadzone przez takich architektów jak Zygmunt Deybel czy Tadeusz Jakimowicz¹. Zaangażowanie polityczne ówczesnego właściciela pałacu wpłynęło natomiast znacząco na dalsze losy budynku. Karol Radziwiłł utracił jego posiadanie w 1764 r., kiedy to na skutek sprzeciwu wobec przejmującej władzę w Rzeczypospolitej konfederacji Czartoryskich i popierającej ich Rosji został pozbawiony urzędów i zmuszony do banicji. Wiemy, że puste przestrzenie pałacu Radziwiłłowskiego w styczniu 1766 r. wynajęto Józefowi Salvadorowi i Janowi Moranemu dla organizacji ređut w znajdującej się na pierwszym piętrze pałacu sali wielkiej (dzisiejsza sala kolumnowa). Jesienią tego samego roku w pałacu byli kwaterowani niektórzy uczestnicy obrad sejmowych².

Radziwiłł odzyskał majątek w 1767 r., kiedy to po pertraktacjach z dworem petersburskim i po podpisaniu deklaracji całkowitego posłuszeństwa Rosji, uzyskał zgodę na powrót. Ambasador rosyjski Nikołaj Repnin

The fate of the Radziwiłł Palace (nowadays Presidential Palace) in the 2nd half of the 18th century reflected the turbulent history of its owner – Prince Karol Stanisław “Panie Kochanku”, Palatine of Vilnius. The palace was a part of the estate he inherited from Michał Kazimierz Radziwiłł (died May 22, 1762, the father of Karol Stanisław). With the change of the owner the large-scale construction work carried out by such architects as Zygmunt Deybel or Tadeusz Jakimowicz¹ was stopped in the palace. Political involvement of the palace owner significantly influenced the further fate of the building. Karol Radziwiłł lost the property in the year 1764 when, as a result of his opposition to the Czarotoryski confederacy who were taking over the power in Poland with the Russian support, he was deprived of his titles and forced into exile. We know that in January 1766 the empty rooms in the Radziwiłł Palace were let to Józef Salvador and Jan Morani in order to organise masked balls in the Great Room (nowadays Column Room) located on the first floor of the palace. In the autumn of the same year some participants of the Sejm sessions were housed in the palace².

Radziwiłł regained his estates in 1767 when, after the negotiations with the court in Petersburg and signing the declaration of absolute obedience to Russia, he was permitted to return. The Russian ambassador, Nicholas Repnin, designated him as the Marshal of the Radom

* Muzeum Łazienki Królewskie, Instytut Historii PAN

* Łazienki Królewskie Museum, Institute of History PAS

Cytowanie / Citation: Skowroński P. Radziwiłł Palace in Warsaw during two delegation Sejms (1767–1768, 1773–1775). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:67-74

Otrzymano / Received: 17.07.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 29.07.2018

doi:10.17425/WK55WARSAW

upatrzył go na marszałka konfederacji radomskiej, zorganizowanej przez Rosjanina w celu zwołania sejmu, który ugruntowałby wady ustrojowe Rzeczypospolitej i pogrzebał reformatorskie plany Stanisława Augusta. W czasie sejmu trwającego od 5 października 1767 r. do 5 marca 1768 r. warszawski pałac Radziwiłła stał się jednym z ośrodków władzy. Podczas tego sejmu Rosja wymusiła uchwalenie pełnomocnej delegacji sejmowej do opracowania ustaw, które miały być następnie zatwierdzone na posiedzeniu plenarnym sejmu. W ten sposób ambasador Repnin chciał ułatwić sobie kierowanie pracami sejmu poprzez ograniczenie liczby posłów i senatorów biorących udział w obradach³, wykluczenie z prac Stanisława Augusta oraz przeniesienie prac delegatów poza Zamek Królewski – tradycyjne miejsce obrad sejmu. Sesje delegacji odbywały się naprzemiennie w nieistniejącym dzisiaj pałacu Brühla (ówczesnej siedzibie poselstwa rosyjskiego) oraz w pałacu Prymasowskim na ul. Senatorskiej. Trzecim co do ważności pałacem na politycznej mapie Warszawy stał się wówczas pałac Radziwiłłowski, gdzie mieściła się siedziba rządu konfederackiego⁴. Miejsce wydaje się oczywiste, skoro Karol Stanisław był marszałkiem, a więc *de iure* najważniejszą postacią konfederacji radomskiej. Pałac zamieszkały był w tym czasie także przez żołnierzy rosyjskich, którzy mieli za zadanie zarówno ochraniać, jak i (co ważniejsze) kontrolować Radziwiłła⁵.

Nim zakończył się sejm 1767/1768 (zwany repninowskim), zawiązana została konfederacja barska, z którą Radziwiłł od początku (choć skrycie) sympatyzował. Jego zaangażowanie dość szybko wyszło na światło dzienne i Radziwiłł znów musiał opuścić Warszawę, a następnie kraj. Zgodnie z decyzją Katarzyny II dobra eks-wojewody wileńskiego znów zostały objęte sekwestrem (dowiedział się o tym 11 lutego 1770 r. z listu od swojej macochy)⁶. Nie wiemy jednak, co działo się w warszawskim pałacu Radziwiłła w czasie konfederacji barskiej. Polityka wróciła w mury tego budynku wraz z przeprowadzeniem przez Rosję, Austrię i Prusę I rozbiór Rzeczypospolitej.

Kiedy rozbiór 1772 roku stał się faktem, mocarstwa ościennie zażądały od króla zwołania nadzwyczajnego sejmu, który miał za zadanie zrzeczenie się wszelkich pretensji do ziem zajętych przez zaborców oraz przeprowadzenie reformy ustroju Rzeczypospolitej zgodnie z rosyjskimi planami ograniczenia władzy polskiego króla. W Petersburgu zapadła decyzja o tym, że dla łatwiejszego przeforsowania rosyjskich postulatów sejm ten – podobnie jak sejm repninowski – wyłoni z siebie pełnomocną delegację. Na miejsce jej obrad wyznaczono salę wielką na pierwszym piętrze pałacu Radziwiłłowskiego, który z racji nałożonego nań sekwestru rosyjskiego znajdował się w dyspozycji nowego dyplomaty rosyjskiego w Warszawie – Ottona Magnusa von Stackelberga⁷. Dzięki solidnej dawce łapówek udało mu się przeforsować na sejmie swój projekt pełnomocnej delegacji. Następnym krokiem było urządzenie miejsca obrad.

Confederation organised by the Russian in order to summon the Sejm which would reinforce the flaws of the political system in Poland and ruin the reformatory plans of Stanisław August. During the Sejm which lasted from October 5, 1767 to March 5, 1768, the Radziwiłł Palace in Warsaw became one of the centres of power. During that Sejm Russia enforced passing a plenipotentiary delegation for preparing laws which were then to be approved in the plenary session of the Sejm. In this way ambassador Repnin wanted to facilitate directing the Sejm work by limiting the number of envoys and Senators participating in sessions³, excluding Stanisław August from the work and transferring the delegates' work outside the Royal Castle – the traditional venue for Sejm sessions. Sessions of the delegation were held alternately in the no longer existing Brühl Palace (then the seat of the Russian envoys) and in the Primate Palace in Senatorska Street. The third most important palace on the political map of Warsaw was the then Radziwiłł Palace, which was the seat of the confederation government⁴. The venue seems obvious since Karol Stanisław was the Marshal, so *de iure* the most important personage of the Radom Confederation. At the time, Russian soldiers who were meant to both protect and (more importantly) control Radziwiłł were also stationed at the palace⁵.

Before the 1767/1768 Sejm (also known as Repnin Sejm) concluded, the Bar Confederation had been formed with which Radziwiłł (though secretly) sympathized from the very beginning. His involvement soon came to light and Radziwiłł again had to leave Warsaw, and then the country. In accordance to the decree of Catherine II the Great, the estates of the ex-Palatine of Vilnius yet again were sequestrated (he learnt about it on February 11, 1770, in a letter from his stepmother)⁶. However, we do not know what took place in the Radziwiłł Palace in Warsaw during the Bar Confederation. Politics returned to the building when the rulers of Russia, Austria and Prussia signed the 1st partition of Poland.

When the partition became a reality in 1772, the neighbouring superpowers demanded the king to summon an extraordinary Sejm whose task was to renounce all the lands seized by the partitioners and to carry out a reform of the political system in Poland according to Russian plans to restrict the power of the Polish king. In Petersburg it was decided that, in order to facilitate enforcing Russian demands, this Sejm – like Repnin Sejm – would be represented by a plenipotentiary delegation. Its sessions were to be held in the Great Room on the first floor of the Radziwiłł Palace that, because of the Russian sequestration, was at the disposal of the new Russian diplomat in Warsaw – Otto Magnus von Stackelberg⁷. Owing to considerable bribes, he was able to force through his project of the plenipotentiary delegation in the Sejm. Arranging the suitable venue for the sessions was the next step.

On May 30, 1773, during preparations for the first session of the delegation, the king informed Stackelberg

30 maja 1773 r., podczas przygotowań do pierwszej sesji delegacji, król oznajmił Stackelbergowi, że życzy sobie ustawienia okrągłego stołu, aby uniknąć między obradującymi kłótni o rangę miejsc⁸. Pomysł ten nie został jednak zrealizowany. Powód odejścia od tego zamiaru odnajdujemy w biliecie, który kanclerz wielki koronny Andrzej Młodziejowski wysłał do Stanisława Augusta 31 maja tr.: „Żeby stół był okrągły na delegacji zdawali się wiedeński i petersburski ministrowie, na tym co im WKMć przełożyłeś, przestawać. Ale naszym *ex ordine equestri* to się nie zdawało, powiadając, że już w równym charakterze są posłowie z senatorami i ministrami, za cóż ci mają mieć osobny stół, a osobny stan rycerski. Było tyle gadek o tymże bez konkluzji. Rozjechali się po obiedzie, a ja zmiarkowałem, że pp. cudzoziemcy nie chcą i w tym być przeciwni mówiącym *pro ordine equestri*”⁹. Na podstawie tego zapisu możemy przypuszczać, że projektowany przez Stanisława Augusta duży okrągły stół był pomysłem fizycznie niemożliwym do zorganizowania w pałacu przy Krakowskim Przedmieściu. Być może pojawiła się wówczas koncepcja dwóch okrągłych stołów: jednego dla senatorów i drugiego dla posłów. Z listu Młodziejowskiego wynikałoby jednak, że pomysł ustawienia dwóch stołów spowodował wzburzenie delegatów z izby poselskiej, którzy podczas obrad delegacji uważali się za zrównanych delegatom *ex senatu*.

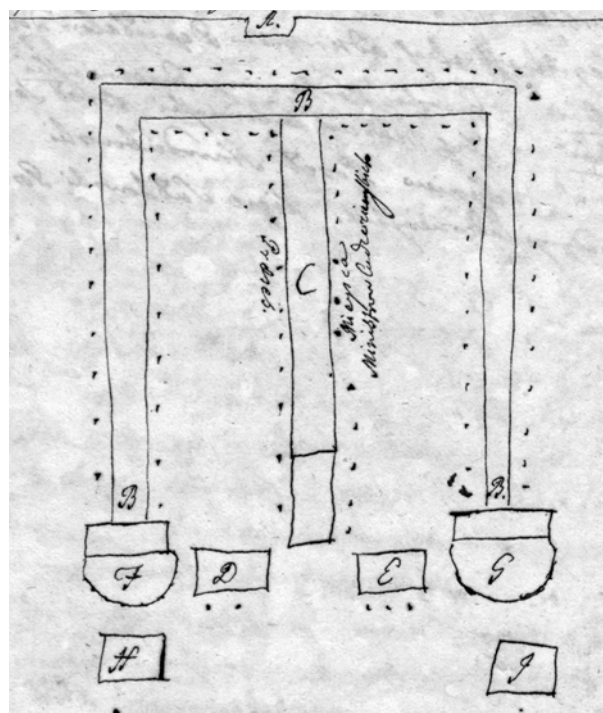
Materiał ikonograficzny oraz opis obrad delegacji wskazuje, przy jakim ustawieniu stołów ostatecznie toczyła prace delegacja sejmku rozbiorowego w latach 1773–1775.

W zbiorze materiałów zbieranych przez kasztelana bełskiego Ewarysta Kuropatnickiego odnajdujemy

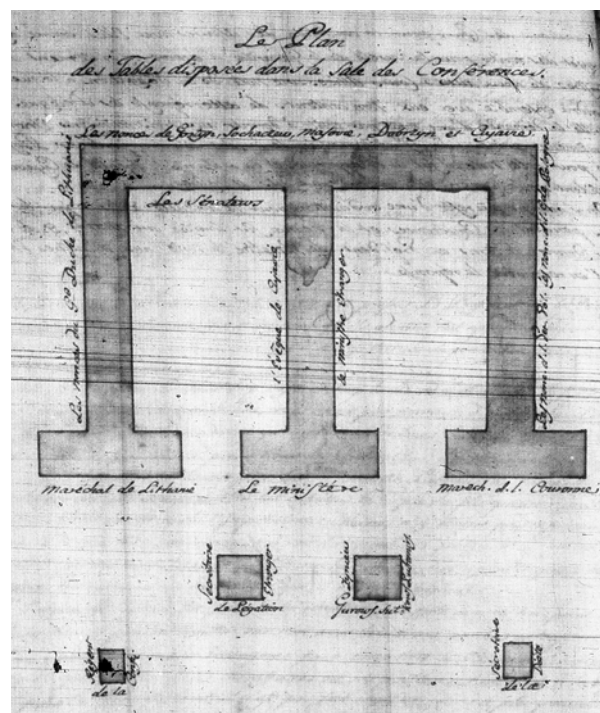
that he wished to have a round table installed in order to avoid the session participants quarrelling about the rank of seats⁸. However, the idea was not implemented in practice. The reason for rejecting it can be found in the note that the Great Chancellor of the Crown, Andrzej Młodziejowski, sent to King Stanisław August on May 31 of that year: “That the table was to be round for the delegation the ministers from Vienna and Petersburg seemed to approve of what YM had told them. But to our *ex ordine equestri* it did not look seemly, [so] they were claiming that members of the Chamber of Envoys were already equal to Senators and Ministers, so why would they need to have a separate table, and yet another for knighthood. There was so much talking about it without any conclusion. They went away after dinner, and I understood that foreign envoys do not wish to oppose those speaking *pro ordine equestri* in this”⁹. On the basis of this note we can surmise that the large round table planned by Stanisław August was an idea physically impossible to arrange in the palace in Krakowskie Przedmieście. Perhaps the concept of two round tables was then suggested: one for Senators and the other for envoys. However, Młodziejowski’s letter would suggest that the idea of arranging two tables met with outrage among the delegates of the Chamber of Envoys who, during the delegation sessions, regarded themselves as equal to the *ex senatu* delegates.

Iconographic materials and descriptions of the delegation sessions indicate the arrangement of tables that was finally used during the work of the delegation of the Partition Sejm in the years 1773–1775.

In the collection of materials accumulated by the castellan of Bełz, Ewaryst Kuropatnicki, we can find

Ryc. 1.
Fig. 1.

Ryc. 2.
Fig. 2.

szkie prezentujący ustawienie stołów dla delegatów (ryc. 1)¹⁰. Załączona do rysunku legenda informuje nas o znaczeniu poszczególnych liter:

- „A. Drzwi od schodów do sali;
- B. Stoły, przy których delegaci posłowie zasiadają;
- C. Stół średni, przy którym senatorowie i ministrowie cudzoziemscy i narodowi zasiadają;
- F. Miejsce i krzesło marszałka konfederacji litewskiej [Michała Hieronima Radziwiłła];
- G. Miejsce i krzesło marszałka konfederacji koronnej [Adama Ponińskiego];
- E. Stół delegatom do konstytucyj [tj. do spisywania ustaw – przyp. mój];
- D. Stół dla sekretarza legacji cudzoziemskich;
- I. Stół sekretarza konfederacji;
- H. Stół regenta konfederackiego.

Czarne kropki wszędzie naokoło stołu i przy małych stołach znaczą stołki *alias* krzeselka. Te wszystkie stoły wielkie i mniejsze su[knem] pąsowym obite.

Pisarze do legislacyi *alias ad normam* deputatów do konstytucyj:

- z Wielkiej Polski – [Rafał] Gurowski, podkomorzy gnieźnieński;
- z Małej Polski – książe Marcin Lubomirski, poseł sandomirski;
- z Litwy – Żyniew, poseł starodubowski.

Tłumacz ekspedycyji cudzoziemskich – książe [Antoni] Sułkowski, poseł łomżyński”.

Dodatkowo na rysunku przy środkowym stole (oznaczonym literą C) zaznaczono miejsce, gdzie zasiadał „praeses”, tj. prezes delegacji sejmowej, biskup kujawski Antoni Ostrowski (najwyższy rangą hierarcha kościelny Korony pod nieobecność prymasa Gabriela Podoskiego i biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka). Naprzeciwko prowadzącego obrady delegacji prezesa zasiadali ministrowie dworów cudzoziemskich, tj. Rosji, Prus i Austrii, z którymi negocjowano traktaty rozbiorowe.

Delegacja sejmu rozbiorowego podczas pierwszej kadencji obrad (tzw. pierwsze zagajenie) liczyła 99 osób: 62 posłów i 35 senatorów. Po ratyfikacji traktatów cesyjnych (od drugiego do siódmego zagajenia) liczbę tę powiększono do 105 osób¹¹. Obrady delegacji, w odróżnieniu od obrad sejmowych na Zamku Królewskim, odbywały się bez udziału publiczności (mówiąc językiem osiemnastowiecznych źródeł: *semotis arbitris*). Zatem radziwiłłowska sala wielka musiała pomieścić nieco ponad setkę osób.

Informacje o miejscu zasiadania delegatów z izby poselskiej czerpiemy z drugiego rysunku przedstawiającego stół delegacyjny (ryc. 2). Pochodzi on z archiwum Stanisława Augusta i znajduje się w Zbiorze Popielów w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹². Posłowie delegacji z Wielkiego Księstwa Litewskiego zasiadali przy stole, na którego końcu wyznaczone było miejsce dla marszałka konfederacji litewskiej. Przy stole, przy którym zasiadał marszałek konfederacji koronnej, znajdowały się krzesła dla posłów mało- i wielkopolskich. Natomiast przy stole do nich prostopadłym

a sketch presenting the arrangement of tables for the delegates (fig. 1)¹⁰. The legend accompanying the sketch informs us about the significance of individual letters:

- “A. Door from the staircase to the room;
- B. Tables at which delegate members of the Chamber of Envoys are seated;
- C. Middle table where Senators and foreign and national ministers are seated;
- F. Seat and chair of the Marshal of the Lithuanian Confederation [Michał Hieronim Radziwiłł];
- G. Seat and chair of the Marshal of the Crown Confederation [Adam Poniński];
- E. Table of delegates for constitutions [i.e. to write down the laws – author’s note];
- D. Table for the secretary of foreign delegations;
- I. Table of the confederation secretary;
- H. Table of the confederation regent.

Black dots all around the table and by small tables indicate stools *alias* chairs. All the large and small tables [were] upholstered in crimson cloth.

Clerks for legislation *alias ad normam* deputies for constitutions:

- from Greater Poland – [Rafał] Gurowski, Chamberlain of Gniezno;
- from Lesser Poland – Prince Marcin Lubomirski, Envoy for Sandomierz;
- from Lithuania – Żyniew, Envoy for Starodub.

Interpreter for foreign envoys – Prince [Antoni] Sułkowski, Member of Parliament for Łomża”.

Additionally, by the middle table (labelled with letter C) in the sketch a place was marked where the “praeses” was seated, i.e. the president of the Sejm delegation, the Bishop of Kuyavia, Antoni Ostrowski (ranking highest in the church hierarchy of the Crown during the absence of the Primate Gabriel Podoski and the Bishop of Krakow, Kajetan Sołtyk). Opposite the president running the delegation session sat ministers from foreign courts i.e. Russia, Prussia and Austria with whom the partition treaties were negotiated.

During the first session term the delegation of the Partition Sejm numbered 99 people: 62 Envoys and 35 Senators. After ratifying the cession treaties (from the second to the seventh term) the number was increased to 105 people¹¹. Delegation sessions, in contrast to the Sejm sessions in the Royal Castle, were held without the general public participation (using the language of the 18th-century sources: *semotis arbitris*). Therefore, the Great Room in the Radziwiłł Palace had to accommodate slightly over a hundred people.

Information concerning the seats for the delegates of the lower house (Chamber of Envoys) is obtained from the second sketch depicting the delegation table (fig. 2). The drawing comes from the archive of Stanisław August and is kept in the Popiel Collection in the Main Archive of Old Records in Warsaw¹². Delegate of the Chamber of Envoys from the Grand Duchy of Lithuania were seated at the table at the end of which there was a seat reserved for the Marshal of the Lithuanian Confederation. At the table where the Marshal of the

zasiadali posłowie gostyńscy, sochaczewscy, mazowieccy, dobrzyńscy i kujawscy. Senatorowie zasiadający przy środkowym stole nie mieli wyznaczonych dla siebie miejsc, które odpowiadałyby porządkowi zasiadania w izbie senatorskiej podczas obrad sejmku na Zamku Królewskim¹³.

Posiedzenia delegacji w pałacu Radziwiłłowskim rozpoczęły się 2 czerwca 1773. Początki tych prac naznaczone były sporami legislacyjnymi, które miały wpłynąć na formę obrad delegacji. Przywódcy konfederacji sejmowej liczyli na jak najmniejsze skrupowanie obrad jakimikolwiek regulacjami, natomiast posłowie sceptycznie do nich nastawieni upatrywali m.in. w królewskiej instrukcji dla delegatów sposobu na uniknięcie szykujących się nadużyć. Brak jasno określonego regulaminu widoczny był także w formie prowadzenia obrad. Już na drugiej sesji (3 czerwca 1773 r.) biskup Ostrowski w imieniu wszystkich obradujących poprosił marszałka konfederacji sejmowej Adama Ponińskiego, „aby porządek stołów i sala były odmienione, ponieważ w tej tak się tłomią głosy, iż jeden drugiego wcale słyszeć nie może”¹⁴. Wątpliwe jest, aby interwencja Ostrowskiego przyniosła jakikolwiek skutek, z pewnością nie zmieniono miejsca obrad. Ciężko było znaleźć równie dogodne miejsce. Ponadto w drugiej połowie maja (przed rozpoczęciem obrad delegacji) nakładem dyplomaty rosyjskiego został tam przeprowadzony remont, który miał umożliwić prowadzenie prac delegacyjnych¹⁵.

Jak już zostało powiedziane, obrady prowadzone były przez prezesa delegacji, którego miejsce wyznaczone było przy stole pośrodku sali. Przy tym samym stole siadali ministrowie i senatorowie Rzeczypospolitej, a naprzeciw prezesa dyplomaci mocarstw rozbiorowych. Zagraniczni dyplomaci uczestniczyli jedynie w sesjach, na których roztrząsane były sprawy dotyczące ich państw¹⁶. Sekretarze dyplomatów zasiadali przy oddzielnych stolikach oznaczonych na ryc. 1 literą D¹⁷. Językiem obrad był język polski, chociaż pierwsze powitanie zagranicznego dyplomaty, Austriaka Karla Revitzkiego, miało miejsce po łacinie, a negocjacje z dyplomatami były już prowadzone w języku francuskim i na bieżąco tłumaczone przez marszałka konfederackiego Adama Ponińskiego¹⁸.

Drzwi zaznaczone na rysunku literą A mieściły się najprawdopodobniej od strony północnej, wszak od czasu remontu z lat 1755–1762 klatka schodowa została przeniesiona do oficyny pałacu znajdującej się od strony kościoła karmelickiego¹⁹. Przy tych drzwiach wyznaczeni do tego posłowie witali dyplomatów zagranicznych przychodzących na posiedzenia delegacji i przy nich delegaci gromadzili się na znak protestu, gdy uznawali uchybienie niektórych zasad szlacheckiego parlamentaryzmu.

Chociaż delegacja obradowała w sali wielkiej pałacu prawie przez dwa lata²⁰, to jeszcze w czasie trwania jej obrad w pałacu zagościły spektakle teatralne. Przygotowania do restytucji teatru w Warszawie podjęto już podczas trwania pierwszej kadencji delegacji, która

Crown Confederation was seated, there were chairs for Envoys from Lesser and Greater Poland. Envoys from Gostyń, Sochaczew, Mazovia, Dobrzyń and Kuyavia were seated at the table situated perpendicularly to the previous one. Senators sitting at the middle table did not have designated seats that would reflect the sitting order in the Chamber of Senators during the Sejm sessions in the Royal Castle¹³.

The sessions of the delegation in the Radziwiłł Palace commenced on June 2, 1773. The beginnings of the work was characterised by legislative disputes that were to affect the form of the delegation sessions. Leaders of the Sejm confederation counted that the sessions would not really be restricted by any regulations, while the sceptically-minded members of Parliament saw e.g. the King's instruction for the delegates as a way to avoid possible malfeasance. The lack of clearly defined regulations was also visible in the manner in which the sessions were conducted. Already during the second session (June 3, 1773) Bishop Ostrowski, on behalf of all participants, requested the Marshal of the Sejm confederation, Adam Poniński, “to change the table arrangement and the room, since in this one voices are so muted that people cannot hear one another at all”¹⁴. It is doubtful whether Ostrowski's intervention produced any result, certainly the session venue remained unchanged. It would have been difficult to find an equally convenient place. Moreover, in the second half of May (before the delegation sessions commenced) a Russian diplomat financed renovation work in the palace, which was to make it possible to conduct delegation sessions there¹⁵.

As has been mentioned before, sessions were chaired by the president of the delegation who was designated to sit at the table in the centre of the room. Ministers and Senators of Poland were seated at the same table, and diplomats representing the partitioners sat opposite the president. Foreign diplomats participated only in those sessions in which issues concerning their countries were discussed at length¹⁶. Secretaries to the diplomats sat at separate tables labelled D in fig. 1¹⁷. The sessions were conducted in Polish, although the first greetings to the foreign envoy, an Austrian, Karl Revitzki, were offered in Latin, and negotiations with diplomats were conducted in French and simultaneously interpreted by the confederation Marshal, Adam Poniński¹⁸.

The door marked with the letter A in the sketch most probably was on the north side, however since the renovation in the years 1755–1762 the stairwell was moved to the palace annexe situated on the side of the Carmelite church¹⁹. At the door appointed deputies greeted foreign diplomats arriving at the session of the delegation, and there delegates congregated in protest when they believed the proceedings to have deviated from some rules of the noble parliamentary tradition.

Although the delegation met in the great room of the palace for two years²⁰, even during its sessions the palace became a venue for theatrical performances. Preparations for the restitution of the theatre in Warsaw began already during the first term of the delegation which, on June 12,

12 czerwca 1773 r. zawiesiła swoje obrady do 3 lipca pod pretekstem konieczności wyjazdu posłów do swoich domów na kontrakty świętojańskie²¹. 26 i 30 czerwca odbyły się dwie nieoficjalne sesje delegacji, podczas których starano się uzyskać zgodę na sprowadzenie trupy komediantów na karnawał 1774 roku²². W owym czasie rozgorzał spór między Ponińskim a sprzeciwiającym się zabawom publicznym marszałkiem wielkim koronnym Stanisławem Lubomirskim, którego wspierała część delegatów uznających niegodziwość rozrywek publicznych w ówczesnej sytuacji Rzeczypospolitej. Teatr ponownie zagościł w pałacu Radziwiłłowskim na przełomie kwietnia i maja 1774 r. Spektakle odbywały się więc na zmianę z obradami delegacji sejmowej. Dzięki pieniądзом Franciszka Ryksa w sali wielkiej został urządzony teatr nakładem ponad 5000 dukatów²³. Jak pisze Barbara Król-Kaczorowska, „w dużej sali I piętra znajdowały się łoża parterowe, pierwszego i drugiego piętra, parter, galeria i paradyz; w sumie ok. 500 miejsc. Współcześni określali teatr jako *duży*. Ponadto znajdowały się przy teatrze sale readowe i klub szlachecki”²⁴. Rozrywki i spektakle urządzone w Warszawie czasów sejmu rozbiorowego spotykały się jednak nierzadko z potępieniem współczesnych²⁵.

Mając na względzie wszystkie te wydarzenia, pozostaje jeszcze wyjaśnić sytuację własnościową pałacu. Pomimo nałożenia nań sekwestru wojskowego w czasie konfederacji barskiej, pozostawał on *de iure* własnością Radziwiłła. Na skutek gróźb konfiskaty majątku wobec konfederatów barskich, które nasiliły się wraz z porażką konfederacji i przeprowadzeniem I rozbioru, Radziwiłł zdecydował się zabezpieczyć swój majątek. 17 kwietnia 1773 r. fikcyjnie przekazał swoje dobra małoletniemu bratu Hieronimowi, a opiekę nad nim w sprawach majątkowych powierzył Mikołajowi Radziwiłłowi. Ten ostatni podpisał z kolei zobowiązanie, że we wszystkich kwestiach dotyczących majątku będzie się stosował do zaleceń Karola Stanisława i na jego żądanie odda mu prawa opiekuńcze. Akt ten został potwierdzony przez konfederację Adama Ponińskiego 5 stycznia 1774 r., co spowodowało zdjęcie rosyjskiego sekwestru²⁶.

Karol Radziwiłł zakończył okres emigracji, na której przebywał od czasów konfederacji barskiej, w roku 1778 i w maju tr. przyjechał do Warszawy. Nie zamieszkał jednak w swoim pałacu²⁷. Chociaż kontrakt na najem pałacu do celów teatralnych wygasł 1 marca tegoż roku, Radziwiłł zezwolił na jego przedłużenie do 1 września²⁸. Radziwiłł zapewne chciał powrócić do swojego pałacu na czas sejmu, który miał się odbyć jesienią tego roku. Wypędzenie grupy teatralnej z pałacu Radziwiłłowskiego wymogło wybudowanie nowego teatru na pl. Krasieńskich (spektakle dawane tam były w latach 1779–1833; budynek dziś nie istnieje).

Już do śmierci Karola Radziwiłła (22 XI 1790 r.) pałac przy Krakowskim Przedmieściu nie był świadkiem ważkich wydarzeń politycznych, chociaż często odbywały się tam organizowane przez właściciela reduty i suto zakrapiane uczyty. Nim upadła Rzeczpospolita, pałac jeszcze tylko jeden raz był świadkiem

1773, suspended its sessions until July 3 on the pretext that the deputies had to leave for their houses for St. John's contracts²¹. On June 26 and 30, two unofficial sessions of the delegation were held, during which it was attempted to reach an agreement concerning inviting a troupe of players for the 1774 carnival²². At that time a heated argument erupted between Poniński, and Stanisław Lubomirski, the Great Marshal of the Crown, who opposed public entertainment and who was supported by some delegates considering public entertainment deplorable in view of the political situation in Poland. The theatre returned to the Radziwiłł Palace again at the turn of April and May 1774. Thus performances alternated with the sessions of the Sejm delegation. Thanks to the money spent by Franciszek Ryx the theatre was set up in the great room at the cost of over 5000 ducats²³. According to Barbara Król-Kaczorowska: “the great hall on the 1st floor contained ground-floor, first-floor and second-floor boxes, stalls, the gallery and the gods, altogether app. 500 seats. Contemporaries described the theatre as *large*. Moreover, at the theatre there were rooms for masked balls and a noblemen's club”²⁴. Entertainment and performances organised in Warsaw during the Partition Sejm frequently met with widespread condemnation²⁵.

Considering all those events, what remains to be explained is the ownership situation of the palace. Even though it was under military sequestration since the Bar Confederation, *de iure* it remained the property of Radziwiłł. Because members of the Bar Confederation were threatened with confiscation of estates, which intensified after the defeat of the Confederation and the 1st partition of Poland, Radziwiłł decided to secure his wealth. On April 17, 1773, he fictitiously transferred his assets to his minor brother, Hieronim, whose guardianship in financial matters was entrusted to Mikołaj Radziwiłł. In turn, the latter signed a deed stating that in all matters concerning the estates he would abide by the decisions of Karol Stanisław, and would return the guardianship rights at his request. The deed was confirmed by Adam Poniński's confederation on January 5, 1774, which resulted in the removal of the Russian sequestration²⁶.

Karol Radziwiłł who remained in exile since the time of the Bar Confederation, ended his exile in 1778 and in May of the same year returned to Warsaw. However, he did not stay in his palace²⁷. Although the lease letting out the palace for theatrical purposes terminated on March 1 of that year, Radziwiłł agreed to have it prolonged until September 1st²⁸. Radziwiłł must have wanted to return to his palace for the Sejm which was to be held in the autumn of that year. Expelling the theatre company from the Radziwiłł Palace resulted in a new theatre being erected in the Krasieńskich Square (plays were performed there in the years 1779–1833; today the building no longer exists).

Till the death of Karol Radziwiłł (November 22, 1790) the palace in Krakowskie Przedmieście witnessed no more vital political events, though masked balls and bibulous feasts organised by the owner were often held here. Before the fall of the Polish-Lithuanian Commonwealth, only once more did the palace witness significant

istotnych wydarzeń polityki krajowej – tutaj w nocy z 2 na 3 maja część posłów Sejmu Wielkiego zobowiązała się popierać projekt Ustawy Rządowej, a następnie obradowało tu Zgromadzenie Przyjaciół Konstytucji Rządowej 3 Maja.

events in the national politics – it was here in the night of 2 and 3 of May that some of the envoys for the Great Sejm swore to support the project of the Government Act, and then a session of the Supporters of the Government Constitution of 3 May took place here.

¹ W 1764 r. Jakimowicz stwierdził: „wiadomo każdemu, że jak lat trzy fabryki nie masz”, cyt. za: Z. Bania, T.S. Jaroszewski, *Pałac Rady Ministrów*, Warszawa 1980, s. 57.

² Ibidem, s. 58.

³ W obradach delegacji 1767/68 brało udział 71 parlamentarzystów; A. Kraushar, *Księżę Repnin i Polska w pierwszym czteroleciu panowania Stanisława Augusta 1764–1768*, t. II, Warszawa 1900, s. 122.

⁴ Ibidem, s. 105 i 122.

⁵ Brytyjski dyplomata James Harris-Malmesbury tak relacjonował wydarzenia tego czasu: „[Radziwiłł] is about thirty-five years old, goes always dressed in the old Polish habit, and is so great a sot, that Prince Repnin quartered a colonel and sixty men in his hotel, to prevent him from drinking during the time he held such considerable posts. I saw him myself the very day after the Diet was dissolved, and the soldiers retired from his palace, come quite drunk into Repnin’s, and bluster that now he had a right so to do. [...] He gave a masquerade on the Empress of Russia’s birthday to near three thousand masks, and they calculated, that besides other wines, there was drunk a thousand bottles of champagne. [...] The Prince every day keeps an open house to so many people, that his five-and twenty cooks could scarce supply them”. J. Harris-Malmesbury, *Diaries and correspondence*, t. 1, ed. J.H. Harris, London 1844, s. 25–26. Ten długi cytat nie tylko daje wyobrażenie o osobie księcia Radziwiłła, ale także o codziennym funkcjonowaniu jego pałacu przy Krakowskim Przedmieściu.

⁶ J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987, s. 254–255.

⁷ D. Dukwicz, *Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego (1772–1775)*, Warszawa 2016, s. 194. Doniesienia dyplomatów francuskich w Warszawie, do których należy podchodzić z ograniczonym zaufaniem, informują, że wybór tego pałacu na miejsce obrad delegacji był pomysłem Stanisława Augusta, P. Ugniewski, *Media i dyplomacja. „Gazette de France” o sejmie rozbiorowym 1773–1775*, Warszawa 2006, s. 73.

⁸ „Dispositions pour la table de la déléation: le roi demande quelle soit ronde ou ovale pour éviter les disputes de rang. Stackelberg y consent”; cyt. za: *Entretiens du roi Stanislas-Auguste avec Otto Magnus von Stackelberg (1773–1775)*, oprac. D. Dukwicz, E. Zielińska, Warszawa 2017, s. 44.

⁹ A. Młodziejowski do Stanisława Augusta, 31 V 1773 r., Biblioteka Czartoryskich, sygn. 799, s. 123.

¹⁰ „Delineacja stołów, przy których delegaci na sali w pałacu Radziwiłłowskim zasiadają, jak są tu stoły ustawione”, Biblioteka Ossolińskich, sygn. 573 s. 306–307.

¹¹ D. Dukwicz, *Rosja wobec sejmu...*, s. 192–193.

¹² Dwa niemal identyczne rysunki znajdują się w Zbiorze Popielów, sygn. 312, k. 4v. i 193, jako załączniki do rękopiśmiennych

kopiśmiennych diariuszy obrad delegacji. Za zwrócenie uwagi na to źródło oraz konsultacje nad tekstem serdecznie dziękuję p. Dorocie Dukwicz.

¹³ W rękopiśmiennym diariuszu obrad delegacji zapisano, że „z senatu delegowani u średniego zasiedli stołu bez uważania porządku”; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Popielów, sygn. 312, k. 193.

¹⁴ *Protokół albo opisanie zaszczytów czynności na delegacji od Stanów Rzeczypospolitej*, zagajenie 1, Warszawa 1775, s. 15.

¹⁵ O wydatkach na remont sali obrad w Pałacu Radziwiłłowskim donosi Stackelberg kierującemu rosyjską dyplomacją Nikicie Paninowi w raporcie z 22 maja 1773 r., D. Dukwicz, *Rosja...*, s. 194.

¹⁶ Rzadko kiedy posłowie rosyjski, pruski i austriacki pojawiali się jednocześnie. Chociaż wtedy także naprzeciwko bpa Ostrowskiego zasiadał tylko ten z nich, którego sprawy były roztrząsane przede wszystkim: „W tym przyszedł jw. Stackelberg minister rosyjski i usiadł w trzecim od prezydującego miejscu. Po nim jw. Rewitzki minister cesarski i zasiadł trzecie także miejsce po lewej ręce od prezesa. Na ostatek jw. Benoit minister pruski, który wziął miejsce naprzeciwko.”, *Protokół...*, s. 58–59.

¹⁷ Potwierdza to *Protokół* (s. 59): „Sekretarze zaś tychże ichmiciów panów ministrów usiedli przy osobnych stolikach”.

¹⁸ Tamże, s. 12–15; oczywiście ciężko uwierzyć, żeby Poniński bez wsparcia tłumaczył całonocne obrady delegacji, jednak to jemu prezes delegacji powierzył to zadanie.

¹⁹ Z. Bania, T.S. Jaroszewski, *Pałac Rady Ministrów*, s. 55.

²⁰ Sesje delegacji odbywały się: 2 VI–18 IX 1773, 2 X 1773–21 I 1774, 31 I–5 V 1774, 16 V–30 IX 1774, 4 X–14 XI 1774, 21 XI 1774–28 II 1775, 6 III–19 III 1775; W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 167.

²¹ D. Dukwicz, *Rosja...*, s. 194–195.

²² Sprawę restytucji teatru dokładnie omawia Jerzy Jackl, *Król czy Stackelberg? W sprawie restytucji Teatru Narodowego w 1774 r.*, „Pamiętnik Teatralny” 18 (1969), z. 1–2, s. 65–109.

²³ K. Wierzbicka, *Życie teatralne w Warszawie za Stanisława Augusta*, Warszawa 1949, s. 39. Ze względu na inaugurację spektakli w pałacu Radziwiłłowskim rozważano przeniesienie obrad delegacji do pałacu Rzeczypospolitej (Kraśińskich), spotkało się to jednak z oporem części delegatów. Lubomirski stwierdził, „że by nie było przyzwyczajenia delegacji, chyba pośmiewiskiem narodu umykać się dla komedii”; J. Jackl, *Król czy Stackelberg?*, s. 72.

²⁴ B. Król-Kaczorowska, *Teatr dawnej Polski. Budynki, dekoracje, kostiumy*, Warszawa 1991, s. 76. O Klubie Szlacheckim w tymże pałacu por. J. Kowecki, *Klub Szlachecki w Warszawie stanisławowskiej*, „Wiek Oświecenia” 9 (1993), s. 197–204.

²⁵ Por. m.in., J. Jackl, *Król czy Stackelberg?*, passim; J. Michalski,

„Warszawa”, czyli o antystoletcznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta, w: tegoż, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. II, red. W. Kriegseisen, Z. Zielińska, Warszawa 2007, s. 49–50.

²⁶ J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław*, s. 256; tenże, *Wokół powrotu Karola Radziwiłła z emigracji barskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 106 (1999), z. 4, s. 22–23. J. Jackl na podstawie doniesień „*Courier du Bas-Rhin*” stwierdza, że wojsko rosyjskie musiało opuścić pałac przed 26 stycznia 1774 r.; *Król czy Stackelberg?*, s. 104.

²⁷ Gazetka pisana z Warszawy do chorążego nadwornego koronnego Adama Józefa Mniszka informuje 23 kwietnia 1778 r., że Radziwiłł kiedy przyjedzie do Warszawy ma

zamieszkać „w pałacu jo. krakowskiego”; Biblioteka Jagiellońska, sygn. 6799. Najprawdopodobniej mowa o pałacu biskupów krakowskich na ul. Miodowej.

²⁸ Ten sam korespondent Adama Mniszka 14 maja 1778 r. informował, że: „książę wojewoda wileński [K. Radziwiłł] w przeszły wtorek tutejszą pożegnał stolicę. Na sejm powróci. Pałacu na komedyje do septembra na proźby jp. Sztakielberg pozwolił”; Bibl. Jag., sygn. 6799. Jednak 1 września aktorzy odmówili opuszczenia budynku. Następnego dnia żołnierze Radziwiłła przypuścili szturm na pałac, wyganiając aktorów i demolując majątek swojego pryncypała; Z. Bania, T.S. Jarowszewski, *Pałac Rady Ministrów*, s. 65.

Streszczenie

Artykuł omawia mniej znane epizody z dziejów warszawskiego pałacu Radziwiłłów przy Krakowskim Przedmieściu w II poł. XVIII wieku. Emigracja właściciela pałacu – Karola Stanisława Radziwiłła oraz nakładanie na jego dobra rosyjskich sekwestrów wojskowych spowodowały, że w pustym pałacu zagościł teatr (rzecz dość dobrze opisana w literaturze przedmiotu) oraz polityka. W pałacu obradował rząd konfederacki podczas sejmu 1767–68 (podczas którego Radziwiłł zamieszkał w swoim pałacu) oraz delegacja sejmowa z lat 1773–1775. Duża część artykułu poświęcona jest warunkom i trybowi prac tej delegacji.

Abstract

The article describes the less known episodes from the history of the Radziwiłł Palace in Krakowskie Przedmieście in Warsaw during the 2nd half of the 18th century. The emigration of the palace owner – Karol Stanisław Radziwiłł – and Russian military sequestration put on his estates were the reason that the empty palace became a venue for the theatre (the issue fairly well described in the literature of the subject) and politics. The palace hosted the sessions of the confederate government during the Sejm in 1767–68 (when Radziwiłł also resided in his palace) and the Sejm delegation in the years 1773–1775. A large section of the article is devoted to the conditions and mode of work of that delegation.

Michał Proksa*, Monika Zub**

Elementy architektoniczne i konstrukcyjne oraz wyposażenie wnętrza kościoła w Komarowie-Osadle koło Zamościa

Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarow-Osada near Zamość

Słowa kluczowe: neoromanizm, historyzm, architektura sakralna

Key words: neo-Romanesque, historicism, church architecture

1. WPROWADZENIE

Jeden z niewielu kościołów neoromańskich z rejonu Zamościa, w Komarowie-Osadle, nie doczekał się dotąd zbyt bogatej literatury. Najobszerniejszy zestaw informacji dotyczących świątyni zbiera nieukończona – jak deklarują autorzy – monografia Renaty i Henryka Kulików [4], a główną zaletą tej rozprawy jest zgromadzenie dużej liczby danych historycznych związanych z dziejami inwestycji i historią parafii, jednak informacje o architekturze świątyni są tam dość skromne. Obiekt został wymieniony w spisie zabytków woj. zamojskiego [2], a także w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* [1], gdzie jednak opisane zostało głównie jego wyposażenie ruchome. Świątynię wzmiankują ponadto popularne wydawnictwa o charakterze ogólnym i przewodnikowym [10]. Bieżące prace remontowo-konserwatorskie prowadzone na terenie obiektu i w jego sąsiedztwie pozostawiły sprawozdania z wykonywanych czynności – wymienimy tu dokumentację K. Skotak [9] przechowywaną w archiwum zamojskiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Szczegółowe relacje (wraz z dokumentacją fotograficzną) opisujące zakres prac konserwatorskich prowadzonych w kościele w ostatnich latach znajdują się także na stronie internetowej parafii [8]. Podstawowe informacje o świątyni zebrała natomiast Grażyna Michalska w karcie ewidencyjnej zabytku (tzw. białej karcie) [6].

1. INTRODUCTION

One of few neo-Romanesque churches in the region of Zamość, in Komarow-Osada, has not been often described so far. The most information concerning the church can be found in the incomplete – according to the authors – monograph by Renata and Henryk Kulik [4], and the main advantage of that work is accumulating much historical data connected to the history of the investment and of the parish, but information about the architecture of the church is rather modest. The object was mentioned in the list of monuments of the Zamość Voivodeship [2], as well as in the *Catalogue of Art Monuments in Poland* [1] where, however, mainly its furnishings were described. The church has also been mentioned in popular guides and general publications [10]. Current renovation and conservation work carried out in the object and its surroundings has been recorded in reports – let us mention here the documentation prepared by K. Skotak [9] kept in the archive of the Zamość branch of the Voivodeship Monument Protection Office in Lublin. Detailed accounts (with photographic documentation) describing the range of conservation work conducted in the church in recent years can also be found on the Internet website of the parish [8]. Basic information about the church was compiled by Grażyna Michalska on the record card of the historic object (so called white card) [6].

* dr hab., prof. PRz, Politechnika Rzeszowska, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury

** dr, Politechnika Rzeszowska

* dr hab., prof. RUT, Rzeszow University of Technology, Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture

** dr, Rzeszow University of Technology

Cytowanie / Citation: Proksa M., Zub M. Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarow-Osada near Zamość. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:75-85

Otrzymano / Received: 12.07.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 27.07.2018

doi:10.17425/WK55KOMAROW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Autorzy niniejszego artykułu poczynili własne obserwacje, wykonując przy okazji obszerną dokumentację fotograficzną obiektu. Zasadniczym wynikiem tych obserwacji są zdecydowane wątpliwości co do poprawności tezy podkreślającej neogotyckie wartości świątyni, zaakcentowanej zarówno w białej karcie [6], jak i wcześniej – w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* [1], powielane też we wzmiankach o charakterze popularnonaukowym i popularyzującym. Abstrahując od proporcji budowli (z podobnymi spotykamy się w dziesiątkach obiektów) kościół ten będziemy zaliczać do grupy budowli neoromańskich, zresztą już w spisie inwentarza kościelnego dokonanego przez księdza Józefa Mastalera w 1922 roku znalazło się wyraźne podkreślenie, że kościół jest „zbudowany w stylu romańskim” [4, s. 156]. Przedstawione tu omówienie architektury kościoła będzie więc miało równocześnie charakter analizy zmierzającej do weryfikacji jego cech stylistycznych.

2. HISTORIA PARAFII I KOŚCIOŁA

Parafię w Komarowie (dawniej: Komorowie) erygowano w 1772 roku z inicjatywy starosty tyszowieckiego Jana Miera, ale wcześniej, od 1752 roku, istniała tu drewniana kaplica, na miejscu której w 1765 roku postawiono drewniany kościół [7], być może należący do parafii Łabunie, co chyba potwierdza informacja z 1785 roku określająca ten kościół jako filialny [7]. Zapewne w latach 1772–1785 Komarów stracił status parafii i miejscowość wróciła (?) do pierwotnej przynależności kościelnej, do Łabuń. Drewniany kościół w Łabuniach ufundował właściciel miejscowości Adam Oleśnicki w 1435 roku, wtedy erygowano tam parafię, a Komarów został do niej włączony [3, 5]. Ponownego ustanowienia parafii w Komarowie dokonał biskup Franciszek Jaczewski w 1905 roku [1, s. 21], a pierwszym wikariuszem został ksiądz Franciszek Furmanik. W roku 1918 biskup lubelski Marian Leon Fulman po raz kolejny erygował parafię komarowską [4, s. 27], rozpoczął się wówczas nowy etap w dziejach miejscowości i parafii.

3. CHARAKTERYSTYKA ARCHITEKTONICZNA OBIEKTU

Murowany kościół pw. Świętej Trójcy zbudowany w latach 1908–1911 (niektóre źródła podają daty budowy 1904–1911 [7]) wg projektu Kazimierza Skórewicza [6], choć katalog duchowieństwa z 1915 roku określa go jako drewniany [4, s. 26]. Poświęcenia nowo zbudowanego kościoła w Komarowie-Osady dokonał 11 listopada 1911 roku ksiądz Julian Bogutyn, administrator parafii Tomaszów i dziekan tomaszowski, za zgodą biskupa lubelskiego Franciszka Jaczewskiego [4, s. 22]. W czasie I wojny światowej budynek nie uległ zniszczeniu, spalona została tylko biblioteka [4, s. 27]. Świątynię, usytuowaną na wyraźnym wzniesieniu stanowiącym punkt widokowy miejscowości i okolic, ogrodzono ceglany murem przykrytym betonowym fartuchem, z ceglanymi słupkami, z bramami od fasady i od wscho-

The authors of this article made their own observations and collected extensive photographic documentation of the object. The basic consequences of those observations are serious doubts concerning the correctness of the assumption highlighting the neo-Gothic values of the church, emphasised both in the white card [6] and before – in the *Catalogue of Art Monuments in Poland* [1], also repeated in popularising texts or scientific for the general public. Leaving aside the proportions of the building (similar ones can be encountered in dozens of objects), we will list the church among neo-Romanesque buildings; even in the church inventory made by reverend Józef Mastalerz in the year 1922 it is clearly emphasised that the church was “built in the Romanesque style” [4, p. 156]. Therefore, the description of the church architecture presented here will also be and analysis aimed at verifying its stylistic features.

2. HISTORY OF PARISH AND CHURCH

The parish in Komarow (previously: Komorow) was established in 1772 by the initiative of the ‘starost’ of Tyszowce, Jan Mier, although earlier, since 1752, a wooden chapel stood here which in 1765 was replaced with a wooden church [7], probably belonging to the Łabunie parish, which seems to be confirmed by information from 1785 describing the church as subsidiary [7]. Possibly within the years 1772–1785, Komarów lost its parish status and the village returned (?) to its original church affiliation, to Łabunie. The wooden church in Łabunie was founded by the village owner, Adam Oleśnicki, in 1435; then a parish was established there in which Komarów was included [3, 5]. The parish in Komarow was re-established by Bishop Franciszek Jaczewski in the year 1905 [1, p. 21], and the first vicar was reverend Franciszek Furmanik. In the year 1918, bishop of Lublin, Marian Leon Fulman, once again established the parish in Komarow [4, p. 27], which started a new stage in the history of the village and the parish.

3. ARCHITECTONIC CHARACTERISTICS OF THE OBJECT

The masonry church dedicated to the Holy Trinity was built in the years 1908–1911 (some sources claim 1904–1911 [7]) according to the design by Kazimierz Skórewicz [6], although in the clergy catalogue from 1915 it is described as wooden [4, p. 26]. The newly built church in Komarow-Osada was consecrated on November 11, 1911 by reverend Julian Bogutyn, administrator of the Tomaszów parish and the dean of Tomaszow, by the permission of Bishop of Lublin, Franciszek Jaczewski [4, p. 22]. During World War I the building was not destroyed, only the library was burnt down [4, p. 27]. The church, situated on a hill constituting a viewing point for the village and the area, was surrounded with a brick wall covered by a concrete apron flashing, with brick posts, and gates from the facade and from the east. On the north side the building is surrounded by

du. Od północy budowlę opasano kutym ogrodzeniem metalowym ustawionym między ceglanymi słupkami, a niektóre słupki nakryto betonowymi czterospadowymi daszkami. Do świątyni prowadzą długie murowane schody, a od południowego wschodu do placu kościelnego przylega cmentarz.

Kościół, co już wyżej zaakcentowaliśmy, nosi wyraźne cechy neoromańskie. Potwierdzają to m.in. półokrągłe zamknięcia przepruć okiennych i arkad wewnętrznych oraz sklepienia krzyżowe mające starą i długą tradycję, zaś występujące tu również sklepienia kolebkowe z lunetami można raczej łączyć z elementami barokowymi. Zbudowano go jako pseudohalę, a spotykanego w niektórych źródłach określenia pseudobazylika [6] nie możemy w tym przypadku uznać za poprawne. Na przełomie XIX i XX wieku w architekturze sakralnej wykorzystywano kilka modeli ukształtowania bryły świątyni. Najprostszym jest jednonawowa sala z prezbiterium równym bądź niższym od korpusu, zamkniętym najczęściej trójbocznie, rzadziej pięciobocznie lub prosto, a w świątyniach o przeważających cechach neoromańskich lub neobarokowych również absydalnie. Kolejnym rodzajem są kościoły bazylikowe o starej genezie. Wyróżniamy tu dwa ich typy. Klasyczną bazylikę kryją dwa rodzaje dachów – nad nawą główną, zawsze wyższą od naw bocznych, zakłada się dach dwuspadowy (siodłowy), a nad bocznymi dachy pulpitarne. Jej cechą wyróżniającą są przeprucia okienne w długich ścianach nawy głównej, ulokowane nad pulpitarne dachami naw bocznych, doświetlające najważniejszą część świątyni prowadzącą do prezbiterium, w którym umieszczone jest tabernakulum; świątynię dodatkowo doświetlają otwory okienne umieszczone w elewacjach naw bocznych i prezbiterium. Prezbiterium – jak przy kościołach salowych – wysokością dostosowane jest do wysokości kalenicy nawy głównej bądź obniżone w stosunku do korpusu; zamknięcie prezbiterium jest analogiczne jak przy salach, zaś jego szerokość równa się szerokości nawy głównej, która rzadko jest szersza lub węższa (zwykle o grubość muru). Pseudobazyliki kształtowane w sposób podobny, ale cechą wyróżniającą jest tu niska ściana nawy głównej nad dachami pulpitarne naw bocznych, co uniemożliwia założenie przepruć okiennych doświetlających bezpośrednio nawę główną; wewnątrz doświetlane jest w tym wypadku jedynie przez otwory okienne w elewacjach naw bocznych i przepruciach prezbiterium. Kolejne rozwiązanie to budowle halowe. Świątynie te – o trzech lub (rzadziej) dwóch nawach – nakrywano wspólnym dachem dwuspadowym, zaś prezbiterium rozwiązywano podobnie jak przy salach i kościołach bazylikowych. Takie ukształtowanie bryły hal powoduje, że doświetlenie wnętrza świątyni dokonuje się przez otwory okienne w nawach bocznych (są one jaśniejsze od wnętrza nawy głównej) oraz w prezbiterium. Upodabnia to pod względem doświetlenia wnętrza pseudobazyliki i kościoły halowe, przy czym wśród tych drugich możemy wyróżnić dwa warianty: kościół halowy z nawami o równej wysokości oraz pseudohalę, która ma nawy boczne niższe od głównej.

a wrought iron railing spanned by brick posts, and some posts are covered with concrete hip roofs. Long masonry staircase leads to the church, and on the east side the church square adjoins the churchyard.

As we have emphasised above, the church shows distinct neo-Romanesque features. It is confirmed by e.g. semi-circular tops of window openings and interior arcades and the groin vaults with their long and old tradition; while the barrel vaults with lunettes that are also encountered here could rather be associated Baroque elements. The church was built as a pseudo-hall, and the term pseudo-basilica [6] mentioned in some sources cannot be regarded as appropriate in this case. At the turn of the 19th and 20th century, a few models of the shape of the church building were used in church architecture. The simplest is the one-nave hall with the chancel of equal height or lower than the main body, enclosed with three walls, or more rarely with five walls or one straight wall, and in churches with predominant neo-Romanesque or neo-Baroque features also enclosed with an apse. The next type is a basilica church of old provenance. There are two types here: the classic basilica is covered with two types of roofs – the gable (saddle) roof covers the main nave, always higher than the side aisles which are covered by pulpit roofs. Its distinctive features are window openings in the long walls of the main nave, situated above the pulpit roofs of the side aisles, illuminating the most important part of the church leading to the chancel where the tabernacle is located; the church is additionally illuminated by window openings in the elevations of the side aisles and the chancel. Like in aisleless churches – the height of the chancel is adjusted to the height of the ridge of the main nave or lowered in relation to the main body; the chancel is enclosed analogically to aisleless churches, and its width equals the width of the main nave which is rarely wider or narrower (by the thickness of the wall). Pseudo-basilicas were formed in a similar way, but the distinctive feature here is the low wall of the main nave above the pulpit roofs of the side aisles, which makes it impossible to introduce window openings to add direct light to the main nave; in this case the interior is lit only by windows in the elevations of the side aisles and openings in the chancel. Another solution is a hall church. Those churches – with three or (more rarely) two naves – were covered with a gable roof, and the chancel was designed like in aisleless or basilica churches. Because of such a shape of the hall church, its interior is illuminated by means of window openings in the side aisles (they are better lit than the main nave interior) and in the chancel. Thus, as far as interior illumination is concerned, pseudo-basilicas and hall churches are similar, but among the latter we can distinguish two variants: the hall church with naves of equal height, and the pseudo-hall that has the side aisles lower than the main nave. In both cases those three sections of the church are covered with the same gable (saddle) roofs.

The analysed church in Komarow-Osada (fig. 1) is a pseudo-hall with side aisles lower than the main nave, and not a pseudo-basilica, as some authors incorrectly

W obu przypadkach te trzy części świątyni nakrywają jednak wspólne dachy dwuspadowe (siodłowe).

Analizowany przez nas kościół w Komarowie-Osadzie (ryc. 1) jest pseudohalą o niższych od głównej nawach bocznych, nie zaś pseudobazyliką, jak niesłusznie chcą niektórzy autorzy [6]. Zbudowano go z cegły jako obiekt nieorientowany, z prezbiterium zwróconym na południe. Północną fasadę tworzy wysunięta z lica muru wieża flankowana przybudówkami mieszczącymi klatki schodowe komunikujące się z chórem muzycznym i wyższymi kondygnacjami wieży. Elewacje korpusu pozbawiono aneksów, natomiast po bokach zamkniętego prostą ścianą prezbiterium znajdują się dwie analogiczne zakrystie z dostępem z jego wnętrza i od zewnątrz. Bezpośrednio do prezbiterium przylega szeroki transept o prostych zamknięciach, a wewnętrzną komunikację z jego ramionami zapewniają podwójne arkady. Trójnawowy obiekt podzielono na trzy przęsła: w nawie głównej na planie leżących prostokątów, zaś w nawach bocznych na planie prostokątów stojących. Bryłę korpusu oszkarpowano rozszerzającymi się ku dołowi lizenami, które stanowią rodzaj przypór, a nakryto ją wspólnym dachem dwuspadowym o drewnianej konstrukcji krokwiowo-płatwiowej pokrytej blachą [6]. Dół elewacji tworzy ceglany cokół z pulpitem wąskim gzymsem, górą wieńczy ją koronujący profilowany gzymś kamiennie-ceglany, a między zakrępowaniami otworów okiennych (górną strefą lizen) umieszczono kamienne wkładki, które wzmacniają zdobnictwo i estetykę elewacji. Południową część korpusu tworzy trójkątny szczyt o wysuniętym z lica muru obramowaniu, zwieńczony kulą i krzyżem.

Jak już wyżej wspomnieliśmy, kościół jest nieorientowany, a prezbiterium ulokowano od południa. Ma ono plan prostokąta o jednym przęsle, a jego ścianę szczytową zamknęto prosto. W narożnikach oszkarpowano je rozszerzającymi się lizenami, pełniącymi funkcję przypór obejmujących obustronnie narożniki. Prezbiterium jest niższe od nawy głównej i szersze od niej o połowę średnicy kolumn międzynawowych, nakryto je dwuspadowym dachem krytym blachą, a czołową ścianę zwieńczono trójkątnym szczytem o obramowaniu wysuniętym z lica muru (ryc. 2). Wierzchołki trójkąta zostały wykonane z piaskowca, na jego szczycie ustawiono kamienny krzyż. Szczyt nad prezbiterium otrzymał bogatą dekorację. Wnętrze naczółka zdobią ceglane blendy w uskokowych rozglifieniach, powielające kształt trójkątnego szczytu, a w dwóch środkowych blendach występują szczytowe przeprucia okienne doświetlające strych nad prezbiterium.

Transept został już wyżej wzmiankowany, tu uzupełnimy tylko opis jego programu przestrzennego. Obejmuje pięć podwójnych przęseł. Na przecięciu naw dwa przęsła mają plan leżących prostokątów powielających przęsła korpusu kościoła, zaś boczne w ramionach dostały plan stojących prostokątów, ale różniących się od siebie rozmiarami. Podobnie jak czołowa ściana prezbiterium, zamknięcia transeptu zostały oszkarpowane rozszerzającymi się ku dołowi lizenami obejmującymi

claim [6]. It was built from brick as a non-oriented object, with the chancel facing the south. The north facade is the tower protruding from the wall face and flanked by annexes housing stairwells communicating with the choir gallery and the upper storeys of the tower. The elevations of the main body were deprived of annexes, but on the sides of the chancel enclosed with a straight wall there are two analogical sacristies with access to the chancel and outside. The chancel is directly adjoined to the wide transept enclosed with straight walls, and access to its arms is possible through double arcades. The three-nave object was divided into three spans: in the main nave on the plan of horizontal rectangles, while on the plan of vertical rectangles in the side aisles. The main body was buttressed with lizenes widening towards the bottom, and covered with one gable roof supported by the wooden rafter-and-purlin truss lined with steel sheets [6]. The lower part of the elevation consists of a brick base course with a narrow pulpit cornice, at the top there is a profiled stone-and-brick cornice, and between window openings (the upper section of lizenes) there are stone insets which highlight the decoration and aesthetics of the elevation. The south part of the main body is a triangular gable with the surround protruding from the wall, topped with a sphere and a cross.

As we have mentioned above, the church is not oriented, and the chancel is situated on the south side. It is laid on the plan of a rectangle with one span, and its gable wall is enclosed in a straight line. The corners were buttressed with widening lizenes serving as buttresses enclosing the corners on both sides. The chancel is lower than the main nave and wider by half the diameter of the columns separating the aisles, and is covered with a gable roof lined with steel sheets, and the front wall was topped with a triangular gable with its surround protruding from the wall (fig. 2). Vertices of the triangle were made from sandstone, and a stone cross was fitted on its top. The gable over the chancel is lavishly decorated. Inside the pediment is decorated with brick blind windows in stepped embrasures, repeating the shape of the triangular gable, and in the two middle blinds there are window slits illuminating the attic above the chancel.

The transept has already been mentioned, so here we add only the description of its spatial programme. It encompasses five double spans. At the nave crossing two spans are on the plan of horizontal rectangles repeating the spans of the main body of the church, while those in the arms are on the plan of vertical rectangles though differing in size. Like the front wall of the chancel, the walls enclosing the transept were buttressed with lizenes widening towards the bottom and enclosing corners on both sides, however one more lizene was added on the axis of the transept wall between two tall windows. The gable section of the front wall of the transept, enclosed in a straight line, was also decorated like the one in the chancel, but obelisks with stone statues were additionally introduced in the south corners. Ornaments on the transept elevation are the same as the decoration of the main body. At the bottom there runs a brick base course with

Ryc. 1. Ogólny widok obiektu (fot. M. Zub)
 Fig. 1. Overall view of the object (photo: M. Zub)

Ryc. 2. Widok od strony prezbiterium (fot. M. Zub)
 Fig. 2. View from the chancel (photo: M. Zub)

Ryc. 3. Elewacja boczna i wschodnie ramię transeptu (fot. M. Zub)
 Fig. 3. Side elevation and the east arm of the transept (photo: M. Zub)

Ryc. 4. Fasada (fot. M. Zub)
 Fig. 4. Façade (photo: M. Zub)

obustronnie narożniki, jednak dodano tu jeszcze lizene na osi ściany transeptu między dwoma wysokimi oknami. Prosto zamkniętą szczytową część ściany czołowej transeptu również udekorowano analogicznie do prezbiterialnej, ale w południowych narożnikach wprowadzono dodatkowo obeliski z kamiennymi posągami. Ornamentyka elewacji transeptu także nie różni się od dekoracji bryły świątyni. Dołem znajduje się ceglany cokół z pulpitym gzymsem, na bocznych ścianach koronujący profilowany gzymś kamiennie-ceglany, a kamienne wkładki uzupełniają wątki ornamentalne (ryc. 3). Dodajmy jeszcze, że transept został nakryty dwuspadowym dachem krytym blachą, z kalenicą prostopadłą do kalenicy głównej i nieznacznie od niej niższą.

Zanim omówimy przeprucia okienne, spróbujmy opisać fasadę (ryc. 4). Już powiedzieliśmy, że tworzy ją wysunięta z lica muru trójkondygnacyjna wieża

a pulpity cornice, the side walls are topped with a profiled stone-brick cornice, and stone insets complete the ornamental elements (fig. 3). Let us add that the transept was covered with a gable roof lined with steel sheets, with the ridge perpendicular to the main ridge but slightly lower.

Before we discuss window openings, let us describe the facade (fig. 4). It has already been mentioned that it is a three-storey tower protruding from the wall and flanked by two annexes constituting a continuation of the side aisles and covered by the same roof as the main body. The corners of the façade are enclosed with buttresses wide at the bottom and narrowing towards the top, then turning into low, massive obelisks covered with hip roofs lined with steel sheets. Beneath the obelisks, on the buttresses flanking the façade statues of angels were placed on cut out shelves: the one playing the lute on the east shelf (fig. 5), and the other playing the harp on the west

Ryc. 5. Posąg na półce wschodniej fasady (fot. M. Zub)

Fig. 5. Statue on the shelf of the east façade (photo: M. Zub)

Ryc. 6. Otwory okienne w nawie zachodniej (fot. M. Zub)

Fig. 6. Window openings in the west aisle (photo: M. Zub)

Ryc. 7. Sklepienie nawy głównej (fot. M. Zub)

Fig. 7. Vault of the main nave (photo: M. Zub)

Ryc. 8. Kolumny międzynawowe (fot. M. Zub)

Fig. 8. Columns between the naves (photo: M. Zub)

flankowana dwoma aneksami stanowiącymi przedłużenie naw bocznych i nakrytymi dachem wspólnym z dachem korpusu. Przy narożach fasady założono obejmujące je szkarpy, szerokie u podstawy i zwężające się ku górze, przechodzące w masywne, niskie obeliski nakryte czterospadowymi daszkami krytymi blachą. Poniżej obelisków na szkarpach flankujących fasadę umieszczono na wyciętych półkach posągi aniołów grających na lutni – na półce wschodniej (ryc. 5) i na harfie – na półce zachodniej (G. Michalska błędnie podaje odwrotną lokalizację posągów [6]). Dołem przeparto prostokątne otwory drzwiowe, a nad nimi umieszczono ceglane blendy w również ceglanym

shelf (G. Michalska incorrectly gave the reversed location of the statues [6]). In the lower part rectangular door openings were cut out, with brick blinds in brick framing fitted above them. Above, there are very narrow and tall slit openings illuminating upper parts of tower localities. The main entrance to the church with double door and the full-arch fanlight was situated in the tower axis, in the stepped embrasure enclosed with a semi-circular frame. Above the entrance is a triangular wimperg in a triangular brick frame whose stone vertex is filled with a stone relief with the motif of the Holy Trinity, and above that there is a stained-glass oculus in a brick frame in which a simple brick cross was fitted. In the belfry section two tall,

obramieniu. Wyżej znajdują się bardzo wąskie, wysokie otwory szczelinowe doświetlające górne partie lokalności przywiezowych. Na osi wieży, w schodkowym rozglifieniu zamkniętym półkolistym ceglany obramieniem, umieszczono główne wejście do kościoła z dwuskrzydłowymi drzwiami i naświetlem o pełnym łuku. Nad nim dano trójkątną wimpergę w ceglany trójkątnym obramieniu o kamiennym wierzchołku, wypełnioną kamienną płaskorzeźbą z motywem Trójcy Świętej, zaś powyżej – witrażowy okulus w obramieniu ceglany, w którym umieszczono ceglany prosty krzyż. W partii dzwonnicy przepruto dwa wysokie, wąskie okna o zamknięciach półkolistych, umieszczając je w głębokich wnękach, które poniżej okien przechodzą w wypływające się blendy o szerokości wnęk okiennych. Obramienie okien tworzy rodzaj podwójnych blend – element powtarzający się przy oprawach innych otworów okiennych tej świątyni. Podobne otwory przepruto na wszystkich elewacjach wieży, ale ze względu na obecność dachu są tam krótsze. Górną część wieży tworzy profilowany gzyms ceglany, który umieszczono nad wąskim kamiennym pasem, pod którym z kolei znajdują się po cztery niskie okna o pełnym łuku z ukośnymi parapetami pokrytymi blachą. Wieżę nakrywa dwukondygnacyjny iglicowy hełm zwieńczony krzyżem i kulą.

Projektant dość jednolicie ukształtował otwory okienne. W nawach bocznych (w kreacji halowej i pseudobazylikowej nawy głównej nie posiadają otworów okiennych) osadził wysokie okna o półkolistych zamknięciach ujęte lizenami, od góry ozdobił je ceglany obramieniami, a całość tworzy rodzaj blend, z prostymi kamiennymi parapetami pokrytymi blachą (ryc. 6). Podobnie zostały ukształtowane okna na czołowych ścianach transeptu, osadzone w schodkowym rozglifieniu, przedzielone lizeną, z kamiennymi parapetami krytymi blachą. W ścianie szczytowej prezbiterium Kazimierz Skórewicz umieścił okulus, a pod nim prostokątną niszę, zaś w górnej części ścian bocznych – rząd przepruć okiennych o półkolistych zamknięciach, w obramieniach ceglanych nad łukiem, z ukośnymi parapetami krytymi blachą. Przy dwóch południowych otworach na obu ścianach bocznych znajdują się podokienniki w postaci prostokątnych nisz.

Kończąc opis bryły poświęćmy trochę miejsca przybudówkom zakrystyjnym. Mają one plan czworoboku, a nakryto je pulpity dachami krytymi blachą. Dostęp do nich prowadzi przez prostokątne drzwi przeprute w ich ścianach – odpowiednio wschodniej i zachodniej. Nad drzwiami umieszczono wnęki zamknięte łukiem i obramione cegłą, a obok, w kierunku południowym, umieszczono na ścianach kolejne wnęki, dłuższe, ale podobnie ukształtowane. Ściany wschodnią i zachodnią obu zakrystii wieńczy kamienny gzyms, zaś ściany południowe – wysunięte ceglany obramowanie, w którym przepruto trzy otwory na jednej osi. Są to – od góry – otwór szczelinowy, półkole zamknięte w obramieniu oraz prostokątny. Kończąc opis przybudówek dodajmy, że na ścianach wschodniej i zachodniej pod kamiennym

narrow windows were cut out with semi-circular tops, which were set in deep niches that below the windows turn into shallower blinds as wide as the window niches. The window frames make a kind of double blinds – an element repeated in other window frames in the church. Similar openings were cut out in all elevations of the tower but they are shorter there because of the presence of the roof. The upper section of the tower has a profiled brick cornice located above a narrow stone strip below which, on each side, there are four low windows with full arches and diagonal sills lined with steel sheets. The tower is covered with a two-storey spire-like roof topped with a sphere and a cross.

The architect designed fairly uniform window openings. In the side aisles (in hall churches and pseudo-basilicas the main nave did not have window openings) he cut out tall windows with semi-circular tops framed with lizenas, decorated them with brick frames at the top, and made the whole create a kind of blinds with simple stone window sills lined with steel sheets (fig. 6). The windows in the front walls of the transept were similarly shaped and set in a stepped embrasure separated by a lizene, with stone window sills lined with steel sheets. In the gable wall of the chancel Kazimierz Skórewicz designed an oculous with a rectangular niche below it, while in the upper section of side walls – a row of window openings with semi-circular tops, brick frames above the arch, and slanting window sills lined with steel sheets. By two southern openings in both side walls there are rectangular niches beneath the windows.

Ryc. 9. Sklepienie prezbiterium (fot. M. Zub)

Fig. 9. Vault in the chancel (photo: M. Zub)

To finish the description of the main body let us devote some space to the sacristy annexes. They are laid on the quadrilateral plan, and are covered with pulpit roofs lined with steel sheets. They can be accessed via rectangular doors cut out respectively in the east and west walls. Above the doors there are niches enclosed with an arch and framed in brick, and nearby towards the south, there are more niches in the walls, longer ones but similarly shaped. The east and west wall in each sacristy are topped with stone cornices, while the south walls have a protruding brick frame in which three openings were cut out on one axis. They are – from the

gzymsem znajduje się po jednym rzędzie półkoliście zamkniętych blend wypływających się ku dołowi.

Przejdźmy teraz do opisu wnętrza świątyni. Projektant różnie przesklepił części kościoła. Nad nawą główną dał kolebkę z lunetami (ryc. 7) wspartą na okrągłych kolumnach, z trzonem wielobocznym w dolnej części. Okrągłe bazy kolumn są natomiast wieloboczne w części górnej, a od trzonu oddziela je profilowany wieloboczny gzymś. Kolumny pozbawiono kapiteli, mają jedynie ich malarską imitację (ryc. 8). Nawy boczne nakryte zostały sklepieniem krzyżowym wspartym od strony nawy głównej na opisanych już kolumnach, a od ścian magistralnych na służkach. Również prezbiterium dostało sklepienie krzyżowe (ryc. 9), choć opracowany przez J. Niedźwiedzia plan zamieszczony w karcie ewidencyjnej zabytku [6] sugeruje inną konstrukcję przekrycia (ryc. 10). Na skrzyżowaniu naw założono kolebkę z lunetami wspartą na kolumnach analogicznych do tych w korpusie świątyni, a dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowe w ramionach transeptu podtrzymują kolumny od strony nawy głównej i służki na ścianach magistralnych budowli. Nie sposób się zgodzić z tezą G. Michalskiej, że ramiona transeptu przesklepiono krzyżem żebrowym [6], gdyż jak nam podpowiada szczegółowa obserwacja sklepień tej części obiektu, w miejscach, gdzie stykają się pola sklepienne, mamy jedynie malarską imitację żeber (i gurtów), a nie żebra konstrukcyjne (podobne rozwiązanie zastosowano w kruchcie pod wieżą). Również układ przęseł w ramionach transeptu (ryc. 11) odbiega od przedstawionego na tzw. białej karcie (por. ryc. 10).

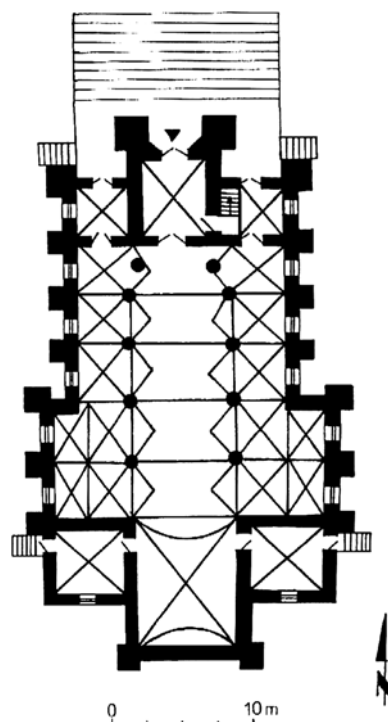
Komunikacja międzynawowa odbywa się przez półokrągłe arkady założone między okrągłymi kolumnami (wyżej je opisaliśmy), zrezygnowano natomiast z pionowego rozczłonkowania ścian. Między prezbiterium a przęsłem transeptu przebiega wyraźnie oddzielający te dwa człony budowli mur łuku tęczowego zamknięty półkolistą arkadą, a do ramion transeptu prowadzą podwójne arkady o półkolistym zamknięciu. Do aneksów zakrystyjnych przepruto prostokątne otwory drzwiowe, w których umieszczono drewniane drzwi. Po przeciwnej stronie świątyni, w północnej części jej przestrzeni nad nawą główną umieszczony został chór muzyczny ustawiony na półkolistym balkonie w kształcie wycinka koła, podparty dwiema okrągłymi kolumnami. Kolumny te w dolnej części są analogiczne do kolumn międzynawowych, różniąc się od nich w części górnej: płaskimi kapitelami oraz umieszczonymi po nimi okrągłymi gzymśami (ryc. 12).

4. WYPOSAŻENIE WNEŹRZA

Pozostaje jeszcze do omówienia dekoracja wnętrza i witraże. Zaczniemy od korpusu głównego. Między oknami wykonano polichromię w formie prostokątnych obrazów z wizerunkami polskich świętych, m.in. św. Wojciecha, św. Stanisława, św. Salomei. Na sklepieniu w nawie głównej naniesiono polichromię ze scenami biblijnymi w obramieniach o kształcie krzyża, zaś na

top – a slit, a semi-circularly enclosed one in a frame and a rectangular opening. To finish the description of the annexes it should be added that on the east and west wall, below the stone cornice, there is one row of semi-circular blind windows getting shallower towards the bottom.

Let us now describe the church interior. The designer planned various vaults for different parts of the church. Above the main nave there is a barrel vault with lunettes (fig. 7) resting on round columns with polygonal shafts visible in their lower section. The round bases of columns become polygonal in their upper sections, and are separated from the shaft by a profiled polygonal cornice. The columns do not have capitals only their painted imitation (fig. 8). The side aisles have a groin vault resting on the above described columns in the side of the main nave, and on supporting ribs on the side of the load-bearing walls. The chancel also has a groin vault (fig. 9), although the plan prepared by J. Niedźwiedz and inserted in the Monuments Record Card [6] suggests a different roof construction (fig. 10). At the nave crossing there is a barrel vault with lunettes resting on columns analogical to those in the main body of the church, and the two-span groin vault in the transept arms rests on columns on the side of the nave and on supporting ribs of the load-bearing walls of the building. One cannot accept the thesis by G. Michalska, that transept arms were vaulted with a rib cross [6] since, as the thorough observation of vaults in this part of the church suggests, in places where vault bays are joined we can only see painted imitation of groin and transverse ribs, and not construction ribs (a similar solution was applied in the

Ryc. 10. Plan obiektu wg J. Niedźwiedzia (źródło: [6])

Fig. 10. Plan of the object designed by J. Niedźwiedz (source: [6])

sklepieniach wszystkich naw nałożono malarską imitację żeber i gurtów. Bardzo podobną stylistykę zastosowano w prezbiterium. Na ścianach bocznych występują polichromowane obrazy ze scenami biblijnymi, zaś nad ołtarzem głównym polichromia z sylwetkami aniołów. Sklepienie prezbiterium zdobią polichromowane medaliony z wizerunkami świętych oraz malarska imitacja żeber. Na ściany transeptu nałożono polichromowane obrazy w obramieniach, przedstawiające wydarzenia historyczne, m.in. bitwę pod Komarowem (ryc. 13), obronę Częstochowy, śluby Jana Kazimierza, a także postacie świętych, zaś sklepienia tej części świątyni nawiązują do dekoracji naw korpusu z malarską imitacją żeber i gurtów oraz scenami biblijnymi w krzyżowych obramieniach. W 1996 roku Stanisław Książek z Żabikowa przeprowadził prace konserwatorskie polichromii. Dokonano wtedy przemalowania ścian i sklepień, pozostawiając jednak pierwotną kompozycję, dokonano retuszu „Bitwy pod Komarowem”, ale artysta wykonał też nowe obrazy: „Ostatnią Wieczerzę” i „Rozmnożenie Chleba” [4, s. 163]. Witraże figuralne zamontowane w oknach mają w większości dość późną genezę (ryc. 14). Chyba najstarszy witraż pochodzi sprzed 1938 roku i przedstawia Trójcę Przenajświętszą, w czasie wymiany okien (2010) został poddany konserwacji. Pozostałe zostały wykonane w latach 2007–2011 w Pracowni Witraży Bolesława i Zbigniewa Jaworskich we Wrocławiu i przedstawiają m.in. Świętą Rodzinę, NMP

Ryc. 12. Chór muzyczny (fot. M. Zub)
 Fig. 12. Choir gallery (photo: M. Zub)

vestibule beneath the tower). Also the arrangement of spans in the transept arms (fig. 11) deviates from that presented in the so called white card (see fig. 10).

Traffic between the aisles is possible by means of semi-circular arcades between round columns (described above); but the concept of vertical division of walls was abandoned. Between the chancel and the transept span there is the rood screen enclosed with a semi-circular arcade, clearly separating those two sections of the building, and double arcades enclosed in semi-circles lead to the transept arms. Rectangular door openings in which wooden doors were fitted lead to the sacristy annexes. The choir gallery located on a semi-circular balcony in the shape of a sector, and resting on two round columns, is situated on the opposite side of the church in the northern part of its space above the main nave. In their bottom section those columns resemble the columns between aisles, but they differ in their upper section: they have flat capitals and round cornices fitted below (fig. 12).

4. INTERIOR DECORATION

The interior decoration and stained glass windows are the last too describe. Let us start with the main body of the church. Between windows there are polychrome paintings in the form of rectangles with images of Polish saints, e.g. St. Wojciech, St. Stanisław, and St. Salomea. On the vault of the main nave there is a polychrome with biblical scenes in frames in the shape of a cross, while on the vaults in all the aisles imitations of groin and transverse ribs were painted. Very similar stylistics was applied in the chancel. On the side walls there are polychrome paintings with biblical scenes, while a polychrome with silhouettes of angels is painted over the main altar. The chancel vault is decorated with polychrome medallions with images of saints and painted imitations of vault ribs. On the transept walls there are polychrome paintings in frames, depicting historical events such as the Battle of Komarow (fig. 13), the defence of Częstochowa, the vows of King Jan Kazimierz, as well as images of saints; while vaults in this part of the church allude to the decoration of the aisles in the main body with the painted imitations of groin and transverse ribs, and biblical scenes in cross-shaped frames. In 1996, Stanisław Książek from Żabikow carried out conservation work on the polychrome paintings. Walls and vaults were repainted then, though the original composition remained; alterations were made to the “Battle of Komarow”, but also the artist added new paintings: “The Last Supper” and “Feeding the Multitudes” [4, p. 163]. Figurative stained glass windows are mostly of relatively late origin (fig. 14). The oldest stained glass window probably dates back to before 1938 and depicts the Holy Trinity; it underwent conservation treatment when the windows were replaced (2010). The other were made in the years 2007–2011 in the Stained Glass Workshop of Bolesław and Zbigniew Jaworski in Wrocław, and they represent e.g. the Holy Family, Our Lady the Queen of Poland, Father Pio, St. Anthony of Padua, Jan Paweł II and Merciful Christ. The stained glass windows were

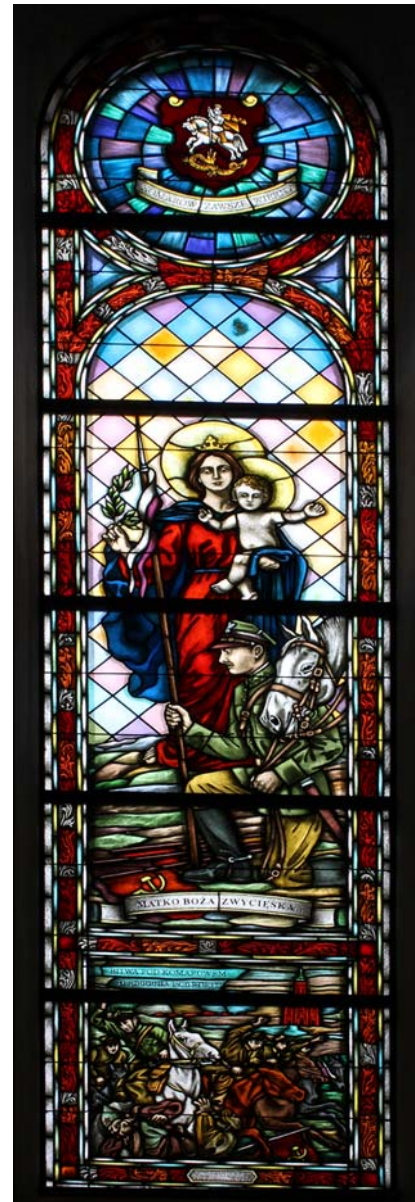
Ryc. 11. Sklepienie ramienia transeptu (fot. M. Zub)

Fig. 11. Vault in the arm of the transept (photo: M. Zub)

Ryc. 13. Polichromowany obraz w ramieniu transeptu (fot. M. Zub)

Fig. 13. Polychrome painting in the arm of the transept (photo: M. Zub)

Ryc. 14. Witraż w nawie bocznej (fot. M. Zub)

Fig. 14. Stained glass in the side aisle (photo: M. Zub)

Królową Polski, Ojca Pio, św. Antoniego Padewskiego, Jana Pawła II i Jezusa Miłosiernego. Witraże poświęcił 1 maja 2011 roku sufragan zamojsko-lubaczowski Mariusz Leszczyński [8].

5. PODSUMOWANIE

Przeprowadzona powyżej analiza potwierdziła, że kościół w Komarowie-Osada nie ma w zasadzie żadnego elementu, który pozwalałby na zinterpretowanie go jako budowli neogotyckiej. Brak tu żebra krzyżowego, od którego zaczyna się definicja gotyku, brak łuku ostrego oraz klasycznych oszkarpowań, które są przecież jednym z ważniejszych wyznaczników tego „stylu”. W omawianym przypadku przypory (nawet oszkarpowanie wieży) mają charakter lizen, a nadwieszane służki są elementem stosowanym zarówno w romanizmie, jak

consecrated on May 1, 2011, by the suffragan Bishop of Zamość-Lubaczów, Mariusz Leszczyński [8].

5. CONCLUSION

The analysis conducted above confirmed that the church in Komarow-Osada does not have practically any elements that would allow for interpreting it as a neo-Gothic building. There is no groin rib here from which the definition of Gothic begins; there are no sharp-pointed arches or classic buttresses, which are among the most important features of that “style”. In the discussed church the buttresses (even the tower buttresses) have the form of lizenes, and supporting ribs are elements applied both in the Romanesque and Gothic architecture. Groin vaults are predominant in the church (side aisles, transept arms, and vestibule) and semi-circular arches (windows, arcades

i w gotyku. W świątyni dominują sklepienia krzyżowe (nawy boczne, ramiona transeptu, kruchta) i łuki półkolisty (zamknięcia okien, arkady międzynawowe, dekoracje elewacji). Za udowodnioną możemy więc uznać postawioną na wstępie tezę, że kościół ten posiada dominujące cechy neoromańskie, uzupełnione elementami neobarokowymi (kolebka z lunetami w nawie głównej).

between aisles, decorations on the elevation). Thus, we have demonstrated that the initial assumption stating the church possesses predominant neo-Romanesque features, complemented by neo-Baroque elements (barrel with lunettes in the main nave) was correct.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Brykowski R. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 8: dawne woj. lubelskie, 17: Tomaszów Lubelski i okolice. Warszawa, 1982.
- [2] Fornal M. et al. Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, 48: woj. zamojskie. Warszawa, 1991.
- [3] Komarów. In: B. Chlebowski (ed.) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Vol. 15, part 2, Warszawa, 1902, 109.
- [4] Kulik R., Kulik H. Monografia rzymskokatolickiej parafii Świętej Trójcy w Komarowie 1918–2015. [Komarów, 2015], http://www.parafiakomarow.pl/historia_parafii/historia_parafii_komarow.html (access: 9.07.2018).
- [5] Łabunie. In: F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (eds.) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Vol. 5, Warszawa, 1884, 563–564.
- [6] Michalska G. Komarów-Osada. Kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej (Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa), Zamość, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu, 1999 (unpublished).
- [7] Parafia pw. Świętej Trójcy Komarów, <https://diecezja.zamojskolubaczowska.pl/parafie/parafia-swietej-trojcy-komarow> (access 9.07.2018).
- [8] Parafia Świętej Trójcy w Komarowie, <http://www.parafiakomarow.pl/> (access 9.07.2018).
- [9] Skotak K. Komarów. Kościół pw. Św. Trójcy. Inwentaryzacja stanu istniejącego schodów zewnętrznych przy kościele wraz z oceną ich stanu technicznego. Zamość, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu, 1998 (unpublished).
- [10] Soból A. (ed.) Gmina Komarów-Osada, Stalowa Wola [b.r.].

Streszczenie

Artykuł przedstawia charakterystykę architektoniczną oraz stylistyczną kościoła w Komarowie-Osadzie koło Zamościa. Zbudowana w latach 1908–1911 ceglana świątynia jest trójnawową pseudohalą z transeptem i prosto zamkniętym prezbiterium zwróconym na południe. W fasadzie znajduje się potężna, wysunięta z lica muru wieża, flankowana przez dwa niskie aneksy. Budowla oszkarpowana jest rozszerzającymi się ku dołowi lizenami stanowiącym rodzaj przypór, nakryto ją dachami dwuspadowymi (prezbiterium jest niższe od korpusu). Główna nawa świątyni sklepiona została kolebką z lunetami, zaś nawy boczne otrzymały sklepienia krzyżowe, podobnie prezbiterium i ramiona transeptu. Komunikacja międzynawowa prowadzi przez półokrągłe arkady na kolumnach, również łuk tęczy jest półokrągły.

Kościół dotychczas określany był w literaturze jako neogotycki, jednak przeprowadzona w artykule analiza pozwoliła udowodnić, że świątynia ma dominujące cechy neoromańskie, uzupełnione elementami neobarokowymi, nie ma natomiast żadnego elementu pozwalającego zaliczyć ją do budowli neogotyckich.

Abstract

The article presents the architectonic and stylistic characteristics of the church in Komarow-Osada near Zamość. The brick church built in the years 1908–1911 is a three-nave pseudo-hall with a transept and the south-facing chancel enclosed in a straight line. In the facade there is a massive tower protruding from the wall face, and flanked by two low annexes. The building is buttressed with lizenes widening towards the bottom, and covered with gable roofs (the chancel is lower than the main body). The main nave of the church has a barrel vault with lunettes, while the side aisles have groin vaults, like the chancel and the arms of the transept. The nave and side aisles can be accessed through semi-circular arcades on columns, and the chancel arch is also semi-circular.

In literature the church used to be described as neo-Gothic, however, the analysis carried out in the article allowed for proving that the church shows predominant neo-Romanesque features, complemented by neo-Baroque elements, but it does not possess any elements allowing for listing it among neo-Gothic buildings.

Piotr Kołodziejczyk*

Zabytki i dziedzictwo Bliskiego Wschodu. Wartość i problemy ochrony

Monuments and heritage of the Middle East. Value and problems of protection

Słowa kluczowe: ochrona dziedzictwa, Bliski Wschód, wartość dziedzictwa, problemy ochrony zabytków

Key words: heritage protection, Middle East, Near East, value of heritage

Są na naszej planecie miejsca niezwykle. Tak przeżyte śladami przeszłości, że niemal słychać tam głosy ludzi żyjących przed wiekami. Przemierzając uliczki bliskowschodnich portów i miast czy odwiedzając pustynne stanowiska archeologiczne Jordanii lub Egiptu stajemy oko w oko nie tylko z zabytkami czy informacjami o życiu funkcjonujących tu niegdyś społeczności, ale także z problemami ich współczesnej ochrony, konserwacji i niejednokrotnie bardzo skomplikowanego trwania w dzisiejszym świecie. Bliski Wschód to skarbnica wiedzy o naszej przeszłości, ale także nieustanne pole walki współczesności z przeszłością, tradycji z nowoczesnością, miejsce wielu konfliktów tragicznie oddziałujących także na zabytki i ślady przeszłości.

Bliski Wschód jest dziś znany przede wszystkim jako rejon niespokojny politycznie i pole wielu, także krwawych konfliktów. Tymczasem obszar ten jest niezwykle różnorodny pod względem kulturowym, etnicznym i religijnym. To oczywiście efekty jego niezwyklej historii, bowiem starożytny Bliski Wschód to miejsce gdzie kształtowały się najstarsze cywilizacje oraz powstawały pierwsze miasta i organizmy państwowe. Dziedzictwo kulturowe Bliskiego Wschodu, którego początki sięgają ponad 12 tys. lat p.n.e. (zobacz np. Bellwood 2004), legło u podstaw wielkich cywilizacji śródziemnomorskich – egipskiej, mezopotamskiej oraz późniejszych greckiej, rzymskiej i bizantyńskiej. Poznawanie jego historii oraz rozwijających się tutaj kultur jest zatem nie tylko metodą śledzenia kolejnego etapu rozwoju ludzkości, ale stanowi

There are places on Earth that are truly exceptional; so saturated with traces of the past that they almost resound with voices of people who lived there centuries ago. When strolling along the streets of Middle Eastern harbours and cities, or when visiting desert archaeological sites of Jordan or Egypt, we come face to face not only with monuments or information about the lives of local ancient communities, but also with today's problems of their protection, restoration and oftentimes complicated perseverance in the contemporary world. Despite being a treasury of knowledge about our past, the Middle East remains an unceasing field of battle between contemporaneity and past days and between tradition and modernity, and a region of conflicts which produce tragic outcomes for historical monuments and other traces of the past.

Today the Middle East is known primarily for political unrests and bloody conflicts, while it tends to be forgotten that the area is highly culturally, ethnically and religiously diversified. Obviously, this is the effect of its unusual history, as in ancient days the region was the home of early civilizations and the birthplace of the very first cities and state organisms. With its origins reaching back to over 12 thousand years B.C. (see eg. Bellwood 2004), the cultural heritage of the Middle East lied at the heart of the great Mediterranean civilisations (Egyptian and Mesopotamian, as well as Greek, Roman and Byzantine in later periods). Therefore, learning about the region's history and the cultures

* Instytut Archeologii UJ

* *Institute of Archaeology, Jagiellonian University*

także poszukiwanie niezwykle istotnych dla nas źródeł tożsamości kulturowej narodów Europy, Azji Mniejszej i północnej Afryki.

Na Bliskim Wschodzie kultury i cywilizacje rodziły się i upadały przez tysiące lat. Sumerowie, Babilończycy, Egipcjanie, Asyryjczycy, Hetyci, Fenicjanie, Izraelici, Persowie czy wreszcie Grecy, Rzymianie i Arabowie – każdy z tych ludów zostawił po sobie bogate dziedzictwo, które po dziś dzień kształtuje nie tylko ten region, ale także cywilizację europejską. Wydarzenia, które miały tu miejsce w starożytności, rozgrywały się na obszarze dzisiejszych państw: Turcji, Cypru, Armenii, Syrii, Libanu, Izraela, Jordanii, Iraku, Egiptu, Iranu, północnego Sudanu oraz państw Półwyspu Arabskiego. W okresie starożytności kluczową rolę odgrywały Mezopotamia i Egipt, ale nie mniej ważne kulturotwórczo były także subregiony Elamu, Anatolii, Syrii i Palestyny. Wszystkie te ośrodki pomimo wyraźnego zróżnicowania kulturowego tworzyły jeden wielki krąg cywilizacyjny i chociaż rozwijały się w poszczególnych okresach jako samodzielne kultury lub nawet organizmy polityczne, to zawsze, już od początku kształtowania się społeczeństw osiadłych, pozostawały w różnych powiązaniach, nigdy zaś nie pozostawały względem siebie w całkowitej izolacji.

Starożytny Bliski Wschód był obszarem aktywności wielu ludów należących do odmiennych grup etnicznych i językowych. Napływały one wraz z kolejnymi falami migracyjnymi i osiedlały się, a najczęściej asymilowały z ludnością miejscową, kształtując na równi z nią kulturę zasiedlanych przez siebie terenów. Zdarzały się także zmiany gwałtowane, najazdy, które przetaczały się niczym burze powodując zmiany układu sił i konfiguracji politycznych na większych lub mniejszych obszarach. Niekiedy wydarzenia te skutecznie hamowały, nawet na kilka stuleci, rozwój poszczególnych państw tego regionu, zaś niektóre społeczności po utracie znaczenia politycznego znikają niemal bez śladu z kart historii. Wielokrotnie nowa rzeczywistość społeczna i kulturowa, która wyłaniała się po okresach chaosu i zamętu, wprowadzała nowe elementy kultury materialnej i duchowej, mające często niewiele wspólnego z poprzednią epoką. Tego typu zjawiska przejściowe stanowią oczywiście dla naukowców szczególnie ciekawe problemy badawcze, jednocześnie najtrudniejsze do identyfikacji i ekspozycji.

Aktywność człowieka na tym obszarze miała swoje początki w okresie paleolitu. Jednak to dopiero od początku okresu holocenu, wraz z pojawieniem się kultur epipaleolitycznych, a następnie neolitycznych rozpoczyna się niezwykle historia kulturowego rozwoju tego obszaru. To tu pojawiła się gospodarka wytwórcza, której upowszechnienie – wraz z kolejnymi etapami neolityzacji – doprowadziło do eksplozji demograficznej, osadnictwa, rozwoju sztuki i religii, a w konsekwencji do powstania pierwszych państw we wczesnej epoce brązu. I tak np. na terenie Egiptu zjawiska neolityczne pojawiły się w okresie VII–V tysiąclecia p.n.e. wraz ze społecznościami wczesnorolniczymi związanymi z tzw. kulturami Fajum, Merimde i Omari (Midant-Reynes 2000). Nieliczne dziś stanowiska archeologiczne związane z tymi

that developed here in the past exceeds far beyond the mere act of studying yet another stage of development of humanity and rather represents a quest for invaluable sources of the cultural heritage of European, Asia Minor and North African nations.

For thousands of years the Middle East witnessed births and falls of different cultures and civilisations. The Sumerians, the Babylonians, the Egyptians, the Assyrians, the Hittites, the Phoenicians, the Israelites, the Persians or, finally, the Greeks, the Romans and the Arabs – they all left behind a rich heritage which has exerted immense influence on the region and the whole European civilisation to this day. The events that took place here in ancient times covered the territory of today's Turkey, Cyprus, Armenia, Syria, Lebanon, Israel, Jordan, Iraq, Egypt, Iran, northern Sudan and the Arabian Peninsula. In antiquity, the most important of these were Mesopotamia and Egypt, with the subregions of Elam, Anatolia, Syria and Palestine falling behind only slightly, especially in terms of their culture-forming potential. Despite the significant cultural diversity, all these centres made a huge civilizational circle and although some of them blossomed into independent cultures or political organisms at some stage, they would always remain interlinked, from the very beginning of the development of settled communities, in one way or another, never being left totally isolated from others.

The ancient Middle East was marked by the activity of a number of peoples from different ethnic and linguistic groups. They were brought by migration waves and settled, usually assimilating with the locals and shaping the culture of the region equally with the indigenous people. There were also sudden changes, incursions that stormed the area like a hurricane, changing the balance of powers and political configurations on larger or smaller territories. Some of them effectively hindered the development of individual states of the region for centuries, as a result of which certain communities disappeared from the pages of history almost without a trace right after they lost political significance. The new social and cultural reality that emerged after periods of chaos and confusion would oftentimes introduce new elements into the material and spiritual culture, which had little in common with the previous epoch. Transitory phenomena like this make interesting research problems for academics, but are also the most difficult to identify and exhibit.

Although human activity within the territory dates back to the Palaeolithic era, the incredible history of the region's cultural development did not begin until the early Holocene and the birth of the Epipaleolithic and the following Neolithic culture. It was here that manufacturing economy first appeared and was brought into popular use at further stages of neolithization, leading to a demographic explosion, the development of settlement, art and religion and, finally, to the establishment of the very first states in the early Bronze era. For instance, the Neolithic phe-

jednostkami kulturowymi należą do najtrudniejszych zadań badawczych specjalistów pracujących na tym terenie. W okresie V i IV tysiąclecia p.n.e. rozwijała się z kolei na terenie Deltę Nilu kultura dolnoegipska, która wraz z południowoegipską kulturą nagadyjską położyła podwaliny pod powstanie około 3100 roku p.n.e. państwa pierwszych faraonów (zobacz np. Ciałowicz *et al.* 2012, Ciałowicz *et al.* 2018). Następujące od tego czasu niemal trzy-tysiącletnie istnienie imperium egipskiego pozostawiło na terenie Deltę Nilu wiele śladów i bezcennych dziś dla nas zabytków (zobacz np. Kemp 1989).

Natomiast w europejskiej i azjatyckiej części Bliskiego Wschodu do najważniejszych zmian społeczno-kulturowych, które miały miejsce w okresie starożytności, należy niewątpliwie działalność licznych ludów semickich. Ich identyfikacja jest możliwa już od IV tysiąclecia p.n.e. wraz z pojawieniem się Sumerów. W połowie III tys. p.n.e. Akadowie współtworzyli już razem z Sumerami rzeczywistość polityczną i kulturową Mezopotamii (zobacz np. Meisels 1993, Roger 2003). Obszarem intensywnego osadnictwa Akadów była północna część Sumeru, nazwana kilka wieków później Akadem. Roli, jaką odgrywali w kształtowaniu cywilizacji mezopotamskiej, najlepiej dowodzi fakt, że język akadyjski wraz z dialektami (asyryjskim i babilońskim) pozostał w powszechnym użyciu aż do czasów antycznych. Kolejne ważne zmiany związane były z Amorytami i Kananejczykami, blisko ze sobą spokrewnionymi ludami prowadzącymi koczowniczy lub półkoczowniczy tryb życia. Amoryci opanowali z czasem większą część Mezopotamii, a Kananejczycy Syro-Palestynę. Utworzone przez nich i zwalczające się państewka i księstwa plemienne przez całą pierwszą połowę II tysiąclecia p.n.e. determinowały losy obu krain. To właśnie w wyniku migracji Amorytów ostatecznie ukształtowały się wielkie państwowości: babilońska i asyryjska (Van De Mierop 2004: 63–74).

Pod koniec II tysiąclecia rozpoczęły się na obszarze Bliskiego Wschodu wędrówki Aramejczyków i ludów im pokrewnych. Migracje te trwały z różnym nasileniem przez około 500 lat. Trzeba pamiętać, że był to proces długotrwały, podczas którego podboje i najazdy przeplatały się z okresami pokojowej infiltracji i osadnictwa. Aramejczycy opanowali większą część Syrii oraz północną i środkową (z wyj. Asyrii) Mezopotamię, a także wspólnie z Chaldejczykami – południową część tej krainy. Język aramejski był na obszarze Bliskiego Wschodu najpowszechniejszym z używanych aż do czasów najazdów arabskich, które miały miejsce w VII w. n.e. Z kolei z kierunku północnego i północno-zachodniego napływały na tereny starożytnego Bliskiego Wschodu ludy o pochodzeniu indoeuropejskim. Obszarem ich szczególnie intensywnej penetracji już od początku II tysiąclecia p.n.e. była Anatolia. Wyjątkowa rola przypadła w tu udziale najsilniejszym z nich Hetytom, którzy na blisko pół tysiąca lat zawładnęli większą częścią Anatolii, a ich wpływy polityczne sięgały północnych obszarów Syrii i Mezopotamii (Van De Mierop 2004: 75–103). Ożywione kontakty – przeplatane umowami i wojnami – łączyły ich z Egiptem faraonów (zobacz np. Cohen

nomena first appeared in the 7th to 5th millennia B.C., together with early farming communities connected with the cultures of Fayum, Merimde and el-Omari (Midant-Reynes 2000). Today's sparse archaeological sites related to these cultural units are among the most difficult research tasks of experts working within the area. In the 5th and the 4th millennium B.C. the Nile Delta witnessed the development of the Lower Egyptian culture which, together with the southern Egyptian Naqadian culture, laid foundations of the state of the first pharaohs, established around 3,100 B.C (see eg. Ciałowicz *et al.* 2012, Ciałowicz *et al.* 2018). The subsequent nearly 3,000-year-old existence of the Egyptian empire left behind a number of traces and invaluable antiquities within the Nile Delta (see eg. Kemp 1989).

When it comes to the European and Asian territory of the Middle East, the most important social and cultural changes of the ancient era include the activity of the numerous Semitic peoples, identifiable from the 4th millennium B.C., i.e. from the appearance of the Sumerians. In the mid-3,000's B.C. the political and cultural life of Mesopotamia was already co-created by the Sumerians and the Akkadians (see eg. Meisels 1993, Roger 2003). The Akkadians settled intensely in northern Sumer, which was given the name Akkad several centuries later. Their role in the shaping of the Mesopotamian civilisation is best proven by the fact that the Akkadian language and its dialects (Assyrian and Babylonian) were in common use as long as until ancient times. Further important changes were brought about by the Amorites and the Canaanites, two closely related nomadic or semi-nomadic peoples. With the passing of time, the former would seize control over a major part of Mesopotamia, while the latter captured Syria Palaestina. The tribal states and principalities established by these two fought against one another throughout the first half of the 2nd millennium B.C., thus determining the fates of both lands. Ultimately, migration of the Amorites led to the rise of the great Babylonian and Assyrian statehoods (Van De Mierop 2004: 63–74).

Towards the end of the 2nd millennium, the Middle East witnessed first migrations of the Arameans and related peoples, which lasted for c. 500 years with variable intensity. The process, long-lasting as it was, abounded in periods of conquests and incursions intertwinning with times of peaceful infiltration and settlement. The Arameans took control over the majority of Syria and northern and central Mesopotamia (except for Assyria) and, together with the Chaldeans, seized lands to the south of the region. Aramaic remained the most commonly used language within the Middle East as long as until the Arab conquests in the 7th century A.C. Additionally, Indo-European peoples would flock to the Middle East from the north and northwest. In Anatolia, traces of their particularly intense penetration date back to the 2nd millennium B.C. The Hittites, who were the strongest of them, played the most prominent role, with control of the majority of Anatolia exerted

Ryc. 1. Neolityczna osada w południowej Jordanii badana przez polskich archeologów (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 1. A neolithic settlement in southern Jordan excavated by Polish archaeologists (photo: Piotr Kołodziejczyk)

Ryc. 2. Osada z wczesnej epoki brązu w Tell el-Farcha (w Delcie Nilu) badana przez polskich archeologów (fot. Robert Słaboński)

Fig. 2. Settlement from the early Bronze Age in Tell el-Farcha (Nile Delta) examined by Polish archaeologists (photo: Robert Słaboński)

2000). Warto także pamiętać, że swoją obecność na nadmorskich terenach Syrii i Anatolii, a także w Delcie Nilu przynajmniej od XIV w. p.n.e. zaznaczali Grecy Mykeńscy. Ich kontakty z państwami bliskowschodnimi miały, jak się dziś przypuszcza, charakter handlowy lub łupieżczy. Szczególnie w Delcie Nilu kontakty te wydają się być mocno potwierdzone znaleziskami malowideł mykeńskich, zdobiących zapewne rezydencje władców i arystokratów egipskich z okresu tzw. Nowego Państwa (zobacz np. Cline 2012).

Wraz z początkiem I tysiąclecia p.n.e. obecność plemion indoeuropejskich na obszarze Bliskiego Wschodu zaznaczała się coraz bardziej. W Anatolii, wówczas już całkowicie zdominowanej ich obecnością (m.in. Frygów), szczególną rolę odegrali w VII w. p.n.e. Lidyjczycy, uznawani za twórców systemu monetarnego. Na zachodnich wybrzeżach Azji Mniejszej znacznie rozszerzyło się, rozpoczęte już od początku II tysiąclecia p.n.e., osadnictwo Greków – Eolów, Jonów i Dorów. W tym samym mniej więcej czasie (VIII/VII w. p.n.e.) cały rejon Zakaukazia wraz z Armenią, północną Mezopotamią i wschodnią Anatolią stał się widownią łupieżczych najazdów, coraz bardziej aktywnych koczowniczych plemion Kimmerów i Scytów (ślady tych najazdów widoczne są w materiale archeologicznym nawet na

Ryc. 3–4. Nabatejska świątynia i antyczne miasto w Khirbet ed-Dharih w południowej Jordanii (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 3–4. Nabatean temple and ancient city in Khirbet ed-Dharih (southern Jordan) (photo: Piotr Kołodziejczyk)

for nearly five hundred years and political influence reaching as far as to the north of Syria and Mesopotamia (Van De Mierop 2004: 75–103). They maintained intense contacts with Egypt of the pharaohs, marked by alternating periods of peace, when new contracts were concluded, and wars. Last but not least, there were also the Mycenae Greeks, whose strong presence in the Nile Delta is noted from at least the 14th century B.C. Today we assume that they either traded with or sacked the Middle East. This seems particularly firmly confirmed by the Mycenae paintings found in the Delta, which most probably decorated the residences of Egyptian rulers and aristocrats of the times of the New Kingdom (see eg. Cline 2012).

At the beginning of the 1st millennium B.C., the presence of Indo-European tribes within the Middle East gained in prominence. In Anatolia, which they managed to fully dominate by the time (e.g. the Phrygians), the most meaningful role was played by the Lydians (in the 7th century B.C.), who are considered to be the authors of the monetary system. The Greek colonists, i.e. the Aeolians, Ionians and Dorians, continued to settle along the coastline of Asia Minor, an undertaking commenced in the early years of the 2nd millennium B.C. Approximately at the same time (8th/7th century B.C.), the entire Transcaucasian region including Armenia, northern Mesopotamia and eastern Anatolia, witnessed a number of plundering raids of growingly active nomadic Cimmerian and

terenach Polski). Jednocześnie pokrewne im liczne ludy indoeuropejskich Medów i Persów zaczęły coraz silniej napierać od strony Iranu na wschodnią granicę imperium asyryjskiego. W efekcie doprowadziło to do znaczących zmian, w wyniku których powstało imperium perskie, dominujące na tym obszarze, aż do swojego upadku w wyniku wojny z Macedonią rządzoną przez Aleksandra Wielkiego (Van De Mierop 2004: 270–300). Jego następcy podzieli między siebie wpływy i umacniali swe panowanie nad poszczególnymi częściami regionu aż do przełomu er. Imperium rzymskie konsekwentnie poszerzając swe panowanie objęło stopniowo swoim zasięgiem cały obszar Bliskiego Wschodu. Sytuacja ta trwała niemal do momentu upadku potęgi Rzymu i Konstantynopola w okresie wczesnego średniowiecza. Rozproszone plemiona i upadłe krainy zjednoczyła dopiero w VII wieku nowa wiara – islam – i kolejni potomkowie Mahometa zasiadający na tronie Kalifa (zobacz np. Aslan 2011). Okres średniowiecza przyniósł dalszy rozkwit wielu ośrodków i zaowocował pojawieniem się pereł architektury i sztuki, ale był także czasem wojen i krwawych wydarzeń, związanych zarówno z tzw. wyprawami krzyżowymi jak i z konfliktami wewnątrz arabskiego świata, rozstrzyganymi często na polu bitwy (zobacz np. Tyerman 2006). Kolejne uporządkowanie sytuacji na tym terenie przyniosło dopiero panowanie osmańskie, które od XIV wieku objęło swym zasięgiem tereny Bliskiego Wschodu. Czasy nowożytne wraz z epoką kolonialną i odnowieniem suwerenności arabskich państw po II wojnie światowej utrwaliły obserwowane tu przez nas do dziś problemy i konflikty. Wiele z nich w tragiczny sposób oddziałuje na stan ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytkowy krajobraz tego regionu (zobacz np. Zdanowski 2010).

Warto jednak zawsze pamiętać, że to właśnie w tej części świata powstał praktycznie każdy prekursor dzisiejszych wynalazków technicznych i wielu elementów kulturowych. Wystarczy tu wspomnieć wynalazek pisma i literatury, prawodawstwo i państwowość oraz podwaliny wielu pojęć z dziedziny wojskowości. To Fenicjanie jako pierwsi odkrywali dalekie lądy, a Persowie stworzyli pierwszą religię proto-monoteistyczną – zaratusztrazm. Egipt i Babilonia na długo przed Grekami tworzyły skomplikowane teorie matematyczne, zaś Izraelici stworzyli religijne podwaliny pod dominujące dziś na świecie religie – judaizm, chrześcijaństwo i islam. Dzięki podbojom i działalności Greków i Rzymian myśl świata zachodniego docierała do świata Orientu, a osiągnięcia tego ostatniego upowszechniały się w antycznej i wczesnochrześcijańskiej Europie.

Trudno się więc dziwić, że cały obszar Bliskiego Wschodu jest usiany zabytkami i śladami wydarzeń, które miały tu miejsce w odległych wiekach. Wiele z nich stanowi bezcenny potencjał ludzkości o wartości daleko wykraczającej poza ich materialne własności. Czas i działalność ludzi jest niestety dla nich bezlitosna. Przez tysiąclecia zabytki niszczyła natura i człowiek. Dość wspomnieć przykłady działań dokonujących nieodwracalnych zniszczeń. I tak np. arabski podbój Iranu uni-

Scythian tribes (traces of the raids are also present in the archaeological material found within the Polish territory)(see eg. Brown 1995). Additionally, their akin Indo-Iranian Median and Persian tribes came in great numbers from Iran, advancing on the eastern boundary of the Assyrian empire. This brought about significant changes which gave rise to the Persian empire, a dominator of the region until its collapse after the war with Alexander the Great's Macedonia (Van De Mierop 2004: 270–300). Alexander's successors divided the influences among themselves and consolidated control over individual parts of the region until 0 A.D. By persistently extending its powers, the Roman Empire grew gradually to encompass the entire Middle East. The situation continued until the collapse of Rome and Constantinople in the early Middle Ages. The dispersed tribes and fallen regions were united in the 7th century by a newly emerging religion, Islam, and Muhammad's successive descendants ascending the throne of Caliph (see eg. Aslan 2011). In the medieval period, a number of centres continued to grow, bringing to life invaluable gems of art and architecture. However, the period was also marked by wars and bloody conflicts connected with crusades and clashes within the Arab world, typically solved on a battlefield (see eg. Tyerman 2006). The region's situation did not calm down until the Ottoman reign, which in the 14th century extended into the Middle East. The modern era, with the colonial epoch and revival of sovereignty of the Arab States after WW2, further consolidated the local problems and conflicts, which have remained an actual and important issue to this day. Many of them continue to have a tragic impact on the protection of the region's cultural heritage and historic landscape (see eg. Zdanowski 2010).

Notwithstanding the above, it must not be forgotten that almost every single forerunner of today's technical inventions and cultural elements was created in this very part of the world. The catalogue includes the invention of writing and literature, legislation, statehood and the underpinnings of certain military notions, to mention only a few. The Phoenicians were the first to discover distant lands, while the Persians created the first proto-montheistic religion, Zoroastrianism. Egypt and Babylonia created complicated mathematical theories long before the Greeks, while the Israelites laid foundations of today's major religions, i.e. Judaism, Christianity and Islam. Through the conquests and activities of the Greeks and the Romans, the way of thinking of the western world reached the Orient, while achievements of the latter were disseminated in early Christian Europe.

It is therefore not surprising that the entire Middle East is strewn with antiquities and traces of past events from distant ages. Many of them reflect the priceless potential of humanity, the value of which exceeds far beyond their material worth. Regrettably, the passage of time and human activity have no mercy on them. For thousands of years the monuments have been sub-

ceścił na zawsze dziedzictwo imperiów Achemenidów i Sassanidów. Z kolei egipskie podania mówią o celowym zniszczeniu nosa Wielkiego Sfinksa znajdującego się w Gizie, przypisując ten postępek różnym momentom w nowożytnej historii Egiptu. W wyniku XX-wiecznych wojen doszło do dotkliwych zniszczeń na całym Bliskim Wschodzie, a wiele bezcennych relikwii przeszłości ule-

jected to destructive forces of nature and man, suffice to mention one that caused irreversible damage, the Arab conquest of Iran, which wiped out the heritage of the Achaemenid and the Sasanian Empires once and for all. According to Egyptian tales, in the early 19th century Napoleon's soldiers trained the artillery's marksmanship by shooting at the nose of the Sphinx in Giza. The wars of the 20th century in turn caused severe damage within the entire Middle East, and partial or total depreciation of a number of priceless relics of the past. The same is true for today's Syria or Iraq, where the conflict has reached a scale that is difficult to understand and where the barbarousness does not spare people's lives, let alone monuments.

Obviously, antiquities and heritage of the past are not priorities in times when there are thousands of people dying all around. It should not be overlooked,

Ryc. 5. Rzymski teatr w Ammanie (antyczna Filadelfia) (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 5. Roman theater in Amman (ancient Philadelphia) (photo: Piotr Kołodziejczyk)

Ryc. 6. Ruiny bizantyjskiego kościoła na jednym z nigdy niebadanych stanowisk archeologicznych w południowej Jordanii (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 6. Ruins of the Byzantine church on one of the archaeological sites in southern Jordan that have never been studied (photo: Piotr Kołodziejczyk)

Ryc. 7. Otomańska wioska Dana w południowej Jordanii (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 7. The Otoman village of Dana in southern Jordan (photo: Piotr Kołodziejczyk)

Ryc. 8. Pałac barona Empain w Kairze (Heliopolis) w stylu orientalnym – zapomniane dziedzictwo Belle Epoque (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 8. The Baron Empain Palace in Cairo (Heliopolis) in the Hindu style – the forgotten Belle Epoque heritage (photo: Piotr Kołodziejczyk)

Ryc. 9. Kair – Heliopolis – niszczące zabytki Belle Epoque (fot. Piotr Kołodziejczyk)

Fig. 9. Cairo – Heliopolis – decaying monuments of Belle Epoque (photo: Piotr Kołodziejczyk)

gło całkowitej lub częściowej deprecjacji. Podobnie rzecz ma się dzisiaj w Syrii czy Iraku, gdzie konflikt osiągnął już skalę trudną do zrozumienia, a barbarzyństwo nie oszczędzające ludzi nie omija oczywiście także zabytków.

Z pewnością trudno myśleć o zabytkach i dziedzictwie przeszłości, gdy codziennie tysiącami giną ludzie. Nie można jednak zapominać, że wojna z zabytkami i ich niszczenie to przecież element wojny z ludźmi i ich historią, często element walki etnicznej i oczyszczania terenu z pamięci o jego mieszkańcach. Dlatego ta szokująca nas działalność polegająca na niszczeniu zabytków staje się znacznie poważniejszym problemem, jeśli pomyślimy o niej jako o elemencie walki nie tylko z architekturą czy innymi zabytkami, ale jako o walce z ludźmi i ich zakorzenioną w przeszłości tożsamością.

Tego rodzaju ataki na tysiącletnią historię i symbole związku ludzi z przestrzenią, szczególnie na Bliskim Wschodzie, nabierają specjalnego znaczenia i trudno nie doszukiwać się w nich ściśle zaplanowanej celowości. To metoda powiedzenia innym, że nie przynależą do tego terenu, że nie ma tu ich historii i że nie mają tutaj po co wracać.

Warto także zwrócić uwagę na fakt, że dość łatwo przypisujemy to, co dzieje się obecnie w krajach muzułmańskich, od Libii do Pakistanu, islamowi i jego spojrzeniu na świat, zabytki i dziedzictwo przeszłości. Należy jednak pamiętać, że tego rodzaju zachowania nie są charakterystyczne dla samego islamu, lecz dla jego wypaczonej wersji, reprezentowanej obecnie chociażby przez nadal aktywne, choć pozostające w odwrocie tzw. Państwo Islamskie (ISIS). To właśnie ten rodzaj patologicznej nienawiści do obrazów, wywodzący się z salafickiej nietolerancji religijnej dla innowierców i ich świątyń, stoi u podłoża tego typu działań, które pomieszano tu dodatkowo z kwestiami etnicznymi. Zwykło się bowiem uważać, że islam realizuje w ten sposób koraniczną zasadę zwaną *shirk*, czyli zakaz wszelkich przedstawień o boskim charakterze i oddawania im czci (idolatria, czyli bałwochwalstwo) (Glasse 2003). W samym Koranie nie ma jednak zbyt wiele treści, które uzasadniałyby ikonoklazm salafickich islamistów. Niektóre odłamy islamu powołują się na komentarze do Koranu zwane *Hadith*, które mają uzasadnić tego typu postęпки, mówiąc m.in. o zakazie budowania większych, dominujących nad ziemią struktur czy zakazie nakładania się na siebie kolejnych warstw osadniczych. Należy jednak pamiętać, że islam posiada wiele różnych odłamów i zwyczajów, podobnie jak np. chrześcijaństwo. Wyznawcy islamu nie są tu ze sobą i nigdy nie byli zgodni – wzniesli co prawda budowle Taj Mahal, ale także wiele zwykłych dziedzińców i prostych placów modlitewnych. Brak zrozumienia, nawet w łonie samego islamu, dla różnorodności tej religii powoduje, że nie postrzega się tego typu działalności jako w gruncie rzeczy politycznej czy raczej polityczno-terrorystycznej, mającej na celu zastraszenie i pokazanie, że autorzy tego typu wyczynów nie boją się nikogo i stawiają sobie za cel zniszczenie świata Zachodu oraz wyznawców innych niż ich własny odłamu islamu. Niektórzy obserwatorzy uważają wręcz, że

however, that a war with or destruction of monuments is in fact an element of war with people and their history, which often takes the form of an ethnic conflict or a method to wipe away the memory of people from the surface of their lands. For this very reason, the shocking activity of destroying antiquities is assuming the proportions of a serious problem, if thought of as an element of war with architecture in general or with other monuments, or as fight against people and their identity, rooted deeply in the past.

Such attacks on the thousands years of history and the symbols of people's bonds with space, especially in the Middle East, have acquired specific meaning, and are hardly possible to be perceived as devoid of deliberately planned wilfulness. They have been chosen as a way to convey to others that they do not belong here, that there is no trace of their history within the land and, finally, that there is no reason for them to come back.

It is also important to note that we tend to blame Islam, with its view of the world, monuments and heritage of the past, for what is happening now in Muslim countries, from Libya to Pakistan. However, it is to be remembered that behaviours like those described above are not typical of Islam in general, but are practised by followers of a distorted version of the religion represented, for instance, by the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS), which, although in retreat, is still active. It is this very type of pathological hatred for paintings, rooted in the Salafi religious intolerance towards infidels and their shrines, that underlies such actions, here additionally enhanced by ethnic issues. It is common thought that through this attitude Islam implements the Quranic principle known as *shirk*, i.e. the prohibition to make any image, or any likeness of anyone or anything divine, or practise the its worship (idolatri) (Glasse 2003). In fact, the Quran as such does not contain too much content that would justify the iconoclasm of Salafi Islamists. Some sections of Islam rely on *Hadith*, comments to the Quran which justify such doings, among others, by prohibiting large or high-rise buildings that would dominate the Earth, or the overlapping of subsequent settling layers. Yet it must not be forgotten that, like Christianity, Islam has many different sections and customs, and its followers have never been harmonious about them; next to Taj Mahal they also erected countless numbers of ordinary yards and simple prayer squares. Due to the lack of understanding of the diversity of Islam, even in the bosom of the religion, actions like that are not perceived as political in their essence or as political terrorism practised with an aim to intimidate and show that the perpetrators are fearless and committed to destroying the western world and followers of any religion different than their very own section of Islam. Some observers state straight-out that such operations are war declared on certain international organisations. In 2012, when terrorists from the Ansar Dine group destroyed the invaluable shrines in Timbuktu, the

działania tego typu są wojną wypowiedaną konkretnym międzynarodowym organizacjom. W 2012 roku, gdy terroryści z grupy Ansar Dine niszczyli bezcenne świątynie Timbuktu, jej rzecznik powiedział, że jest to odpowiedź na wpisanie przez UNESCO na listę światowego dziedzictwa zabytków Mali. Człowiek ten stwierdził, że nie ma czegoś takiego jak światowe dziedzictwo kultury, że zbiór taki nie istnieje, a organizacje światowe powinny pozwolić mieszkańcom postępować na swoim terenie według własnego uznania i nie mieszać się (BBC 2012). W podobnym, ideologiczno-moralizatorskim tonie wypowiadali się afgańscy talibowie niszcząc posągi Buddy w Bamiyan. Dopasowali nawet swoją akcję dewastacji do zachodnich świąt i sugerowali, że świat Zachodu powinien przestać „czcić” sztukę, a zająć się problemem biedy na świecie („The Telegraph” 2001).

Ataki na zabytki w krajach Bliskiego Wschodu mają również inne wymiary. Czasami zdarza się także, że ataki na zabytki są ostrzeżeniem poprzedzającym zagrożenie dla ludzi. Taka sytuacja miała także miejsce w Bamiyan, gdzie wkrótce po ataku na zabytki przeprowadzono czystkę ludności Hazara, identyfikującej się tradycyjnie z historią zniszczonych posągów. Tego typu ataki na ludność i jej dziedzictwo miały także miejsce w Iraku, już od roku 2006, kiedy to zaczęły się np. zamachy na zabytkowe meczety szyickie. Trzeba też pamiętać, że zjawiska tego typu znane były znacznie wcześniej – rząd Saddama Husseina niszczył np. systematycznie zabytki sprzed epoki partii Ba’ath i nie odczuwał wówczas bynajmniej silnego nacisku wspólnoty międzynarodowej. Podobne zjawiska miały i mają też miejsce w Syrii.

Toczy się także związana z tymi zjawiskami wojna propagandowa. Obrońcy zabytków pokazują ich dewastację i bezpowrotne niszczenie, zaś terroryści te same filmy upubliczniają jako pokaz swojej siły i ostrzeżenie dla innych. Obie strony manipulują czasem danymi i nieprecyzyjnymi informacjami. Dla podgrzania nastrojów podaje się często nieprawdziwe lub mocno przesadzone informacje, jak te o planach zniszczenia egipskich piramid, które kilka lat temu obiegiły i zatrwożyły cały świat. Dodatkowo stosunkowo niewiele organizacji międzynarodowych gotowych jest zajmować się tymi sprawami poważnie. Większość z nich skupia się (i słusznie) na pomocy ludziom. Trzeba jednak pamiętać, że niszczenie zabytków jest wrywaniem z korzeniami całych społeczności i powodowaniem, że faktycznie ludzie ci nie mają dokąd wracać, że zanika ich zbiorowa pamięć i związek tożsamościowy z miejscem, w którym oni i ich przodkowie mieszkali i rozwijali swoją kulturę. Potrzebne jest zatem zintegrowane myślenie o ochronie zabytków i lokowanie tych działań w kontekście społecznym, ludzkim, bez odrywania ich od miejsca i wspólnoty, która go pierwotnie otaczała. Zabytek to przecież coś znacznie więcej niż cenne precjoza umieszczone przez muzealników czy konserwatorów za przysłowiowym szkłem. Niezwykle ważne jest więc w tym kontekście pamiętanie o kulturowej różnorodności Bliskiego Wschodu jako wartości niepodważalnej i nieocenionej, a także szerzej – o kluczowej roli tego regionu w dziejach świata.

organisation’s spokesman said that the attack was performed in response to UNESCO’s decision to include the Mali site in the World Heritage List, and added that there is no such thing as the world cultural heritage and that organisations worldwide should let the inhabitants act within their respective regions as they see fit, without any interference (BBC 2012). Similar moralising ideological messages were conveyed by the Afghan Taliban, authors of the devastation of Buddha’s statues in Bamiyan. The attack was intentionally made on western holidays, with the hidden message being that the western world should cease to “worship” art and address global poverty instead (“The Telegraph” 2001).

The devastation of monuments of the Middle East have other dimensions, too. Sometimes they serve as a warning and precede attacks on people, as in Bamiyan, where the destruction of the statues was shortly followed by a cleansing of the Hazaras, an ethnic group traditionally identified with the history of the destroyed Buddhas. Similar attacks on people and their heritage were also observed in Iraq and date back to 2006, where the first attempts to destroy the historic Shiite mosques were made. In fact, phenomena like the ones described above are much older. For instance, Saddam Hussein’s government would regularly devastate monuments from before the times of the Ba’ath party without experiencing any pressure from the international community. Finally, similar cases have also been reported in Syria.

There is also an ongoing propaganda war connected with these phenomena. Defenders of monuments point to the devastation and irreparable damage, while terrorists publish these very same videos as a display their power and a warning for others. Both parties tend to manipulate the data and provide imprecise information. To fuel the moods even further, there is a tendency to provide untrue or highly exaggerated details, like those about the destruction of the Egyptian pyramids which went around and appalled the world several years ago. Finally, relatively few international organisations are ready to address the issue seriously, as most of them focus on human aid (which is right). It is important to point out, however, that the devastation of monuments causes uprooting of the entire communities and deprives them of a place to return. As a result, their collective memory fades away, and so does their attachment with the place where they and their ancestor lived and developed their culture. What is therefore needed is integrated thinking about the protection of monuments and due placement of such activities in the social and human context, without ripping them off their original places and communities. A monument is much more than valuables meticulously placed behind glass walls by museologists and restorers. In this context, perception of the cultural diversity of the Middle East as an unquestionable and inestimable value and remembering about the crucial role of the region in the history of the world acquires particular importance. Efforts to

Ratowanie zabytków i ratowanie ludzi to droga w tym samym kierunku, a działanie w tym zakresie powinno być zawsze powiązane i wzajemnie się uzupełniać.

Innym ważnym problemem jest dziedzictwo epoki kolonialnej obecne na Bliskim Wschodzie. Okres panowania kolonialnego państw europejskich w Afryce to zaledwie 50–60 lat (nie wliczając do niej wcześniejszych trzech stuleci europejskiej eksploatacji wybrzeży afrykańskich). Podbój kontynentu dokonał się po roku 1880, kiedy na konferencji w Berlinie zdecydowano o podziale Afryki na kolonie należące do poszczególnych państw europejskich. Kolonializm nie tylko pozostawił w Afryce wciąż niezatarty ślad mentalny, ale wręcz nadał jej dzisiejszą formę, narzucił kulturę i administrację europejską, przyczynił się do rozwoju infrastruktury, oświaty, systemu ochrony zdrowia itd. Jego dziedzictwo jest niezwykle złożone i trudne do oceny, gdyż posiada aspekty zarówno pozytywne, jak i negatywne. Władze krajów leżących na obszarze Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu podejmują od lat starania w celu odzyskania tysięcy zabytków sztuki starożytnej wywiezionych z tego regionu w okresie kolonialnym, a także później. Władze Egiptu wystąpiły np. do Republiki Federalnej Niemiec o zwrot popiersia królowej Nefertiti. Niewiele osób wie jednak, że w tym samym czasie trwa systematyczne zacieranie śladów po obecności państw kolonialnych na tym terenie. Widać to doskonale w Egipcie, gdzie znaczna część przede wszystkim Kairu, ale także innych miast (Aleksandria, Port Said) została w drugiej połowie XIX wieku i początkach XX wieku planowo rozbudowana. Znajduje się tu wiele kwartałów ulic, usianych willami, pałacami i budynkami użyteczności publicznej, które powstały w tamtym okresie. W całym Egipcie widoczne są jeszcze – coraz słabiej – ślady po infrastrukturze, budynkach przemysłowych czy publicznych, takie jak stacje kolejowe itd. Wiele z tych budynków to prawdziwe perły architektury, architektury krajobrazu i inżynierii. Większość z nich jest jednak porzucana, niszczone i dewastowana, a w końcu wyburzana, by na ich miejsce powstawały betonowe bloki. Inne są przekształcane w rozmaity sposób, nie zawsze właściwy i pożądaný z punktu widzenia współczesnych zasad konserwatorskich. Działania takie szczególnie widoczne są w niemal dwudziestomilionowym Kairze czy pięciomilionowym Ammanie, stanowiącymi architektoniczny miszmasz, w którym XIX-wieczne kolonialne kamienice sąsiadują z antykami z czasów Ramzesa II czy rzymskich cesarzy. W Kairze tzw. Nowe Miasto, które obecnie pełni rolę centrum finansowo-kulturalnego świata arabskiego, powstało właśnie w XIX wieku, za panowania brytyjskich i francuskich kolonizatorów. Widać wyraźnie, że obiekty z XIX wieku – o niejednokrotnie nieuregulowanych prawach własności – stanowią dziś psychologiczny problem dla władz i mieszkańców Egiptu, niechętnie wspominających czasy podległości swojego kraju. Czy jednak powinny być niszczone i zapomniane jako dzieła sztuki i świadectwo kunsztu architektów? Jak je chronić nie naruszając prawa Egipcjan do kształtowania polityki historycznej i rugowania śladów bolesnej historii? Jaka

save monuments and efforts to save people are roads leading in the same direction and should therefore be interconnected and mutually complementary.

Another important problem can be described as the heritage of the colonial era, present in the Middle East. The period of colonial rule of European countries in Africa was lasting only 50–60 years (not including the previous three centuries of European exploitation of the African coasts). The conquest of the continent took place after 1880, when the conference in Berlin decided to divide Africa into colonies belonging to European countries. Colonialism not only left in Africa an indelible mental mark, but actually gave it its present form, imposed culture and European administration, contributed to the development of infrastructure, education, health care system etc. Its heritage is extremely complex and difficult to assess, because it has aspects both positive and negative. The authorities of countries in North Africa and the Middle East are making efforts to recover thousands of ancient art relics removed from this region during the colonial period and even later. For example, the Egyptian authorities have asked the Federal Republic of Germany to return the famous sculpture of Queen Nefertiti. Few people know, however, that at the same time there is a systematic blurring of traces of the presence of colonial states in this area. We can see it perfectly in Egypt where a significant part of Cairo, but also other Egyptian cities (Alexandria, Port Said) was expanded in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. There are many quarters of streets, dotted with villas, palaces and public buildings, which were built at that time. In the whole of Egypt, there are still – less and less – traces of infrastructure, industrial or public buildings such as railway stations, etc. Many of these buildings are real pearls of architecture, landscape architecture and engineering. Most of them, however, is abandoned, destroyed and devastated, and finally demolished to create concrete blocks in their place. Others are transformed in various ways, not always appropriate and desired from the point of view of contemporary conservation principles. Such actions are particularly visible in the almost 20-million Cairo or 5-million Amman, which is an architectural mish-mash in which nineteenth-century colonial houses are adjacent to antiques from the times of Ramses II or Roman emperors. In Cairo, so-called The New Town (Heliopolis), which currently serves as the financial and cultural center of the Arab world, was established in the 19th century, during the reigns of the British and French colonists. It is clear that objects from the 19th century – often unregulated property rights – present a psychological problem for the authorities and residents of Egypt, reluctant to mention the times of humiliation of their country. But should they be destroyed and forgotten as works of art and a certificate of artistry of architects? How to protect them without violating the Egyptians' right to shape historical politics and to eliminate traces of painful history? What should be the role of international

powinna być rola organizacji międzynarodowych i środowiska konserwatorów i badaczy w tych przemianach? Na te i wiele innych pytań od dawna szukamy właściwych odpowiedzi

organizations and the conservators and researchers in these transformations? We have been looking for the right answers for these, and many other questions, for a long time.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Aslan R. No god but God (Updated Edition): The Origins, Evolution, and Future of Islam. Random House, 2011.
- [2] BBC, 2012. Timbuktu shrines damaged by Mali Ansar Dine Islamists, <https://www.bbc.com/news/world-africa-18657463> [dostęp 10.08.2018].
- [3] Bellwood P. First Farmers: The Origins of Agricultural Societies. Wiley-Blackwell, 2004.
- [4] Brown D. Cauldron of Cultures (Lost Civilizations). 1995.
- [5] Ciałowicz K.M., Chłodnicki M., Mączyńska A. Tell el-Farkha 1. Poznań–Kraków, 2012.
- [6] Ciałowicz K.M., Czarnowicz M., Chłodnicki M. Eastern Nile Delta in the 4th millennium BC. Kraków–Poznań, 2018.
- [7] Cline E.H. The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean. Oxford University Press, 2012.
- [8] Cohen R. and Westbrook R. (eds.) Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000.
- [9] Glassé C. and Smith H. The New Encyclopedia of Islam. Rowman Altamira, 2003.
- [10] Maisels Ch.K. The Near East: Archaeology in the “Cradle of Civilization. Routledge, 1993.
- [11] Matthews R. The archaeology of Mesopotamia. Theories and approaches, Approaching the past, Milton Square, Routledge, 2003.
- [12] Midant-Reynes B. The Prehistory of Egypt: From the First Egyptians to the First Pharaohs, Wiley-Blackwell, 2000.
- [13] Kemp B. Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization, Routledge, 1989.
- [14] King L.W. A History of Sumer and Akkad: An Account of the Early Races of Babylonia from Prehistoric Times to the Foundation of the Babylonian Monarchy is a concise history of the ancient civilization of Mesopotamia. Kindle Edition, 2011.
- [15] Tyerman Ch. God’s War: A New History of the Crusades, Harvard University Press, 2006.
- [16] The Telegraph, 2001. After 1,700 years, Buddhas fall to Taliban dynamite <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/afghanistan/1326063/After-1700-years-Buddhas-fall-to-Taliban-dynamite.html> [dostęp 10.08.2018].
- [17] Van De Mierop M. A History of the Ancient Near East: Ca. 3000–323 BC, Wiley, 2004.
- [18] Zdanowski J. Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010.

Streszczenie

Artykuł porusza problem złożonego i trudnego do ochrony dziedzictwa Bliskiego Wschodu. Obszar ten był kluczowy dla rozwoju ludzkości i odgrywał przez wieki znaczącą rolę. Tu rozwijały się wielkie starożytne cywilizacje i pojawiło się wiele zjawisk i wynalazków, które odmieniły losy człowieka. Jednocześnie region ten jest i był pełen sprzeczności i konfliktów, wpływających destrukcyjnie także na substancję zabytkową. Pojawia się zatem pytanie o działania ochronne i konserwatorskie na tym terenie i rolę międzynarodowego środowiska w ratowaniu dziedzictwa Bliskiego Wschodu, które jest zarazem dziedzictwem całej ludzkości.

Abstract

The article discusses the problem of a complex heritage of the Middle East which is very difficult to protect. This area was for many centuries crucial for the development of mankind and in many periods has been taking a significant role. Middle East was the arena on which great ancient civilizations developed and a lot of phenomena and inventions appeared. Many of them changed the fate of man. At the same time, the region is and was in the past full of contradictions and conflicts, also destructively affecting its historical substance. Therefore, there is still present the question about heritage protection and conservation activities in this area and the role of the international groups of professionals in saving the heritage of the Middle East, which is also without doubts the heritage of all humanity.

Jacek Gyurkovich*

Współczesne interpretacje klimatu miejsca

Contemporary interpretations of the atmosphere of a place

Słowa kluczowe: centrum Gdańska, nowa architektura mieszkaniowa, historyczny kontekst

Key words: Gdańsk city centre, new residential architecture, historical context

II wojna światowa spowodowała duże zniszczenia miast polskich, głównie na obecnych ziemiach zachodnich i północnych. Zrujnowany kraj stanął przed problemem odbudowy. Metody i sposoby tej odbudowy były różne. W wielu, zwłaszcza średnich i mniejszych miastach wybierano proste geometryczne formy modernistyczne, które mogły zapewnić szybką realizację brakujących mieszkań dla ludności. Centrum historycznego miasta w Gdańsku zostało potraktowane odmiennie, w sposób szczególny i indywidualny.

Działania aliantów w latach 1942–1944 nie spowodowały większych uszkodzeń w strukturze architektonicznej Gdańska. Dopiero systematyczne naloty bombowców z ostrzałem artyleryjskim lotnictwa Armii Czerwonej po 9 marca 1945 roku spowodowały poważne zniszczenia Śródmieścia, w tym Głównego Miasta. Potem Rosjanie podpalali budynki mieszkalne, a drewniane więźby dachów powodowały, że pożary przenosiły się na sąsiednie kamienice. Płonęły całe kwartały gęsto zabudowanego śródmieścia, a brak wody z uszkodzonych wodociągów uniemożliwiał gaszenie ognia. Zniszczenia historycznego centrum Gdańska były ogromne, choć źródła podają różne cyfry: w 80% (wg monografii *Miasta polskie w Tysiącleciu*), natomiast gdzie indziej spotkamy 95% (wg Wernera Hewelta, *Danzig – ein europäisches Kulturdenkmal*)¹. Wszyscy jednak są zgodni, że obiekty monumentalne mniej ucierpiały niż kamienice mieszczan, choć niezabezpieczone stojące ściany lub ich fragmenty upadały, także w czasie silnych wiatrów jesieni 1945 roku.

Dyskusja, w jaki sposób odbudować miasto, trwała po zakończeniu wojny przez kilka lat. Spory dotyczące zupełnie przeciwstawnych koncepcji toczyły się pomię-

The Second World War caused significant damage to Polish cities, primarily in what are currently its western and northern lands. The ruined country faced the problem of reconstruction. The methods and manners of this reconstruction were varied. In many, particularly medium-sized and small cities, simple geometric modernist forms that could enable the rapid construction of housing for the populace – of which there was a shortage of – were chosen. The centre of the historical city in Gdańsk was treated differently, in a peculiar and individual manner.

The actions of the Allies in the years 1942–1944 did not cause any major damage to the architectural structure of Gdańsk. It was only the systematic bombings along with artillery barrages by the Red Army after the 9th of March 1945 that caused significant damage to the downtown area, including Głównie Miasto (Main Town – transl. note). The Russians would later set fire to residential buildings and the timber roof trusses caused the fires to spread to neighbouring townhouses. Entire urban blocks of the city's densely built-up downtown were ablaze, while a lack of water from the damaged water distribution system made putting it out impossible. The damage to the historical centre of Gdańsk was immense, although sources provide varying numbers: 80% (according to the monograph *Miasta polskie w Tysiącleciu*), while in other sources we can come across 95% (according to Werner Hewelt *Danzig – ein europäisches Kulturdenkmal*)¹. Nevertheless the general consensus was that monumental structures suffered less than the townhouses of the burghers, although unsecured walls or their fragments did collapse, including during the strong winds of the autumn of 1945.

* Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* *Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Gyurkovich J. Contemporary interpretations of the atmosphere of a place. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:96-104

Otrzymano / Received: 29.08.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.09.2018

doi:10.17425/WK55PLACE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

dzy zwolennikami odbudowy i rekonstrukcji a autorami pomysłów, by centrum miasta przenieść do Wrzeszcza bądź Nowego Portu, a w miejscu dawnego Głównego Miasta zbudować „nowoczesną” dzielnicę, niszcząc szerokimi arteriami historyczny układ urbanistyczny². Do dyskusji włączył się Generalny Konserwator Zabytków Polski, profesor Jan Zachwatowicz, który po konsultacjach z władzami państwowymi podjął w 1948 roku decyzję o odbudowie Śródmieścia z ograniczoną rekonstrukcją Głównego Miasta³. Równocześnie podjęto decyzję, że zarówno Stare Miasto, jak i Stare Przedmieście nie mogą być poddane rekonstrukcji historycznej, bowiem w XIX wieku była tam wprowadzona wymiana większości zabudowy⁴. Szybko przystąpiono do odbudowy Głównego Miasta, którą ukończono w 1960 roku⁵.

Zdecydowano się na wprowadzenie takiej metody, że rekonstrukcji poddano przede wszystkim frontowe elewacje dłuższych ulic podłużnych Głównego Miasta, natomiast w ulicach poprzecznych wprowadzono budynki o bardziej uproszczonej formie. Wszystkie budynki mają proporcje nawiązujące do historycznej zabudowy – są wąskie, wysokie, cztero- lub pięciokondygnacyjne z dwuspadowymi dachami. Miały one przypominać domy hanzeatyckie, bowiem Gdańsk od czasów średniowiecznych był członkiem Hanzy⁶.

Przy odbudowie Nowego Miasta przyjęto zasadę, że poddano rekonstrukcji elewacje zewnętrzne, lecz wewnątrz budynków wprowadzono nowoczesne rozplanowanie mieszkań. Odtworzono historyczny układ urbanistyczny, ale wewnątrz kwartałów blokowych zaniechano odbudowy budynków oficynowych, aby stworzyć lepsze nasłonecznienie mieszkań w budynkach frontowych. Szerokie obszerne przestrzenie wewnątrz kwartałów wypełniono rekreacyjną zielenią, sytuując wśród niej żłobki, przedszkola, place zabaw dla dzieci. Przy podłużnych reprezentacyjnych ulicach odtworzono historyczne przedproża, a elewacje ozdobiło bogatymi detalami rzeźbiarskimi i polichromią. Wielekroć wstawiano wyciągnięte z gruzów fragmenty portali czy obramienia otworów okiennych lub dekoracyjnych gzymsów, rzeźbiarskie detale przedproży. Odtworzono salon miasta, jaki zawsze stanowiła ulica Długa, Długi Targ z Drogą Królewską Głównego Miasta w Gdańsku, z ratuszem, Dworem Artusa, posągami Neptuna. Nastrój miasta, powszechnie akceptowany przez mieszkańców i turystów, przetrwał w nowych murach kamienic przy ulicach Mariackiej, Pivnej, Chlebnickiej, Długiej, Ogarnej, Straganiarskiej.

Do dzisiaj wśród konserwatorów i historyków sztuki trwa spór o to, czy odbudowane w latach 50.–60. XX wieku obiekty Głównego Miasta powinny być poddane rekonstrukcji w oparciu o uratowane fragmenty ruin oraz tylko częściowo zachowane ikonografie i zdjęcia oraz inwentaryzacje. Specjaliści zdają sobie sprawę, że nie jest to wierna rekonstrukcja stanu przedwojennego, bowiem zmieniono wiele detali i polichromii, aby ukazać Gdańsk, który historycznie był bardziej polski niż niemiecki⁷. Takie były decyzje polityczne. Jednak zwolennicy Karty Weneckiej uważają, że „...restaurowanie ustaje tam, gdzie

The discussion concerning how to rebuild the city lasted for a number of years after the war had ended. There were conflicts between completely opposite proposals, between the proponents of the rebuilding and reconstruction and ideas to have the city's centre relocated to Wrzeszcz or Nowy Port and build a “modern” district in place of what was left of Głównie Miasto, destroying the historical urban layout by building broad arterials². The General Conservator of Historical Monuments of Poland, professor Jan Zachwatowicz, also joined the discussion and, after consulting with the state government, made the decision to rebuild the Old Town with a limited reconstruction of Głównie Miasto in 1948³. Simultaneously, a decision was made to have both the Old Town and Stare Przedmieście not to be subjected to historical reconstruction, as replacement of most of the buildings was being conducted there already in the nineteenth century⁴. Work soon began on the reconstruction of Głównie Miasto and was finished in 1960⁵.

It was decided to introduce a method of primarily reconstructing the frontal façades of the longer,

Ryc. 1. Apartamentowiec Symfonia Residence i Hotel Hilton nad Motławą, fot. Jacek Gyurkovich

Fig. 1. Symfonia Residence apartment building and the Hilton Hotel near the Motława River, phot. by Jacek Gyurkovich

Ryc. 2. Apartamentowiec Symfonia Residence, widok od Motławy – elewacja wschodnia, fot. Jacek Gyurkovich

Fig. 2. Symfonia Residence apartment building, view from the Motława River – eastern façade, phot. by Jacek Gyurkovich

Ryc. 3–4. Hotel Hilton nad Motławą – elewacja południowa i północna, fot. Jacek Gyurkovich

Fig. 3–4. The Hilton Hotel near the Motława River – southern and northern façade, phot. by Jacek Gyurkovich

zaczyna się domysł i poza tą granicą wszelkie uznane za nieodzowne prace... mają wywodzić się z kompozycji architektonicznej i nosić znamię naszych czasów...”. Wskazywane są jako zgodne z tą ideą rozwiązania bardziej schematyczne, uproszczone, tworzone w stylistyce współczesnej, zgodnej z okresem powstawania obiektów. Nadal krytykowane są działania z lat 1952–1956 np. przy ul. Szerokiej, gdzie linia zabudowy i szerokość działek nie odpowiadają pierwotnej parcelacji. Budynek przypomina blok z nałożonymi na zwieńczeniu szczytami, które sugerują historyczną zabudowę⁸.

Te spory dotyczą także najnowszych rozwiązań architektury⁹. Znany architekt z Warszawy Stefan Kuryłowicz w latach 2007–2010 w ważnym dla Głównego Miasta miejscu, bowiem w zakolu Motławy przy Targu Rybnym zrealizował hotel Hilton¹⁰. Duży obiekt pełni ważną rolę urbanistyczną, bo zamyka perspektywę rzeki i powoduje, że jest on dobrze eksponowany w widokach równo-

longitudinal streets of the Main City, while buildings that had a more simplified form were to be built along the perpendicular streets. All of the buildings feature proportions referring to historical buildings – they are narrow, tall, with four to five storeys and with gabled roofs. They were meant to resemble Hanseatic houses, as Gdańsk was a member city of Hansa since the Middle Ages⁶.

During the reconstruction of Nowe Miasto (New Town – transl. note), a principle of reconstructing external façades, but having the interiors of buildings feature modern apartment plans was adopted. The historical urban layout was recreated, however, construction of buildings at the backs of the plots was not performed in order to provide better insolation to the dwellings in the frontal buildings. The broad and expansive areas inside the urban blocks were filled with recreational greenery, placing daycares, kindergartens and playgrounds for children within them. Historical stoops were recreated along the long, representative streets, while façades were decorated with rich sculptural details and polychrome decorations. Fragments of portals, window framings, decorative parapets or the sculptural details of stoops that had been dug up from debris were often incorporated into them. The city’s salon, which has always been Długa Street, Długi Targ along with Droga Królewska of Głównie Miasto in Gdańsk with its town hall, the Court of Artus and the statue of Neptune were all recreated. The atmosphere of the city, broadly accepted by residents and tourists, has survived in the walls of the townhouses along Mariacka, Piwna, Chlebnicka, Długa, Ogarna and Straganiarska streets.

The discussion among conservators and arts historians whether the structures of Głównie Miasto that were rebuilt in the 1950’s and 1960’s should have been reconstructed on the basis of surviving ruin fragments or only partially preserved iconographies, photographs and building surveys is still ongoing. Specialists are aware that it is not a faithful reconstruction of the pre-war state as many details and polychrome decorations were altered in order to depict Gdańsk as historically more Polish than German⁷. Such were the political decisions of the time. However, proponents of the Venice charter believe that “...restoration ceases where supposition begins and beyond that line all work seen as necessary is to be derived from architectural composition and bear the mark of our times...”. Solutions that are more schematic, simplified, built using contemporary styles in accordance with the period of the construction of the buildings were pointed as concordant with this idea. The actions from the years 1952–1956 at, for instance, Szeroka Street, where the building line and the width of the plots do not correspond with the original parcelation, are still being criticised. The buildings resemble a block that has had gables affixed at its top and which are meant to suggest historical buildings⁸.

These disputes also focus on the latest architectural solutions⁹. The well-known Warsaw architect Stefan

częście z obydwu brzegów. Fasady budynku zostały wykończone nowoczesnymi materiałami i przedstawiają współczesną stylistykę, którą można zakwalifikować do „nowego modernizmu”, choć widoczne są wyraźne odwołania do tradycji miejsca i kontekstu. Zaproponowana przez projektanta architektura jest atrakcyjna, zwłaszcza szeroka elewacja od południa – od strony Motławy, która jest rozedrgana, bogata w wystające z przezroczystego szkła wykusze, duże pionowe okna, szklane balustrady balkonów, poprzecinane modułami pełnych ścian, wykończonych szarym bazaltem lub dwoma rodzajami czerwonej, ręcznie wyrabianej cegły. Hotel jest obiektem dużym, zajmuje cały kwartał. W strukturze budynku pokazano dawny podział parcelacyjny działek, sugerujący rozbicie sześciokondygnacyjnej bryły na pojedyncze kamieniczki. Zwieńczono je w zróżnicowany sposób – na fragmentach dwukondygnacyjnym mansardowym szklanym dachem bądź płaskim przekryciem, bądź skośnymi dachami. Ostatnią kondygnację, na której umieszczono basen i kawiarnię, cofnięto, aby zmniejszyć kubaturę bryły. Z boku od strony ulicy Grodzkiej budynek staje się mniej ażurowy, wykończone kamieniem lub cegłą ściany stają się pełniejsze, masywniejsze, a cała elewacja sugeruje nadal podział na sześć poszczególnych kamienic przez wprowadzenie szczytowych dachów. Tylko w narożniku odnajdziemy podciętą od dołu kilkukondygnacyjną szklaną wieżyczkę, sugerującą, że kiedyś się tutaj znajdowała. Ten obiekt, o współczesnej autorskiej interpretacji gdańskich hanzeatyckich kamienic, wycofany został nieco do tyłu, aby na pierwszym planie eksponować od strony Targu Rybnego gotycką, wolnostojącą basztę Łabędź¹¹. Ceglana owalna baszta pochodzi z XVI wieku i stanowi najbardziej na północ wysunięty fragment fortyfikacji Głównego Miasta. Stała obok nieistniejącego już, zburzonego przez gdańszczan w 1454 roku zamku krzyżackiego. Zbudowano ją na fundamentach wzniesionej przez Krzyżaków w XIV wieku Baszty Rybackiej, którą później rozebrano.

Także nad nabrzeżem Motławy przy Targu Rybnym Stefan Kuryłowicz w tych samych niemal latach, bo 2008–2010 wznosił apartamentowiec Symfonia Residence¹². Zespół zawierający 12 apartamentów i dwa penthouse'y znajduje się około 250 m od hotelu Hilton w kierunku południowym. Architekt także tutaj stworzył iluzję sześciu pięciokondygnacyjnych kamienic, które usytuowano naprzeciw wyspy Ołowianka z nową Filharmonią Bałtycką wstawioną w dawną XIX-wieczną elektrownię¹³ oraz hotelem Królewskim ulokowanym w dawnym spichlerzu Królewskim¹⁴. Dwie kamieniczki zwieńczono płasko, a inne szczytowymi dwuspadowymi dachami. Ich odrębność podkreślono kompozycją elewacji od strony rzeki. Fasady budynków zakończonych trójkątnymi przeszklonymi szczytami przedstawiają grę plastyczną rozgrywaną na całych wysokościach kolejnych kondygnacji. Ta wyrafinowana kompozycja ukazuje wysokie szklane okna i loggie przeplatające się z pełnymi blendami, które czasami biegną pionowo przez wszystkie kondygnacje, a nieraz kończą się na stropach poszczególnych kondygnacji. Szachownica powierzchni

Kuryłowicz built the Hilton Hotel in the bend of the Motława River near Targ Rybny, an important place for Głównie Miasto, in the years 2007–2010¹⁰. The large structure performs an important urban-planning-related role, as it forms a culmination of the perspective of the river and causes it to be well-exposed in views from both shores simultaneously. The façades of the building were finished with modern materials and show a contemporary style, which can be classified as “new modernism”, although it features clear references to the tradition of the place and its context. The architecture proposed by the designer is attractive, particularly the wide façade from the south, from the side of the Motława River, which appears to be vibrant, rich with oriels out of translucent glass, large vertical windows, the glass railings of the balconies separated by modules of solid walls with a grey basalt finish and two types of red, handmade brick. The hotel is a large building, occupying an entire urban block. The former parcellation of the plot was shown within the structure of the building, suggesting a separation of the six-storey massing into individual townhouses. They were crowned in different ways – some fragments feature a two-storey mansard glass roof, a flat covering or gabled roofs. The final storey, which features a swimming pool and a cafe, was set back in order to limit the volume of the massing. From the side of Grodzka Street the building takes on a less openwork character, with the walls that have a stone or brick finish becoming fuller, more massive and the entire façade suggests a division into six individual townhouses by the introduction of gabled roofs. Only in the corner can we find an undercut, several-storeys-high glass tower that suggests that it was once located here. The structure, which features a contemporary and original interpretation of Gdańsk's Hanseatic townhouses, was slightly set back in order to expose the gothic, freestanding Swan Tower from the side of Targ Rybny¹¹. The oval brick tower is dated to the sixteenth century and constitutes the northernmost element of the fortifications of Głównie Miasto. It stood near the currently non-existent castle of the Teutonic Order, which was demolished by Gdańsk's residents in 1454. It was built on the foundations of Fishermen's Tower, which was erected in the fourteenth century by the Teutonic Order and was later dismantled.

Stefan Kuryłowicz also erected the Symfonia Residence apartment building – similarly on the shore of the Motława River, near Targ Rybny – in practically the same period, in 2008–2010¹². The complex, featuring 12 apartments and two penthouses, is located around 250 m to the south of the Hilton Hotel. Here the architect also created an illusion of six five-storey townhouses, which were placed opposite Ołowianka Island along with the new Baltic Philharmonics building, placed on the site of the former nineteenth-century power plant¹³ along with the Królewski hotel, located in the former Royal Granary¹⁴. Two townhouses were crowned in a flat manner, while others—with gabled roofs. Their separateness was highlighted in the com-

pełnych i pustych operuje tradycyjnymi i równocześnie nowoczesnymi materiałami.

Dalej na południe, przy Rybackim Pobrzeżu, tuż przy historycznym zabytkowym Żurawiu na początku drugiej dekady XXI wieku zrealizowano kilka nowych kamieniczek o charakterystycznych wąskich proporcjach z trójkątnymi dwuspadowymi dachami. Mieszczą one Ośrodek Kultury Morskiej, który stanowi Oddział Centralnego Muzeum Morskiego. Na pierwszy rzut oka trudno się domyślić, że to nie są pojedyncze kamienice, że wewnątrz znajduje się muzeum. Realizacja została ukończona w 2012 roku, jest obszerna, bowiem jest dostępna zarówno od strony Motławy, jak i z drugiej strony od ulicy Tokarskiej 21–25. Autor, Mirosław Frąszczak wygrał otwarty konkurs architektoniczny w 2005 roku¹⁵. Zgodnie z decyzjami konserwatora została w elewacjach uwzględniona historyczna parcelacja działek, trójkątne dachy, które przykryto ceramiczną dachówką typu mnich i mniszka. Zwraca uwagę odmienna, zastosowana w elewacjach kompozycja formalna. Oprócz dwóch przeszklonych wielowarstwowym szkłem przezroczystym, które biegnie przez całą wysokość kamienic, pozostałe – budowane z ręcznie formowanej czerwonej cegły – stanowią perforowaną wąskimi otworami o wysokości całej kondygnacji zewnętrzną osłonę dwuwarstwową fasady. Wysokie pionowe otwory perforowanej ściany są puste, bo okna pojawiają się nieregularnie w głębi, w drugiej ścianie. Tworzy to ciekawą, budowaną światłem i cieniem kompozycję fasady. To współczesna, odmienna od spotykanej wcześniej interpretacja schematu średnio-wiecznej kamienicy hanzeatyckiej.

Na terenie śródmieścia Gdańska rosną i są projektowane coraz to nowe inwestycje. W ostatnich latach zaczęły na Wyspie Spichrzów pojawiać się nowe duże inwestycje wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej. Wyspa Spichrzów położona jest w centrum miasta tuż przy Głównym Mieście, pomiędzy Motławą a jej przekopem Nową Motławą. Od strony północnej sąsiaduje z wyspą Ołowianką. Liczne spichlerze i magazyny towarów powstawały na niej od XIII wieku, a w XVI wieku było ich na wyspie aż 340. W roku 1914 na wyspie znajdowało się 294 budynków, z czego 121 pełniło funkcję magazynów¹⁶. W 1945 roku, podobnie jak inne obszary centrum Gdańska, Wyspa Spichrzów została prawie zupełnie zniszczona przez naloty bombowców i ostrzeliwanie Armii Czerwonej. Ocalały tylko trzy spichlerze, po wojnie odbudowano osiemnaście, sytuując w niektórych także funkcje mieszkalne.

Prace teoretyczne, projekty, konkursy architektoniczne, międzynarodowe warsztaty projektowe oraz spory i dyskusje na temat zagospodarowania przestrzennego wyspy oraz wprowadzenia nań nowej zabudowy od lat podejmują tę problematykę. W tym, tak długim czasie zmieniały się style architektoniczne. Odrzucano nie tylko rekonstrukcje, ale także estetykę postmodernistyczną w sposób swobodny inspirowaną przeszłością i tradycją. Ale ze względu na wpisanie terenu do rejestru zabytków, nowa zabudowa musi uwzględniać *genius loci*. Ruiny na wyspie widoczne są do dzisiaj. Dopiero od niedawna

position of the façades from the side of the river. The façades of the buildings crowned with triangular glazed gables depict the visual game played across the entire elevations of the subsequent storeys. This sophisticated composition shows the tall glass windows and loggias interweaving with solid blinds, which at times run vertically across all of the storeys, and at times end at the floor slabs of individual ones. The chessboard-like grid of solid and empty surfaces operates with traditional and simultaneously modern materials.

Further to the south, near Rybackie Pobrzeże, right near the historical Crane building, a series of new townhouses with distinct, narrow proportions and triangular gabled roofs were built at the start of the second decade of the twenty-first century. They house the Maritime Culture Centre, which constitutes a Central Maritime Museum Branch. At first glance it is difficult to see that they are in fact not individual townhouses and that a museum is located inside. The project was completed in 2012 and is expansive, as it is accessible both from the side of the Motława River and from the side of 21–25 Tokarska Street. The author, Mirosław Frąszczak, won an open architectural competition in 2005¹⁵. In accordance with the conservator's decisions, the historical parcellation of the plots and the triangular roofs, which were covered with ceramic Monk and Nun roof tiles, had to be included in the project. The different formal composition used in the façades attracts attention. Apart from two façades glazed with multiple layers of translucent glass, which runs along the entire height of the townhouses, the remaining ones, built out of hand-formed red brick, constitute an external barrier for the twin-layer façade that is perforated with narrow openings the height of an entire storey. The tall vertical slits of the perforated wall are empty, as the windows appear irregularly—deeper in the second wall. This creates an interesting composition of the façade, built out of light and shadow. It is a contemporary interpretation of the scheme of the medieval Hanseatic townhouse, one that is different from the one we encountered before.

New and new construction projects are being built in Gdańsk's downtown area. In recent years new large multi-family residential projects have started to appear on Wyspa Spichrzów (Granary Isle in English – transl. note). Wyspa Spichrzów is located in the centre of the city right near Główne Miasto, between the Motława River and its channel, Nowa Motława. From the north it is located near Ołowianka Isle. Numerous granaries and storehouses were being built on it since the thirteenth century, reaching as many as 340 in the sixteenth century. In 1914 there were 294 buildings on the island, of which 121 were used as storehouses¹⁶. In 1945, similarly to other areas of Gdańsk's city centre, Wyspa Spichrzów was almost completely destroyed by bombings and artillery fire from the Red Army. Only three granaries survived, with eighteen being rebuilt after the war, with some of them featuring residential functions.

Ryc. 5–6. Zespół mieszkaniowy Aura-Gdańsk w południowej części Wyspy Spichrzów, fot. Jacek Gyurkovich

Fig. 5–6. The Aura-Gdańsk residential complex in the southern part of Wyspa Spichrzów, phot. by Jacek Gyurkovich

zaczęła pojawiać się nowa zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna, początkowo w części południowej Wyspy Spichrzów, a 19.03.2015 roku został rozstrzygnięty konkurs architektoniczny na zagospodarowanie jej północnego cypla.

W południowej części wyspy powstał od 2010 roku duży zespół zabudowy mieszkaniowej Aura-Gdańsk. Inwestycja została podzielona na dwa etapy i zakończenie realizacji planowane jest w 2019 roku. Autorami pierwszego etapu są Wojciech Górecki i Jacek Pleskacz z pracowni architektonicznej KIPP Projekt z Warszawy. Projekt drugiego etapu zabudowy przygotowała sopocka pracownia Architectonica¹⁷. Zaproponowano tutaj bryły wysokie na 8–9 kondygnacji, o szerokich trójkątnych kształtach, gdzie każde z mieszkań o powierzchni od 40 do 140 m² posiada balkon lub loggię. Nowe budynki swoją skalą i kształtem mogą kojarzyć się z dużymi spichlerzami, które przez wieki tutaj się znajdowały. Oddany do użytku w 2012 roku pierwszy budynek, który powstał przy ulicy Toruńskiej nad samym brzegiem Nowej Motławy, mógłby obejmować wielkością nawet trzy spichlerze¹⁸. Charakterystyczne dla tych kształtów jest zaokrąglone zwieńczenie trójkątnej szerokiej bryły.

W propozycjach zabudowy mieszkaniowej w części północnej wyspy, które są obecnie w realizacji, będą w elewacjach odwzorowane dawne podziały parcelacyj-

Ryc. 7–8. Ośrodek Kultury Morskiej przy Rybackim Pobrzeżu, fot. Jacek Gyurkovich

Fig. 7–8. Maritime Culture Centre near Rybackie Pobrzeże – phot. by Jacek Gyurkovich

Theoretical works, designs, architectural competitions, international design workshops, as well as disputes and discussions on the subject of the island's spatial development and introducing new buildings to it have been taking up this subject for years. Architectural styles changed during this long period of time. Not only reconstruction, but also the postmodernist aesthetic, loosely inspired by the past and tradition, was rejected. However, due to the area being included in the historical sites registry, new buildings must take into consideration its *genius loci*. The ruins on the island are visible to this day. New multi-family residential buildings have only recently started appearing on the island, initially in the southern part of Wyspa Spichrzów, and on the 19th of March 2015 an architectural competition for the development of its northern tip was concluded.

The large Aura-Gdańsk residential building complex has been under construction in the southern part of the island since 2010. The project has been divided into two stages and the completion of the whole is planned for 2019. The authors of the first stage are the members of the KIPP Projekt design studio from Warsaw – Wojciech Górecki and Jacek Pleskacz. The designers of the second stage of the complex are the members of the Architectonica studio from Sopot¹⁷.

ne, bowiem obszar wpisany jest do rejestru zabytków. Pracownia architektoniczna KD Kozikowski realizuje duży budynek mieszkalny nieopodal zabytkowego spichlerza Deo Gloria, który zostanie odrestaurowany i przeznaczony na funkcję hotelową, a zespół mieszkaniowy będzie jego tłem¹⁹.

Studio architektoniczne Kwadrat z Gdyni proponuje na wyspie kwartał kamienic Granaria²⁰, który będzie się składał z 636 mieszkań. Będą tu także znajdować się trzy hotele²¹. Zabudowa mieszkaniowa projektowana jest jako średnio wysoka, sięgająca do siedmiu kondygnacji nadziemnych. Interesująco wygląda projekt budynków mieszkalnych o dwuspadowych dachach i lekkich ażurowych elewacjach od strony rzeki. Nie spotkamy tutaj dosłownych cytatów z gdańskich historycznych kamienic, ale współczesną, formalną różnorodność budowaną z nowoczesnych materiałów. Pomiedzy budynkami architekci projektują zadaszenia, gdzie zostaną umieszczone funkcje handlowe, usługowe i gastronomiczne. Zabudowa powinna być ukończona w 2022 roku. Realizacja będzie się odbywać w kilku etapach. Obszar jest bardzo istotny dla tego rejonu miasta, ponieważ jest zlokalizowany vis a vis zabytkowego historycznego Żurawia i Długiego Pobrzeża, a od południa jest zamknięty ulicą Stągiewną, która stanowi przedłużenie Długiego Targu.

Te planowane i realizowane nowe zespoły mieszkaniowe będą połączone ze strukturą historycznego centrum. W maju 2018 roku rozpoczęła się budowa zwodzonej kładki biegnącej nad Motławą, łączącej północną część Wyspy Spichrzów z Długim Pobrzeżem²². Także most Stągiewny będzie zamieniony na most zwodzony, aby w tym rejonie mogły się rozwijać żegluga i sporty wodne.

Dyskusje na temat, jak winna wyglądać nowa architektura sytuowana na Wyspie Spichrzów, trwa nadal. Czy należy tam wprowadzać zabudowę historyzującą, czy zabudowę godną XXI wieku? Większość architektów sprzeciwia się fałszowaniu i budowaniu współcześnie

Ryc. 9. Kwartał kamienic Granaria na północnym cyplu Wyspy Spichrzów – wizualizacja zespołu projektowego Kwadrat; źródło ilustracji <http://kwadrat-gdynia.pl/wyspaspirzow-granaria>

Fig. 9. The Granaria townhouse block on the northern tip of Wyspa Spichrzów – visualisation by the Kwadrat design team; illustration source: <http://kwadrat-gdynia.pl/wyspaspirzow-granaria>

Massings with 8 to 9 storeys and wide, triangular shapes were proposed here, with each of the apartments, with floor areas varying between 40–140 m², possessing a balcony or a loggia. The new buildings are meant to, with their size and shape, bring to mind associations with granaries that were located here for centuries. The first building, opened for use in 2012, and which was built near Toruńska Street at the very shore of the Nowa Motława, could even count as three granaries in terms of its size¹⁸. The rounded crowning of the triangular, broad massing is characteristic of these shapes.

The proposals for the residential buildings of the northern part of the island, which are currently under construction, feature a recreation of the former parcelation divisions in their façades, as the area is listed in the historical monuments registry. The KD Kozikowski architectural studio is overseeing the construction of a large residential building near the historical Deo-Gloria granary, which is to be restored and adapted into a hotel, with the residential complex constituting its background¹⁹.

The Kwadrat architectural studio from Gdynia proposed the Granaria²⁰ urban block of townhouses on the island, which is to be composed of 636 apartments. Three hotels are also to be located there²¹. The residential buildings were designed as being of medium height, reaching up to seven above-ground storeys. The design of residential buildings with gabled roofs and light, openwork façades from the side of the river appears interesting. We will not encounter any direct quotes from Gdańsk's historical townhouses here, but a contemporary, formal variety constructed using modern materials. Between the buildings the architects designed coverings that will house commercial, service and gastronomic functions. The buildings are to be completed in 2022. The construction will take place in several stages. The site is highly essential to this area of the city, as it is located vis a vis the historical Crane and Długie Pobrzeże, while from the south it is enclosed by Stągiewna Street, which constitutes an extension of Długi Targ.

These planned and currently constructed new residential complexes will be connected with the structure of the historical city centre. The construction of a pedestrian drawbridge across the Motława River, connecting the northern part of Wyspa Spichrzów with Długie Pobrzeże started in 2018²². In addition, Most Stągiewny (Stągiewny Bridge – transl. note) will be converted into a drawbridge in order for marine transport and water sports to be able to develop in this area.

Discussions concerning the subject of how the new architecture being placed on Wyspa Spichrzów should look like goes on. Should historicising buildings be placed there, or rather buildings worthy of the twenty-first century? The majority of architects is against falsification and the contemporary construction of pseudo-historical structures. The contemporary replica of the Golden Townhouse erected at Św. Ducha Street, which had never been there in the first place,

pseudozabytków. Krytykowana jest wzniesiona przy ulicy św. Ducha współczesna replika Złotej Kamienicy, której nigdy tam nie było. Propozycje awangardowych pracowni architektonicznych ukazują, jak wiele możliwości istnieje przy projektach nowej zabudowy mieszkalnej nie kopiującej wzorów z przeszłości, a jedynie nimi inspirowanej. Jacek Droszcz, członek pracowni Kwadrat twierdzi, że nie proponuje architektury odtwórczej, a architekturę twórczą w realizowanej obecnie zabudowie północnej części Wyspy Spichrzów²³.

Miasta historyczne wabią turystów swoim klimatem, skalą zabudowy w wąskich krętych uliczkach. Istotny jest także tradycyjny materiał i koloryt wykończenia budynków. Nowe formy inspirowane historycznymi kształtami są nieraz trudniejsze do zaakceptowania przez odbiorców, którzy nie zawsze mogą domyśleć się intelektualnych przemyśleń projektanta. Muszą się z nimi powoli oswajać. Stosowane są powszechnie przyjęte schematy, które mają za zadanie ten proces rozumienia i odczuwania mieszkańcom ułatwiać. W zabudowie kamienic są to skośne dachy, wąskie wysokie budynki o pionowych otworach okiennych i materiałach wykończenia łączących tradycję ze współczesnością. Istotne oczywiście jest także miejsce lokalizacji w pobliżu tkanki historycznej miasta.

is being heavily criticised. Proposals of avant-garde architectural studios, however, show just how many possibilities exist when designing new residential buildings that do not copy past models, using them as an inspiration instead. Jacek Droszcz, a member of the Kwadrat design studio, stated that he does not propose reproductive architecture, but a creative one in the currently built buildings of the northern part of Wyspa Spichrzów²³.

Historical cities attract tourists with their atmosphere, the scale of the buildings in the narrow, winding streets. Of essence are also traditional materials and the colours of the buildings' finishes. New forms inspired by historical shapes are often more difficult to accept by the audience, which does not necessarily identify their authors' intellectual reflections. They must slowly accustom themselves to them. Broadly accepted schemes that are meant to ease this process of understanding and experiencing are used. In townhouse buildings these are gabled roofs, narrow and tall buildings with vertical window openings and finishing materials that combine tradition with contemporaneity. Placement in close proximity to a city's historical urban tissue is, of course, essential.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Architektura-Murator 2010;3.
- [2] Friedrich J. *Odbudowa Głównego Miasta w Gdańsku 1945–1960*. Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk, 2015.
- [3] Gawlicki M. *Zabytkowa architektura Gdańska w latach 1945–1951*. Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk, 2012.
- [4] Kęsik G. *Polityka wobec miejskich przestrzeni historycznych. Uwarunkowania, podmioty, modele decyzyjne*. Wydawnictwo Bezkręsy Wiedzy, Saarbrücken, 2014.
- [5] Kuryłowicz S. *Tradycja i nowoczesność – problemy tożsamości współczesnego miasta*. In: Kuryłowicz S., Kuryłowicz E. *Pasja i pragmatyzm. Człowiek. Architektura. Wolność*. Warszawa, 2010, 51–56.
- [6] Piątek G., Kuryłowicz S. *Hotel Hilton w Gdańsku*. Architektura-Murator 2010;9:52–59.
- [7] Załuski D., Frąszczak M. *Ośrodek Kultury Morskiej w Gdańsku*. Architektura-Murator 2012;8: 54–61.

¹ https://www.genadopedia.pl/?title=ODBUDOWA_ŚRÓDMIEŚCIA_GDAŃSKA_PO_1945_ROKU, dostęp 17–05–2018.

² J. Friedrich, *Odbudowa Głównego Miasta w Gdańsku 1945–1960*, Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk 2015.

³ W 1948 roku opracowano w Gdańsku plan zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia przy konsultacji z Konserwatorem Gdańska Janem Borowskim i wg tego planu realizowano częściową rekonstrukcję zabudowy miejskiej dla obszaru Głównego Miasta.

⁴ Ówczesny wiceprezydent Gdańska, architekt Władysław Czerny już w drugim kwartale 1945 roku ze swoimi współpracownikami rozpoczął opracowywanie koncepcji odbudowy.

⁵ zsah.blox.pl/2011/02/stare-miasto-w-stylu-retro-cz.1.html dostęp 15.05. 2017.

⁶ Organizacja Hanzy, której rodowód sięga średniowiecza, łączyła szereg miast, które na określonym terytorium mogły decydować o zaopatrzeniu miast oraz zapewniać wytwarzanym w nich produktom dobre rynki zbytu. Dzięki temu miasta należące do Hanzy lepiej i szybciej się rozwijały, a początki ich rozwoju na terenie Niemiec i w krajach nadbałtyckich datowane są na wiek XIII i XIV.

⁷ Patrz: M. Gawlicki, *Zabytkowa architektura Gdańska w latach 1945–1951*, Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk 2012; także J. Friedrich, *Odbudowa Głównego Miasta w Gdańsku...*, op. cit.

⁸ Za: www.gdanskastrefa.com/mity-odbudowy-glownego-miasta-w-gdansk-cz-1/ dostęp 5.04. 2018.

⁹ Stefan Kuryłowicz na Kongresie Architektury Polskiej 7 maja 2005 roku w Białymstoku stwierdził, że każdy z nas odmiennie odbiera tożsamość przestrzeni. S. Kuryłowicz, *Tradycja i nowoczesność – problemy tożsamości współczesnego miasta* [w:]

- S. Kuryłowicz, E. Kuryłowicz, *Pasja i pragmatyzm. Człowiek. Architektura. Wolność*, Warszawa 2010, s. 51–56.
- ¹⁰ G. Piątek, S. Kuryłowicz, *Hotel Hilton w Gdańsku*, „Architektura-Murator” nr 9/2010, s. 52–59.
- ¹¹ Pięciokondygnacyjna Baszta Łabędź została poważnie uszkodzona w 1945 roku przez Armię Radziecką i została odrestaurowana w 1967 roku.
- ¹² „Architektura-Murator” nr 3/2010.
- ¹³ Zespół elektrowni na Ołowiance powstał w latach 1897–1898–1913, wybudowany przez firmę z Berlina Siemens & Halske, w czasie II wojny uszкодzony, ale odbudowany. Elektrownia działała od 1945 do 1996, kiedy została zamknięta. Autorem adaptacji na Filharmonię Bałtycką im. F. Chopina (1998–2007) za: www.muratorplus.pl/technika/osiegniecia-inzynierii/gdanska=elektrownia_58470.html dostęp 5.04. 2018.
- ¹⁴ Spichlerz Królewski powstał w 1608 roku wg projektu Abrahama von dem Blocka.
- ¹⁵ D. Załuski, M. Frąszczak, *Ośrodek Kultury Morskiej w Gdańsku*, „Architektura-Murator” nr 8, 2012, s. 54–61.
- ¹⁶ <https://www.morizon.pl/blog/wyspa-spichrzow-rewitalizacja/> – dostęp 3.08. 2018.
- ¹⁷ <https://dom.trojmiasto.pl/Aura-Gdansk-i64.html> – dostęp 7.05. 2018.
- ¹⁸ <https://www.tvn24.pl/pomorze,42/tak-będzie-wyglądała-wyspa-spichrzow-w-gdansk,561922.html>, dostęp 10.07.2018.
- ¹⁹ G. Kęsik, *Polityka wobec miejskich przestrzeni historycznych. Uwarunkowania, podmioty, modele decyzyjne*, Wydawnictwo Bezkręsy Wiedzy, Saarbrücken, 2014.
- ²⁰ Nazwa zespołu nawiązuje do pochodzącego z języka łacińskiego słowa granarium, które oznacza spichlerz.
- ²¹ <https://www.urbanity.pl/pomorskie/gdansk/holiday-inn,b12164> – dostęp 10.07. 2018.
- ²² Obrotowa kładka na Wyspę Spichrzów będzie miała 57 m długości i 4,5 m szerokości, zbudowana zostanie w miejscu, gdzie znajduje się Brama Świętego Ducha. Będzie wykonana z polerowanej stali, a autorem projektu jest londyńska pracownia Studio Cezary Bednarski, <https://www.gdansk.pl/wiadomosci/Obrotowa-kladka-na-Wyspe-Spichrzow-Przejdziesz-w-2018-r,a,47838> – dostęp 10.07. 2018.
- ²³ <https://www.gdansk.pl/wiadomosci/spor-o-Wyspe-Spichrzow-Co-jest-lepsze-dla-Gdanska-pseudozabytki-czy-architektura-XXI-wieku,a,68570> – data publikacji 13.01.2017, dostęp: lipiec 2018.

Streszczenie

Artykuł przedstawia problem współczesnych rozwiązań głównie wielorodzinnej architektury mieszkaniowej, lokalizowanej w centrum historycznym Gdańska nad Motławą oraz na Wyspie Spichrzów. Konkursy architektoniczne, warsztaty i dyskusje wśród środowisk profesjonalnych, dotyczące omawianych terenów, trwały w Gdańsku od lat. Tradycja i klimat miejsca w tkankach miast historycznych staje się wartością nadrzędną. Nowe formy inspirowane historycznymi kształtami są nieraz trudniejsze do zaakceptowania przez odbiorców, którzy nie zawsze mogą domyśleć się intelektualnych przemyśleń projektanta. Muszą się z nimi powoli oswajać.

Abstract

The article presents the problem of contemporary solutions primarily concerning multi-family residential architecture located in the historical centre of Gdańsk on the Motława River and on Wyspa Spichrzów (Granary Isle). Architectural competitions, workshops and discussions in professional circles focusing on this area have been taking place in Gdańsk for years. Tradition and the atmosphere of the place in the urban tissue of historical cities becomes a priority value. New forms inspired by historical shapes are often more difficult to accept by the audience, which does not necessarily need to recognise a designer's intellectual reflections. They need to slowly become accustomed to them.

Tomasz Nowak*, Łukasz Bednarz*, Jerzy Jasieńko*, Anna Karolak*, Justyna Kiedrzyń*

Badania i analiza stanu technicznego ścian drewnianej konstrukcji zrębowej kościoła św. Jana Nepomucena we Wrocławiu

Research and analysis of the technical condition of material in the log frame walls of the wooden church of St. John Nepomuk in Wrocław

Słowa kluczowe: zabytkowa konstrukcja drewniana, konstrukcja zrębowa, metody nieniszczące, metody quasi-nieniszczące, opór wiercenia, metoda fali sprężystej, naprawa

Key words: historical timber structures, log structure, non-destructive methods, semi-destructive methods, resistance drilling, stress wave method, repair

WPROWADZENIE – KRÓTKA HISTORIA OBIEKTU I OSTATNIA RENOWACJA

Drewniany kościół św. Jana Nepomucena (znany także jako kościół św. Mikołaja), położony w Parku Szczytnickim we Wrocławiu od 1962 r. (ryc. 1), wpisany jest do rejestru zabytków. Obiekt zalicza się do grupy śląskich kościołów renesansowych i prezentuje nowożytnie budownictwo drewniane z terenu Górnego Śląska. Został zbudowany z drewna modrzewiowego. Obiekt jest jedynym zachowanym przykładem śląskiego kościoła drewnianego z wieżą o konstrukcji zrębowej ścian. Kościół przeniesiony został ze Starego Koźła na Górny Śląsk, dzięki czemu został uratowany przed zniszczeniem. Była to pierwsza tego rodzaju manifestacja ochrony zabytków na Śląsku i jedna z pierwszych w całych Niemczech [1].

Budynek wzniesiony został na przełomie XVI i XVII w. w miejscowości Stare Koźle (dokładny okres powstania to lata 1600–1640 [2]). Następnie, pod koniec XVIII w., został rozebrany i, zgodnie z przekazem historycznych kronik parafialnych, przewieziony na furmankach chłopskich do Kędzierzyna, gdzie służył parafii do lat 40. XIX w. Wówczas obiekt był w dolnej części

INTRODUCTION – SHORT HISTORY AND THE LATEST RENOVATION

The wooden church of St. John of Nepomuk (known also as the church of St. Nicholas), located in Szczytnicki Park in Wrocław, has been listed as a heritage building since 1962 (fig. 1). The building is one of the Silesian Renaissance churches and is an example of the modern era timber construction in Upper Silesia. It was built with larch timber. The building is the only preserved example of a Silesian wooden church with a with log frame tower walls. The church was moved from Stare Koźle to Upper Silesia, which saved it from destruction. This was the first action of this kind to protect heritage buildings in Silesia and one of the first in Germany [1].

The building was constructed at the turn of the 17th century in Stare Koźle (the precise construction date was in the years 1600–1640 [2]). Towards the end of the 18th century it was dismantled and, according to historical records contained in parish chronicles, transported on wagons to Kędzierzyn, where it served the parish until 1840. At this time, the lower part of the church was covered with plaster, it had windows of a different shape and

* Politechnika Wrocławska, Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego

* Wrocław University of Technology, Faculty of Civil Engineering

Cytowanie / Citation: Nowak T., Bednarz Ł., Jasieńko J., Karolak A., Kiedrzyń J. Research and analysis of the technical condition of material in the log frame walls of the wooden church of St. John Nepomuk in Wrocław. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:105-120

Otrzymano / Received: 01.08.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.08.2018

doi:10.17425/WK55NEPOMUK

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Budynek kościoła w trakcie ostatniego remontu. Fotografia z 2015 roku

Fig. 1. The church building during the latest renovation. Photograph from 2015

Ryc. 2. Widok kościoła znajdującego się jeszcze w Kędzierzynie. Widoczne otynkowane ściany partii dolnej. Fotografia z 1903 r. (źródło: <http://dolny-slask.org.pl>)

Fig. 2. The church building in its first location in Kędzierzyn. The plastered walls in the lower part are visible. Photograph from 1903 (Source: <http://dolny-slask.org.pl>)

otynkowany, miał okna w innej formie i nie miał sobót, (ryc. 2). W czasie wojen napoleońskich był kilkakrotnie niszczony. Z czasem przestał być użytkowany.

W 1908 r. śląski konserwator zabytków Ludwig Burgermeister, aby zachować kościół, zaproponował przeniesienie go na pobliski stary cmentarz, a następnie do Wrocławia. Do relokacji doszło w 1913 r., kiedy we Wrocławiu organizowana była Wystawa Stulecia, częściowo odbywająca się w Parku Szczytnickim [3]. Dzięki staraniom Śląskiego Stowarzyszenia Ochrony Kultury Regionalnej, szczególnie dyrektora sanatorium w Sokołowcu dra Adolfa Weickerta, oraz wsparciu władz lokalnych i państwowych zgromadzono fundusze na przeprowadzenie transferu pochodzący od dra Weickerta oraz od władz lokalnych i państwowych. Prace montażowe po przeniesieniu kościoła do Wrocławia kierowane były przez cenionego wrocławskiego architekta Theo Effenberga. Do rekonstrukcji kościoła wykorzystano głównie oryginalne drewniane elementy, jedynie nieliczne wymieniono na nowe, m. in. gontowe pokrycie dachu oraz deskowanie stropu. Zamontowana została także nowa stolarka okienna i drzwiowa. Aby przywrócić pierwotny wygląd, zrezygnowano z tynku na ścianach. Obiekt został ogrodzony, a od północnej strony dobudowane zostały tzw. soboty – podcienia wzorowane na dawnych formach architektury Śląska. Do renowacji wnętrza, wyposażenia i witraży zatrudniono studentów Państwowej Akademii Sztuk i Rzemiosła Artystycznego

it had no so called ‘soboty’ arcades (‘Saturday’ arcades’) (fig. 2). The church was damaged several times during the Napoleonic wars. Over time it fell into disuse.

In 1908, Ludwig Burgermeister, the heritage conservator for Silesia Province, proposed moving the church to an old cemetery nearby, and then to Wrocław. The relocation took place in 1913 when Wrocław organised the Centennial Exhibition, which took place in part in the Szczytnicki Park [3]. Thanks to the efforts of the Silesian Regional Heritage Conservation Association, especially dr Adolf Weickert, director of the sanatorium in Sokolowiec, and support of local and state authorities, funds were gathered to enable the relocation. Reconstruction work following the relocation of the church to Wrocław was overseen by the acclaimed Wrocław architect Theo Effenberg. The reconstruction work used mostly the original timber elements, only a few elements were replaced with new ones, among other things – the shingle roof covering and the ceiling boards. New windows and doors were installed. To restore the original look of the church, the walls were left unplastered. The building was surrounded with a fence and so called ‘soboty’ arcades, modelled on an old Silesian architectural form, were added on the north side. Students from the Academy of Arts and Crafts in Wrocław were recruited to undertake renovation of the church interior, furnishings and stained-glass windows under the supervision of Professor Frederick Pautsch. Inside

we Wrocławiu pod przewodnictwem profesora Fryderyka Pautscha. We wnętrzu wzniesione zostały nowa balustrada empory i dwa nowe słupy.

Szczęśliwie, obiekt nie został uszkodzony w czasie II wojny światowej. Pierwsza powojenna konserwacja, której dokładny zakres nie jest jednak znany, została wykonana na zlecenie Dyrekcji Odbudowy Wrocławia w 1947 r. W latach 1957–1966, kiedy kościół był pod opieką wrocławskiej parafii Matki Boskiej Pocieszenia, przeprowadzane były niewielkie prace naprawcze, jak zabezpieczenie okien oraz częściowa wymiana desek podłogowych. W 1966 r., po przekazaniu kościoła Muzeum Śląskiemu, poddano go renowacji. Wówczas powstało też nowe drewniane ogrodzenie. Kolejnym użytkownikiem zabytku został Wrocławski Park Kultury i Wypoczynku. W 1970 r. nowym użytkownikiem obiektu zostało PTTK (*Polish Tourist and Sightseeing Society*) Oddział Wrocław, a administracją zajął się Zarząd Zieleni Miejskiej Wrocławia.

Jako ciekawostkę można przytoczyć fakt, że o drewnianym kościółku głośno było pod koniec lat 50. XX w. Odkryto, że przetrzymywano w nim skradzione w 1957 r. obrazy z Muzeum Narodowego we Wrocławiu (m. in. obrazy Matejki, Kossaka czy Gierymskiego).

Dokładna inwentaryzacja i ocena stanu technicznego zostały wykonane w latach 1978–1979. Stwierdzono wówczas zły stan techniczny obiektu i zalecono przeprowadzenie generalnego remontu, który odbył się w roku 1980. W kolejnych latach, aż do roku 2014, nie wykonywano żadnych istotnych prac naprawczych ani konserwacyjnych [4].

W 2014 r. obiekt poddano remontowi, który trwał cztery lata. Ze względu na jego stan i ilość zniszczeń prace naprawcze podzielono na trzy etapy. W pierwszym etapie, od września 2014 r. do maja 2015 r., wyremontowany został dach świątyni. Wówczas m.in. wymieniono gontowe pokrycie na nowy gont modrzewiowy ręcznie łupany, wykonano nową warstwę izolacyjną i odpływ wody opadowej. W następnym etapie, od października 2015 r. do marca 2016 r., przeprowadzono remont ścian zrębowych wieży kościoła polegający na ich usztywnieniu oraz wymianę zniszczonych belek podwalinowych. Wykonano hydroizolację fundamentu obiektu i zamontowano nową instalację odgromową. Odnowiono także zabytkowe drzwi wejściowe (ryc. 3). Ostatni etap remontu od sierpnia 2017 r. do czerwca 2018 r. obejmował dalsze naprawy drewnianych ścian zrębowych, renowację elewacji, impregnację biologiczną konstrukcji kościoła, a także renowację wnętrz (w tym absydy, chóru, stropów, sufitów, posadzki). Wykonano także nową instalację elektryczną i system przeciwpożarowy, zamontowano nowe wkłady okienne antywłamaniowe. Zadbano również o otoczenie obiektu – zaplanowano nowe nasadzenia, elementy małej architektury, jak ławki czy kosze na śmieci, wymieniono nawierzchnię alejek spacerowych oraz zaprojektowano oświetlenie terenu i iluminację obiektu. Drewniane ogrodzenie (ryc. 2), wykonane w 1966 roku i nie stanowiące tkanki zabytkowej, a mogące zaburzać

the building, a new railing was added to the tribune and two new posts were installed.

Fortunately, the building was not damaged during World War Two. The first post-war conservation work, the scope of which is unknown, was commissioned by the Directorate for the Reconstruction of Wrocław in 1947. In the years 1957–1966, the church was administered by the St Mary of Consolation parish in Wrocław. Small-scale repairs were carried out during this time, which involved securing the windows and partial replacement of floor boards. In 1966, the church was handed over to the Silesian Museum in Wrocław and more renovation work was carried out. New wooden fencing was built around the church. The next user of the heritage building was the Wrocław Culture and Leisure Park. In 1970, the new user was the Wrocław Branch of the Polish Tourist and Sightseeing Society (PTTK) and administered by the Wrocław City Green Areas Authority.

An interesting fact is that the wooden church attracted media attention towards the end of the 1950s. It was discovered that paintings stolen from the National Museum in Wrocław (including paintings by Matejko, Kossak and Gierymski) were kept in the church.

A detailed building survey and an assessment of its technical condition was carried out in 1978–79. The church building was deemed to be in poor technical condition and major renovation was recommended. The work was carried out in 1980. In the years that followed no significant repair or conservation work was carried out until 2014 [4].

In 2014, building renovation began and lasted for four years. Due to the condition of the building and the various damage sustained, renovation work was divided into three phases. The first phase from September 2014 to May 2015 involved renovation of the church roof. At this time, the shingle roof was covered with a new hand-spliced larch shingle, a new insulation layer was introduced and a rainwater outflow drain. The next phase from October 2015 to March 2016 involved renovation of the log frame walls of the church tower through stiffening and replacement of damaged foundation beams. Hydro-insulation of the building foundations was also carried out and new lightning protection was installed. The historical front-door was also renovated (fig. 3). The last phase of renovation was completed in the period August 2017 to June 2018 and involved further repairs to the log-frame walls, façade renovation, biological impregnation of the church structure, as well as renovation of the church interiors (including apses, choir, ceilings, floors). A new electrical installation and a fire protection system were installed, as well as new anti-burglar windows. The surroundings of the building were also taken care of – new plantings were planned, as well as small-scale architecture, such as benches and wastebins, walking paths were resurfaced and lighting was planned along with illumination of the building itself. The wooden fencing (fig. 2) which had been introduced in 1966 was removed as it did not form part

Ryc. 3. Budynek kościoła po ostatniej renowacji – elewacje, wnętrze i drzwi. Fotografie z sierpnia 2018 r.
 Fig. 3. The church building after the latest renovation. Exterior, interior and doors. Photographs – August 2018

obieg powietrza i powodować dodatkowe zawilgocenie budulca, zostało usunięte.

Obecnie kościół służyć ma mieszkańcom miasta i odwiedzającym Park Szczytnicki. Organizowane będą w nim różnego rodzaju wydarzenia kulturalne i rozrywkowe. Uroczyste otwarcie odbyło się 14 lipca 2018 r.

ARCHITEKTURA I KONSTRUKCJA OBIEKTU

Architektura kościoła jest dość surowa, bez dekoracji ornamentalnej. Bryłę budynku stanowi trójbocznie zamknięte prezbiterium od strony wschodu, nawa główna o kształcie rzutu zbliżonym do kwadratu oraz wieża od strony zachodniej (ryc. 4).

Pod względem architektoniczno-konstrukcyjnym posiada zarówno typowe cechy tradycyjnego śląskiego budownictwa drewnianego, takie jak zrębowa konstrukcja ścian, jak też mniej typowe dla tego regionu rozwiązania, jak wieńcowo-słupowa konstrukcja części wieży (dolna kondygnacja wieży zespolona jest ze

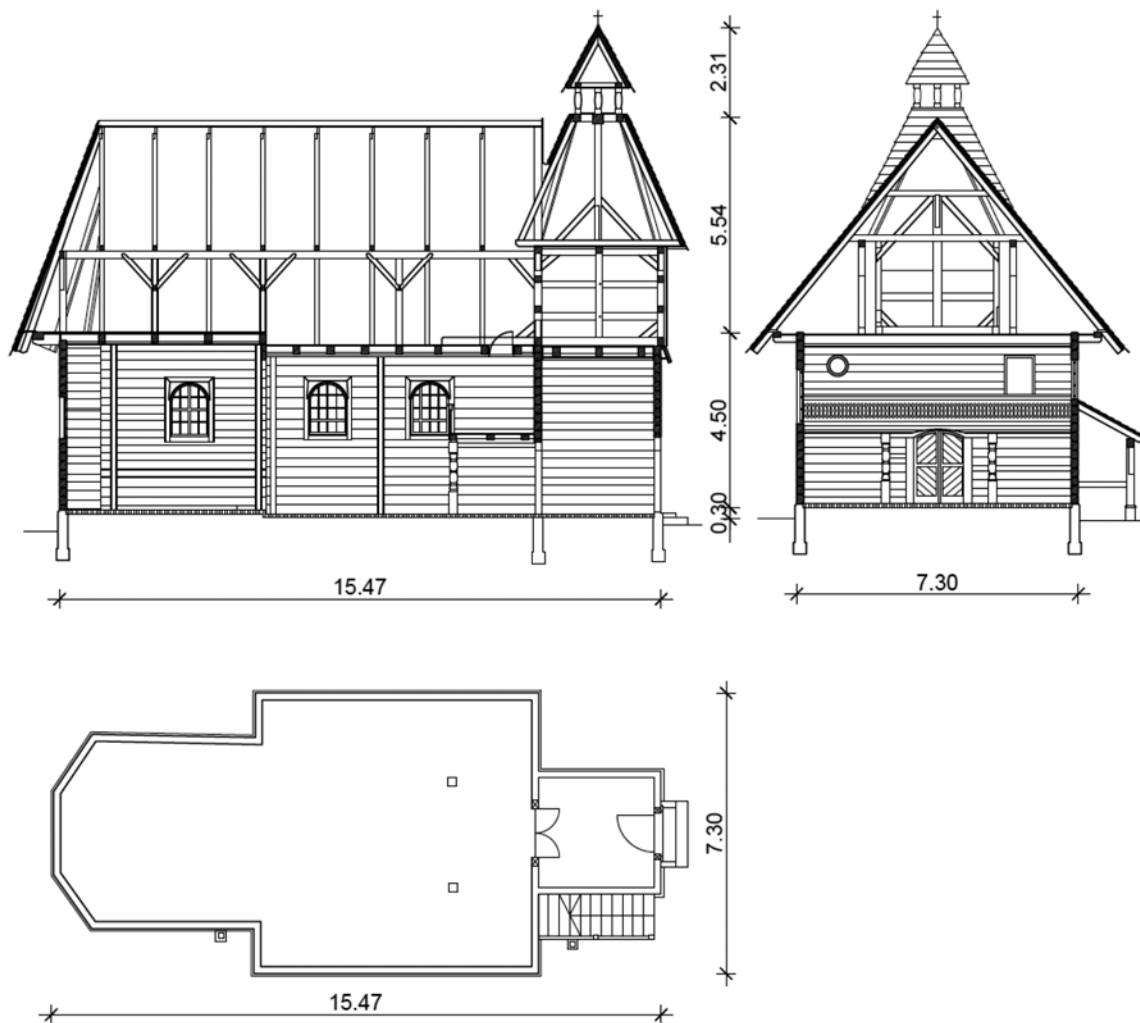
of the heritage complex, and was potentially disruptive of air circulation and generating additional damp of building materials.

Currently, the church serves city residents and those visiting Szczytnicki Park. Various kinds of cultural and recreational events are to be organised here. The official inauguration took place on 14th July 2018.

BUILDING ARCHITECTURE AND STRUCTURE

The architecture of the church is rather plain, without ornamental decorations. The body of the building includes a three-sided chancel on the east side, a main nave with a floorplan approximating a square and the tower on the west side (fig. 4).

Structurally and architecturally, the church building brings together features typical of traditional Silesian timber construction, such as log structure of walls, and other solutions seen less frequently in the region, such as the tower built using log frame and post and beam

Ryc. 4. Przekrój podłużny, poprzeczny oraz rzut przyziemia kościoła, [m] (źródło: Projekt budowlany remontu kościoła pw. św. Jana Nepomucena autorstwa P. Frieda, Wrocław, 2015)

Fig. 4. Longitudinal section, cross section and floor plan of the church building, [m] (Source: Construction plans for the renovation of the church of St. John of Nepomuk by P. Fried, Wrocław, 2015)

zrębem ścian nawy, konstrukcja szkieletowa występuje w górnej części) czy wspólna konstrukcja dachu dla nawy i prezbiterium. Także trójboczna absyda jest cechą charakterystyczną bardziej dla regionu Małopolski niż Śląska. Rozwiązanie nieczęsto spotykane w tego typu obiektach drewnianych stanowi też zwieńczenie wieży stożkowym hełmem o ośmiobocznej podstawie.

Wejście do kościoła znajduje się od strony północnej przez dolną kondygnację wieży, do której przylegają drewniane podcienia oraz zewnętrzne schody prowadzące na emporę chóru, umieszczonego po tej stronie.

Drewniane ściany obiektu ułożone są na murowanym cokole. Ściany wykonane zostały w tradycyjnej konstrukcji zrębowej (wieńcowej) z ciosanych belek z drewna modrzewiowego o szerokości ok. 16–17 cm i wysokości 15–28 cm. Po przeprowadzonych pracach naprawczych wymieniono część belek ściennych na nowe elementy z drewna sosnowego i świerkowego. Belki w narożach ścian łączone są na tradycyjne cieślińskie złącza węglowe – na nakładkę prostą prawdopodobnie wzmocnioną kołkowaniem, bez ostatków (ryc. 5). Obecnie część złączy wzmocniona jest dodatkowo gwoździami stalowymi. Poziome styki elementów wzmocniają pionowe kołki, zapewniając ich współpracę. Ściany prezbiterium i nawy wzmocnione są od wewnątrz pionowymi słupkami – tzw. lisicami, mocowanymi za pomocą śrub. Daty wykonania powyższych wzmocnień nie są znane. W kilku miejscach w ścianach zauważalne są wstawki w węglach i nowsze wstawki belek oraz styki belek na długości, co świadczy o wykonywaniu napraw ścian w międzyczasie.

Strop nad nawą i prezbiterium to belkowy strop wykonany podczas remontu w 1980 r. z drewna sosnowego. Belki stropowe, wysunięte poza obrys ścian, stanowią podparcie dla belki okapowej dachu (ryc. 6).

Drewniana konstrukcja empory chóru ma postać stropu nagiego. Podłoga z desek ułożona została na trzech trójprzęsłowych belkach biegnących równolegle do ściany szczytowej, wspartych w gniazdach ścian podłużnych nawy i pośrednio na dwóch podciągach i słupkach.

Posadzka we wnętrzu wykonana jest z cegły ceramicznej kładzionej na płask i spoinowanej zaprawą.

Przekrycie stanowi jednolity dach siodłowy ze wspólną kalenicą dla nawy i prezbiterium. Dach jest dwuspadowy, z pionowym szczytem od strony wieży i stożkową wyokrągloną połacią nad prezbiterium. Wieżę kryje dach namiotowy, zaś podcienia dach pulpitowy. Wieżbę dachową z drewna sosnowego wykonano jako nową w trakcie prac remontowych w 1980 r. Ma konstrukcję krokwiowo-jętkową z dwoma ściankami stolcowymi. Krokwie wystają poza belkę okapową (ryc. 6), co stanowi kolejny przykład nietypowego rozwiązania na tym obszarze. W tego typu wieżbach krokwie osadzano tradycyjnie w belce okapowej lub w belkach stropowych w celu zapewnienia przeniesienia sił poziomych [5]. Wieża kościoła ma wieżbę dwukondygnacyjną z pośrednim stropem. Górna część to krokwie oparte na słupie centralnym – tzw. królu, z dolnymi zastrzałami,

structures (the lower part of the tower is integrated with the log walls of the nave, whereas the upper part is a frame structure) or a common roof structure of the nave and chancel. The three-sided end of the chancel is a feature more characteristic of Malopolska than Silesia. A solution not seen often in this type of wooden building is the tower crowned with a conical steeple on an octagonal base.

The entrance to the church is on the north side, leading through the ground floor of the tower, which is adjoined by wooden arcades and external stairs leading to the choir tribune located on this side.

The wooden walls have been built on a masonry plinth. The walls were constructed as a traditional log structure making use of hewn larch wood beams approx. 16–17 cm wide and 15–28 cm high. Following on from repair work, some of the wall beams were replaced with new elements made of pine and spruce. The wall beams in the corners are joined together by traditional carpentry quoin joints – using lap joints, probably strengthened with dowels but without protruding log ends (fig. 5). Some of the joints are now strengthened additionally with steel nails. The horizontal element joint interfaces are strengthened with dowels, which ensure they work together. The walls of the chancel and the nave are supported on the inside with vertical studs fastened with steel screws. It is not known when these reinforcements were introduced. In several places, there are visible inserts in quoins and newly introduced beams and lengthwise beam joints, which is the evidence of repair work that had been carried out in the intervening period.

The log ceiling over the nave and chancel is made of pine wood introduced during renovation work in 1980. The ceiling logs extend outside the walls, serving as a support for the eaves purlin (fig. 6).

The choir tribune consists of a wooden structure in the form of an open floor made of wooden boards laid across three triple-bay beams laid out in parallel to the gable wall, which are supported by means of sockets in the nave side walls and indirectly by two binding joists and posts.

The floor of the church interior is made of ceramic bricks laid flat and pointed with mortar.

The building is covered with a shared pitched roof over the chancel and the nave. The two-sided roof comprises a vertical gable on the side of the tower and a conical rounded slope over the chancel. The tower is covered with a tented roof and the arcades are covered with a shed roof.

The roof framing was replaced during renovation work in 1980 with pinewood. It is a rafter and collar beam structure with two queen-post walls. The rafters protrude beyond the eaves beam (fig. 6), which is another example of an atypical solution in this area. In this type of roof framing, rafters were embedded traditionally in the eaves beam or in structural ceiling joists to carry the horizontal loading [5]. The tower roof framing is a two-storey structure with an intermediate floor. The

Ryc. 5. Połączenie ścian zrębowych na nakładkę prostą
 Fig. 5. Lap joints in the wooden log walls

Ryc. 6. Krokwie wystające poza belkę okapową. Belka okapowa dachu oparta na wysuniętych wspornikowo belkach stropowych
 Fig. 6. Rafters protruding beyond the eaves beam. The eaves beam is supported by protruding structural ceiling joists

zaś dolna to szkieletowa konstrukcja wsparta na zrębie ścian przyziemia, stężona mieczami narożnymi. Połączenia między elementami więźby to tradycyjne złącza ciesielskie: połączenia wrębowe i połączenia czopowe wzmocnione dębowymi kółkami. Pokrycie dachu stanowi modrzewiowy gont.

upper part of the structure consists of rafters supported by a central post – the so-called king post – with braces, whereas the lower part is a frame structure resting on the logs comprising the ground floor and braced with angle ties. Joints used in the roof framing are traditional carpentry joints: notched joint and mortise and tenon joints. The roof covering is made from larch shingle.

BADANIE STANU TECHNICZNEGO MATERIAŁU KONSTRUKCJI DREWNIANEJ ŚCIAN KOŚCIOŁA PRZED OSTATNIM REMONTEM

Przed remontem przeprowadzone zostały badania stanu materiału konstrukcji drewnianej ścian kościoła. Badania miały na celu oszacowanie stanu i właściwości drewna wybranych elementów, niewykazujących uszkodzeń przy ocenie wizualnej. Pomimo braku zewnętrznych objawów przewidywano, iż ze względu na wiek i historię obiektu niektóre elementy konstrukcji lub ich części mogły ulec znaczącemu zniszczeniu. Do badań zastosowano metody nieniszczące lub quasi-nieniszczące: metodę fali sprężystej oraz metodę oporu wiercenia.

Stan techniczny ścian wieńcowych oceniono jako zróżnicowany: od średniego do złego. Miejscowo występowały porażenia spowodowane działalnością owadów – technicznych szkodniki drewna, przede wszystkim przez spuszczela pospolitego (*Hylotrupes bajulus* L.).

Oznaki korozji były szczególnie widoczne w obszarze spoin (ryc. 7), jednak część belek była całkowicie skoro-

TESTING OF THE TECHNICAL CONDITION OF BUILDING MATERIALS OF THE CHURCH WALLS WOODEN STRUCTURE PRIOR TO THE LAST RENOVATION

Prior to renovation work, testing was carried out on the condition of the building materials of the wooden church walls. The purpose of the testing was to assess the condition and properties of the wood in selected building elements not showing damage on the basis of a visual assessment. Despite the lack of external signs, it was anticipated that due to the age and history of the building, some of the construction elements were in part or wholly damaged. The testing involved applying non-destructive and quasi-non-destructive methods: stress-wave and resistance drilling.

The technical condition of log walls varies and can be classified as ranging from average to poor. In places, the timber in the walls is infected with insects – wood pests, mostly the old-house borer (*Hylotrupes bajulus* L.).

Ryc. 7. Połączenie w narożu ścian prezbiterium przed (zdjęcie górne) i po renowacji (zdjęcie dolne)

Fig. 7. Joint in the quoin of the chancel before (up) and after the renovation (bottom)

Ryc. 8. Wypełnienie spoin pomiędzy belkami ściany zewnętrznej kitem trwale plastycznym – przed renowacją (zdjęcie górne) oraz fugą mierzalną po remoncie (zdjęcie dolne)

Fig. 8. Filling of space between the beams of exterior walls with permanently plastic putty – before renovation (up) – and with mineral grout – after the renovation (bottom)

Ryc. 9. Deformacja łuku tęczowego. Widoczne wewnętrzne słupy mocowane do ścian przed renowacją (zdjęcie z lewej strony). Widok po renowacji na zdjęciu z prawej strony

Fig. 9. Deformation of the rood arch. The posts fastened to the inside of the walls are visible – before the renovation (left). The rood arch after the renovation (right)

dowana prawie na całym swoim przekroju. W większości elementów zaobserwować można spękania podłużne. Od strony zewnętrznej spoiny pomiędzy belkami zostały wypełnione kitem trwale plastycznym (ryc. 8a). W czasie ostatniego remontu wykonano uszczelnienie ścian fugą mineralną (ryc. 8b). Ściany były wcześniej wielokrotnie naprawiane. Świadczyły o tym licznie występujące drewniane wstawki oraz maskownice. Część belek była także sztukowana na długości. Ze względu na rozluźnienie złączy naroży ścian zostały one częściowo wzmocnione gwoździami stalowymi. We wnętrzu ściany nawy, prezbiterium oraz łuku tęczowego wykazywały znaczne deformacje. Ściany nawy i prezbiterium wzmocnione zostały umieszczonymi od wewnątrz słupami skręconymi śrubami z belkami ścian (ryc. 9). Ze względu na występujące deformacje – odchylenia od pionu – ściany nawy głównej i wieży kościoła zostały podparte drewnianymi przyporami skręconymi z istniejącymi słupami wewnętrznymi w 2014 r. (ryc. 1, ryc. 9).

Wg [6] około 30% wad i uszkodzeń drewna występuje wewnątrz elementów i jest niemożliwa do wykrycia konwencjonalnymi metodami oceny wizualnej.

W celu określenia stanu zachowania tkanek drzewnej w elementach konstrukcyjnych, poza badaniami wizualnymi, wykonano badanie metodą fali sprężystej oraz badanie oporu wiercenia.

Pomiary prędkości rozchodzenia się fali dźwiękowej w drewnie wykonano za pomocą urządzenia Fakopp Microsecond Timer (ryc. 10). Pomiar oporów wiercenia w drewnie wykonano za pomocą urządzenia IML RESI F-400S (ryc. 11).

Ryc. 10. Urządzenie Fakopp Microsecond Timer podczas pomiaru
Fig. 10. Fakopp Microsecond Timer device during testing

METODA AKUSTYCZNA

Do przeprowadzenia badania metodą fali sprężystej zastosowano urządzenie Fakopp Microsecond Timer firmy Fakopp Enterprise Bt. Jego działanie polega na pomiarze czasu rozchodzenia się w materiale fali dźwiękowej. W skład zestawu badawczego wchodzi zakończony grubymi igłami głowice nadawcza (start) i odbiorcza (stop), przewody łączące je z urządzeniem rejestrującym oraz młotek o masie 100 g służący do

Signs of damage are especially visible where elements are joined (fig. 7), but some of the beams have been almost completely corroded in the cross-section. Most of the wall beams have longitudinal cracks. Most joints between the beams on the exterior side of the walls have been filled in with a permanently plastic putty (fig. 8a). As part of the last renovation, the walls were sealed with mineral grout (fig. 8b). The walls have been repaired on numerous occasions in past years, which is evidenced by numerous wooden inserts and patches. Some of the beams have been pieced together along their whole length. Due to the loosening of the wall corner joints, steel nails were introduced to strengthen them in part.

The walls of the nave and the chancel and the rood arch are significantly deformed. The walls of the nave and the chancel have been reinforced on the inside with posts screwed to the wall beams (fig. 9). Due to the deformations – deviation from the vertical – the walls of the nave and the tower of the church were provided with support in the form of counterforts fastened to internal posts in 2014 (fig. 1, fig. 9).

According to [6], 30% of imperfections and damage in wood occurs inside timber elements and cannot be detected with conventional methods of visual assessment. To determine the condition of wood tissue in structural elements, aside from visual inspection, tests were carried out using the stress-wave method and the resistance drilling method.

Measurement of the speed of the sound stress wave was carried out using the Fakopp Microsecond Timer

Ryc. 11. Urządzenie do pomiaru oporu wiercenia. Kształt i wymiary wiertła w [mm] pokazano w prawym dolnym rogu
Fig. 11. Resistance drilling device during testing. Drill shape and dimensions in mm are shown in the lower right corner

(fig. 10). Resistance drilling tests were carried out using an IML RESI F-400S resistance drilling device (fig. 11).

ACOUSTIC METHOD

The Fakopp Microsecond Timer made by Fakopp Enterprise Bt. was used for stress-wave method testing. It measures the time it takes a sound wave to propagate through the material. The testing equipment comprises a transmitting head (start) and a receiver (stop), both

wzbudzenia fali. W celu wykonania pomiaru głowice są wbijane bezpośrednio w badane miejsca. Podczas badania fala wzbudzana jest przez jednokrotne uderzenie młotkiem w głowicę nadawczą. Następnie, po przebyciu najkrótszej drogi, fala dociera do głowicy odbiorczej, a urządzenie rejestruje czas, jaki był do tego potrzebny.

Urządzenie jest w stanie zarejestrować uszkodzenie wewnątrz próbki tylko wtedy, gdy znalazło się ono dokładnie na drodze między głowicami, w związku z tym zalecane jest wykonanie pomiarów w wielu różnych miejscach i kierunkach. W badaniach z wykorzystaniem urządzenia Fakopp Microsecond Timer wilgotność drewna ma znaczenie tylko w przypadku wartości poniżej nasycenia włókien. Wpływ temperatury jest niewielki: wzrost o 1°C powoduje spadek prędkości propagacji fali o ok. 3 m/s w zakresie od 0 do 40°C. Na podstawie zarejestrowanych przez urządzenie czasów przejścia fali przez materiał na drodze o znanej długości możliwe jest wyznaczenie prędkości rozchodzenia się fali. Prędkość ta silnie zależy od struktury materiału. W przypadku drewna jej wartość jest kilkakrotnie wyższa dla kierunku propagacji fali wzdłuż niż w poprzek włókien. Dla zdrowego elementu możliwe jest określenie prędkości charakterystycznej przy danym gatunku drewna i kierunku rozchodzenia się fali. Przy porównaniu wartości tej z wartością osiągniętą przez próbkę z uszkodzeniami spadek prędkości o 30% szacować można jako obniżenie wytrzymałości o 50%, a spadek o 50% jako znaczące zniszczenie i drastyczny spadek wytrzymałości [7].

Dzięki tej metodzie możliwe jest wykrywanie nieciągłości, pęknięć, sęków, zgnilizn i innych wad.

Możliwe jest także oszacowanie wartości modułu sprężystości i wytrzymałości na zginanie.

Przy znanej gęstości drewna i zmierzonej prędkości rozchodzenia się fali dźwiękowej możliwe jest obliczenie wartości dynamicznego modułu sprężystości ($MOE_{dynamic}$) na podstawie wzoru

$$MOE_{dynamic} = v^2 \cdot \rho, \quad (1)$$

gdzie:

v – prędkość rozchodzenia się fali dźwiękowej w materiale,

ρ – gęstość badanego elementu.

Dynamiczny moduł sprężystości jest silnie powiązany ze statycznym modułem sprężystości i może być przedstawiony jako liniowo od niego zależny parametr [8]. Wartość statycznego modułu sprężystości (MOE_{static}) dla kierunku równoległego dla włókien można obliczyć na podstawie wzoru

$$MOE_{static} = 579,5 + 0,7548 \cdot MOE_{dynamic} \quad (2)$$

Badanie metodą fali akustycznej ścian zrębowych obiektu odbyło się w styczniu 2016 r. przy temperaturze zewnętrznej 2°C. Pomiarów wykonano na wybranych belkach ścian B, D, F, J i K (ryc. 12). Na badanych belkach wyznaczono od 3 do 4 punktów pomiarowych w odległości 1000 mm wzdłuż elementów i dla każdej pary punktów

with thick spikes, cables linking the heads to a registering device and a hammer of 100 g mass, which serves to initiate the wave. To carry out a test, the heads are inserted directly into the tested areas. During testing, the wave is initiated through a single blow of the hammer on the transmitting head, the wave travels via the shortest and most direct distance to the receiving head, whereas the device registers the time needed to complete the journey.

The device is capable of registering damage inside a sample, only when the damage is located on the route travelled between the heads, so it is recommended to carry out several measurements in different places and direction. For testing using the Fakopp Microsecond Timer, moisture of the wood has significance only if values are lower than saturation level of the fibres. The influence of temperature is not large: an increase of 1°C slows down the wave being propagated by approx. 3 m/s within the temperature range between 0 and 40°C. Based on the time registered by the device for propagation of the wave through the material of a known distance it is possible to determine the speed of wave propagation. The speed is strongly dependent on the material structure. In the case of wood, the speed value is several times higher when wave propagation is along the grain than across the grain. It is possible to determine the wave speed characteristic for a healthy element of a specific species and for direction of wave propagation. When comparing this value to the value in the damaged sample a 30% reduction in speed translates into an estimated 50% reduction in strength, whereas a 50% reduction indicates a significant destruction and drastic reduction in resilience [7].

Thanks to this method it is possible to detect discontinuities, cracks, knots, decay and others.

It is also possible to estimate the modulus of elasticity and bending strength.

When wood density is known and the sound wave propagation speed is measured, it is possible to calculate the dynamic value of the modulus of elasticity ($MOE_{dynamic}$) according to the following formula

$$MOE_{dynamic} = v^2 \cdot \rho, \quad (1)$$

where:

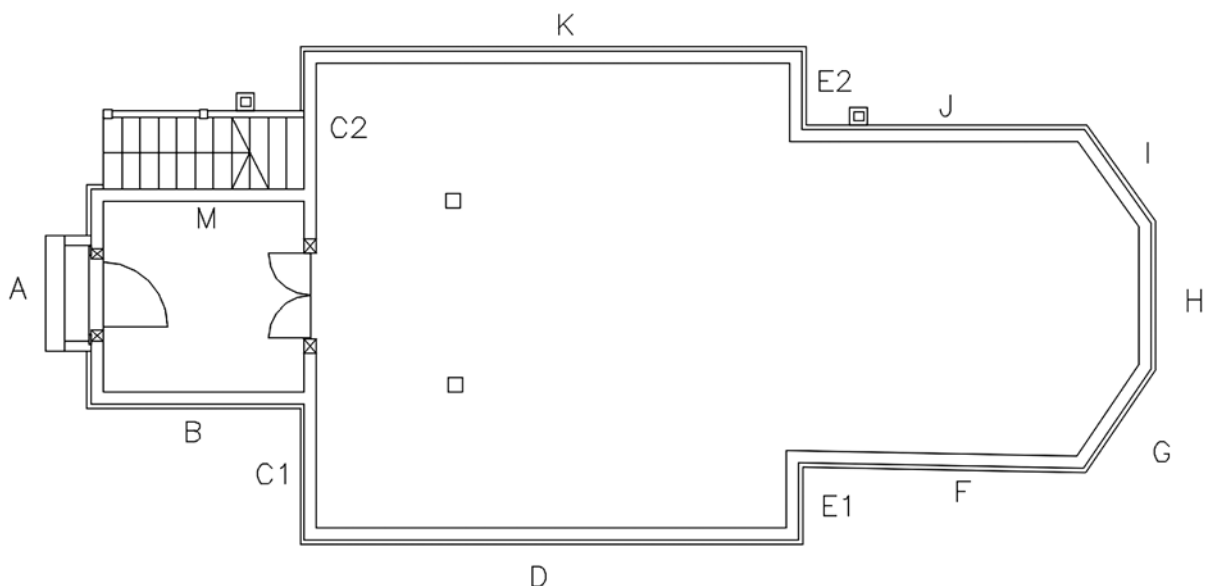
v – speed of sound wave propagation in the material,

ρ – density of the tested material.

The dynamic modulus of elasticity is closely tied to the static module of elasticity and can be presented as a linearly dependent parameter [8]. The value of the static module of elasticity (MOE_{static}) can be calculated for the direction in line with the grain according to the following formula

$$MOE_{static} = 579.5 + 0.7548 \cdot MOE_{dynamic} \quad (2)$$

Testing of the timber walls of the building using the acoustic wave method was carried out in January 2016 with an external temperature of 2°C. The measurements were carried out on selected wall beams B, D, F, J and K (fig. 12). On the beams tested, 3 to 4 measure-

Ryc. 12. Oznaczenie ścian, które były badane metodą fali sprężystej
 Fig. 12. Description of walls which were tested with the stress wave method

zostały wykonane trzy pomiary. Na podstawie odczytanych czasów rozchodzenia się fali akustycznej i znanych odległości między punktami pomiarowymi wyznaczono prędkość rozchodzenia się fali dźwiękowej w materiale.

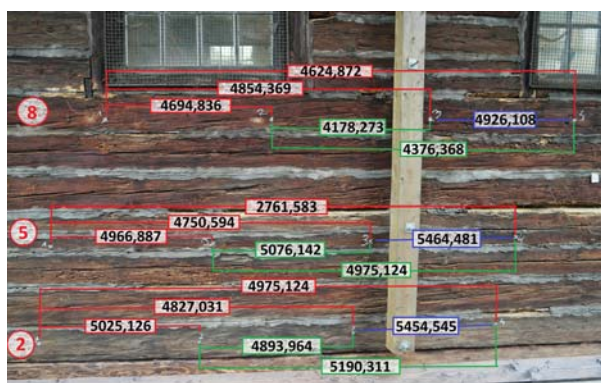
Poniżej, na widoku ściany D przedstawiono obliczone prędkości propagacji fali między ustalonymi punktami (ryc. 13).

Poniżej przedstawiono wykres regresji liniowej zależności czasu od drogi dla wykonanych pomiarów dla belek ścian B, D, F, J oraz K (ryc. 14). Współczynnik determinacji R^2 wyniósł 0,97.

ment points spaced at 1000 mm along the element and three measurements were carried out for each of the points. Based on readings of the timing of propagation of the acoustic wave and known distance between the measurement points, the speed of propagation of the sound wave through the material was estimated.

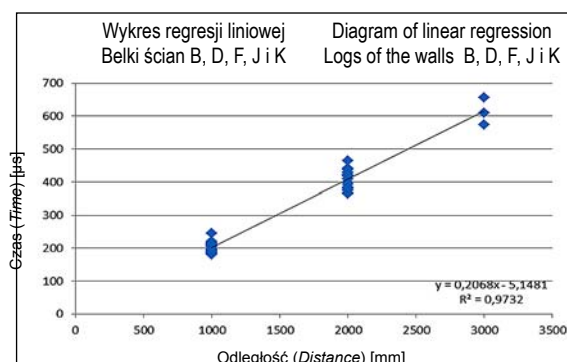
Below is a view of wall D for which the speed of propagation of the wave between predetermined points was calculated (fig. 13).

Below is a diagram showing linear regression relationship dependency on time of route based on

Ryc. 13. Przedstawienie wyników pomiarów dla ściany D – prędkość rozchodzenia się fali dźwiękowej pomiędzy badanymi punktami w [m/s]

Fig. 13. Example of results for the wall D. Values of wave propagation velocity in wood between measurement points are shown in m/s

Ryc. 14. Wykres regresji liniowej zależności czasu od drogi dla pomiarów belek ścian B, D, F, J i K

Fig. 14. Diagram of linear regression of time-to-distance relationship for measurement points in elements of the walls B, D, F, J and K

Na podstawie prędkości propagacji fali dźwiękowej obliczony został dynamiczny moduł sprężystości $MOE_{dynamic}$, a następnie statyczny moduł sprężystości MOE_{static} . Do obliczeń przyjęto gęstość drewna modrzewiowego $\rho = 590 \text{ kg/m}^3$. Wyniki przedstawiono w poniższej tabeli (tab. 1).

measurements for beam walls B, D, F, J and K (fig. 14). The determining co-efficient R^2 was 0.97.

The velocity of propagation of the sound wave allowed calculation of the dynamic modulus of elasticity ($MOE_{dynamic}$) and also the static module of elasticity (MOE_{static}). For the purposes of the calculation, the

Tab. 1. Rezultaty badań metodą fali sprężystej

Tab. 1. Summary of results from the stress wave method

		Średnia Average	Odchyl. stand. Standard deviation	Wsp. zmienności Coefficient of variations	Wartość minimalna Minimum value	Wartość maksymalna Maximum value
Prędkość fali dźwiękowej Velocity of sound wave	[m/s]	5097	363	7,1%	4178	5747
Dynamiczny moduł sprężystości Dynamic modulus of elasticity MOE _{dynamic}	[GPa]	15404	2177	14,1%	10300	19487
Statyczny moduł sprężystości Static modulus of elasticity MOE _{static}	[GPa]	12206	1643	13,4%	8354	15288

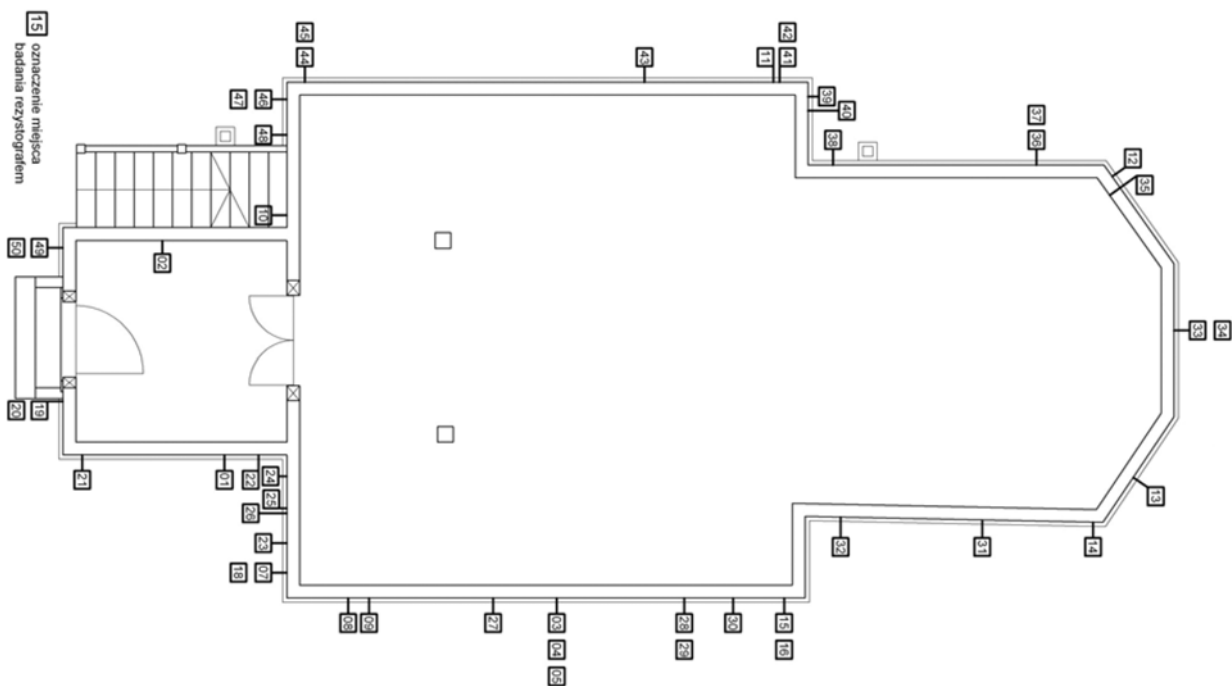
METODA OPORU WIERCENIA

Urządzenie do pomiaru oporu wiercenia mierzy opory wiercenia obracającego się ze stałą prędkością ok. 1500 obrotów na minutę wiertła o średnicy od 1,5 do 3 mm na jego końcu i długości ok. 300–500 mm (ryc. 11), ujawniając kolejne przyrosty roczne oraz zmiany gęstości drewna powodowane m.in. destrukcją biologiczną. Średnica otworu po wykonanym badaniu jest nie większa niż otwory wylotowe szkodników drewna (ok. 3 mm). Z tego względu tę metodę można uznać za quasi-nieniszczącą [6]. Zastosowanie urządzenia pozwala na lokalizację wad i nieciągłości struktury w elementach drewnianych bez naruszania ich właściwości użytkowych, co jest szczególnie ważne w przypadku badań obiektów zabytkowych [9], [10], [11], [12]. Urządzenie pozwala na rejestrację wyników co 0,1 mm. Wyniki pomiarów rejestrowane są jako wykresy zależności oporu od głębokości odwiertu.

density of larch wood was taken to be $\rho = 590 \text{ kg/m}^3$. The results are presented in the table below (tab. 1).

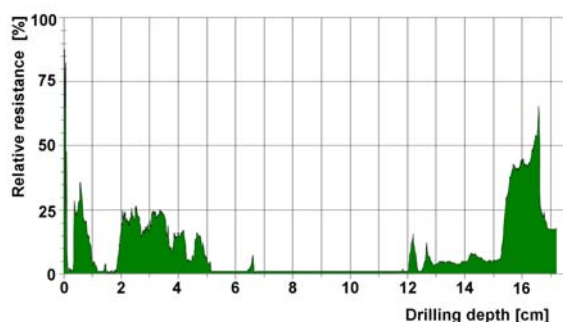
RESISTANCE DRILLING METHOD

The resistance drilling device measures resistance to drilling with a drill rotating at a constant speed of approximately 1500 rotations per minute. The drill is 300 to 500 mm long and its ending has a diameter of 1.5 to 3 mm (fig. 11). Measurements reveal the sequence of annual wood growth and changes in density caused *inter alia* by biological degradation. The diameter of the drilling hole is no larger than holes made by wood pests (approximately 3 mm). For this reason the method can be regarded as quasi-non destructive [6]. The use of the resistance drilling device serves to identify internal flaws and discontinuities of structure in timber elements without impacting their usability, which is extremely important in the case of heritage buildings [9], [10], [11], [12]. The device allows for registra-

Ryc. 15. Rozmieszczenie punktów badań rezystograficznych

Fig. 15. Location of resistance drilling measurement points

Ryc. 16. Przykładowy wykres oporu wiercenia (korozja biologiczna wewnątrz przekroju na głębokości 5–12 cm)

Fig. 16. Example of drilling resistance profile (section with decayed wood inside at the depth of 5–12 cm)

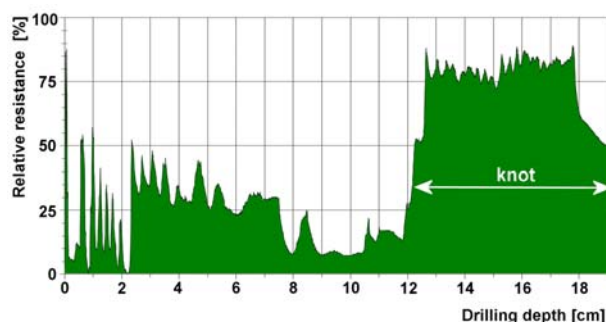
Kształt wykresu zdrowego materiału jest ściśle związany z różnicą gęstości stref drewna wczesnego i późnego [13], ze strukturą słoju przyrostu rocznego [14], [15] oraz z kątem wiercenia. Piki na wykresie odpowiadają wysokiemu oporowi i dużej gęstości. Spadki i niskie punkty odpowiadają niskiemu oporowi i małej gęstości. Natomiast płaska linia na wykresie oznacza drewno, które uległo całkowitemu rozkładowi i nie wykazuje żadnego oporu wiercenia. W strefach wyjściowej i wejściowej podczas wiercenia pomiar ulega zakłóceniu ze względu na czas potrzebny do właściwego ułożenia się wiertła oraz przejście na prawidłowe obroty. Dla tych stref wykres ma najczęściej charakter płynnej krzywej rosnącej lub opadającej. Wyniki badania przy zastosowaniu metody oporu wiercenia pozwalają na ocenę zasięgu ewentualnej destrukcji oraz wstępną ocenę jego wytrzymałości.

Badanie oporu wiercenia drewna belek ścian zrębowych kościoła przeprowadzone zostało w lutym i kwietniu 2015 r. Odwierty wykonano w wybranych 50 punktach pomiarowych (ryc. 15). Wilgotność drewna mierzona wilgotnościomierzem oporowym FME Brookhuis wahała się od 19 do 22%. W pomiarach zastosowano ustawienie twardości drewna SOFT dla drewna iglastego.

Przykładowe wykresy oporu wiercenia zostały pokazane na ryc. 16 (całkowicie skorodowane biologicznie drewno wewnątrz przekroju na głębokości od 5 do 12 cm) i na ryc. 17 (widoczny wyraźny wzrost oporu, na głębokości od 12 do 18 cm, wskazujący na występowanie sęka, a nie na lokalnie podwyższone wyższe parametry drewna).

Badania oporu wiercenia wskazały lokalne uszkodzenia przekrojów w badanych elementach drewnianych. Niektóre belki były skorodowane wewnątrz przekroju, co było niemożliwe do stwierdzenia jedynie na podstawie oceny wizualnej. W belkach o wyraźnie widocznych miejscach korozji biologicznej na powierzchni nie wykonywano pomiarów.

Podjęmowane są także próby korelacji wyników badań metodą oporu wiercenia z wynikami badań wytrzymałościowych w celu szacowania gęstości a dalszej kolejności parametrów mechanicznych drewna w konstrukcji. Wy-

Ryc. 17. Przykładowy wykres oporu wiercenia (na głębokości 12–18,5 cm sęk)

Fig. 17. Example of drilling resistance profile (with a knot at the depth of 12–18.5 cm)

tion of results every 0.1 mm. The measurements are registered as graphic profiles showing dependency of resistance to depth of the drilling. The shape of healthy material is closely associated with the differences between early and late timber [13], the annual growth of the tree-ring structure [14], [15] and the angle of drilling. Peaks in the profile correspond to high resistance and high density, whereas troughs correspond to low resistance and low density. Timber subjected to complete disintegration offers no drill resistance. In such a situation, the graph is a flat horizontal line. During drilling, the exit and entry area generate distortions due to the time needed for an appropriate set up of the drill bit and the correct rotation. Results obtained using resistance drilling enable assessment of potential wood degradation and provide a preliminary assessment of wood strength.

Testing of the log-frame beams of the church walls using resistance drilling was carried out in February and April 2015. Drill holes were located in 50 selected measurement points (fig.15). The wood moisture as measured with a moisture measuring device FME Brookhuis varied from 19 to 22%. Measurements adopted the SOFT setting for wood strength.

Example graphic profiles for resistance drilling are presented in fig. 16 (timber completely corroded biologically in its cross-section to a depth from 5 to 12 cm) and in fig. 17 (a clear increase of resistance is visible at a depth of 12–18 cm, indicating the presence of a knot and not a locally increased wood parameters).

The timber elements tested using resistance drilling indicate localised damage in their cross-sections. Some beams were corroded in their interior, which was impossible to detect through visual inspection alone. Beams which were visibly corroded biologically on their surface, were not subjected to testing.

There are also attempts to correlate results obtained through resistance drilling testing with strength tests in order to assess mechanical properties of timber in building structures. The results presented in the form of graphs depict the relationship between relative resistance (RA) and drilling depth (H), which allows for evaluation of wood parameters as a correlation of

kresy przedstawiające zależności oporu wiercenia (RA) od głębokości wiercenia (H) pozwalają na ocenę parametrów drewna poprzez korelację średniej wartości parametru średniej wartości oporu wiercenia (RM) z gęstością, wytrzymałością oraz modułem sprężystości [16]:

$$RM = \frac{\int_0^H RA \cdot dh}{H} \quad (3)$$

W celu obliczenia wartości parametru średniego oporu wiercenia (RM) przyjęto strefę wejścia i wyjścia o głębokości 3 mm, która nie była uwzględniana w obliczeniach. Do obliczeń nie wliczano stref skorodowanych oraz sęków.

Resistance Measure (RM) mean value with density, strength and modulus of elasticity [16]:

$$RM = \frac{\int_0^H RA \cdot dh}{H} \quad (3)$$

To calculate the Resistance Measure (RM) value 3 mm deep entrance and exit zones were assumed. These were not considered in calculations. Decayed wood zones and knots were also excluded from calculations.

The coefficient of variation for obtained RM values equals to 40.5% (table 2) and it calls into question the possibility of correlating RM values with mechanical

Tab. 2. Wyniki badań średniego oporu wiercenia – RM

Tab. 2. Summary of average resistance – RM

Liczba pomiarów <i>No. measurements</i>	Gatunek drewna <i>Wood species</i>	Średni opór wiercenia RM (%) <i>Resistance Measure RM (%)</i>			
		Wartość średnia <i>Mean value</i>	Zakres <i>Range</i>	Odch. Stand. <i>Std dev.</i>	Wsp. zmienności <i>Coefficient of variation</i>
50	Modrzew europejski <i>European larch Larix decidua</i>	29,7	12,7–67,4	12,0	40,5

Współczynnik zmienności dla uzyskanych wartości parametru RM wynosi 40,5% (tab. 2) i poddaje w wątpliwość możliwość korelowania wartości RM z cechami mechanicznymi drewna i wykorzystania tej metody do ich szacowania.

WNIOSKI

W wyniku wykonanych inwentaryzacji i pomiarów stwierdzono odchyłki od pionu istniejących ścian. Jako tymczasowe podparcie zastosowano w 2014 r. drewniane przypory (ryc. 1, ryc. 9) skrócone z istniejącymi słupami wewnętrznymi.

Połączenia belek w węglach były w dużej mierze w złym stanie technicznym i wymagały prac naprawczych poprzez flekowanie końcówek belek, impregnację strukturalną oraz zastosowanie łączników mechanicznych, np. sworzni samowiercących, pozwalających zapewnić odpowiednią współpracę łączonych ścian.

W modrzewiowych belkach ścian wieńcowych nawy, prezbiterium i wieży kościoła występowały liczne ogniska korozji biologicznej. Do oceny stanu technicznego ich materiału, poza oceną wizualną, wykorzystano metody nieniszczące lub quasi-nieniszczące.

Badania wykonane metodą oporu wiercenia miały charakter jakościowy, a nie ilościowy. Pozwoliły na ocenę stopnia korozji materiału elementów, których wygląd

properties of wood and hence the application of this method for their assessment.

CONCLUSIONS

Based on the testing and measurements completed, deviations were determined from the vertical of existing walls. A temporary support was introduced in 2014 in the form of wooden buttresses (fig. 1, fig. 9) bolted onto existing internal posts.

The quoin joints of beams were mostly in a poor technical condition and required repair work involving infilling spaces in the beam ends, structural impregnation and application of mechanical joining elements, e.g. self-drilling bolts which would ensure mutual support of joined walls.

Numerous centres of biological decay were identified in the larch log walls of the nave, the chancel and the tower. Assessment of the condition of the materials making up the decayed walls was carried out using visual inspection and non-destructive or quasi-destructive methods.

The resistance drilling testing provided a qualitative rather than quantitative perspective. This allowed assessment of the degree of corrosion of the elements, which externally did not generate concern in visual inspection. Numerous elements are decayed not only

zewnątrzny przy ocenie wizualnej nie budził zastrzeżeń. Wiele elementów było skorodowanych, nie tylko powierzchniowo, ale, jak wykazały badania, również wewnątrz przekrojów. Stosowanie metody oporu wiercenia uzasadnione jest przy jakościowej ocenie struktury elementu. Metoda pozwala jedynie na wstępne szacowanie parametrów drewna (wysoki współczynnik zmienności dla *RM*). W tym przypadku dzięki tej metodzie oceniony został stan badanych elementów drewnianych ścian, co umożliwiło podjęcie decyzji o naprawie lub wymianie danego elementu.

Badanie metodą propagacji fali dźwiękowej pozwoliło na oszacowanie modułu sprężystości podłużnej wybranych belek. Uzyskane wyniki miały sporą rozbieżność, np. przy analizie prędkości fali, które pomiędzy kolejnymi punktami pomiarowymi nie wykazywały oczekiwanej zależności. Wynikać to mogło ze znacznych uszkodzeń i nieciągłości struktury badanych elementów. W związku z tym właściwości mechaniczne materiału określane na podstawie wyników badań tą metodą powinny być weryfikowane za pomocą badań innymi metodami.

Żadna z obecnie znanych i stosowanych do oceny stanu elementów konstrukcji drewnianych metod nieniszczących lub quasi-nieniszczących nie pozwala na jednoznaczne oszacowanie cech wytrzymałościowych drewna [17]. W celu uzyskania jak największej liczby jak najlepszych informacji o strukturze materiału zaleca się, aby w badaniach na obiekcie stosować i łączyć ze sobą różne metody NDT [18, 19, 20].

ACKNOWLEDGEMENTS

Autorzy dziękują projektantom i wykonawcom wzmocnienia kościoła, Panom Pawłowi Friedowi, Danielowi Żugajowi oraz Kamilowi Zarembie za udostępnione materiały, w tym inwentaryzację kościoła.

on the surface but also on the inside as indicated by the testing. Applying the resistance drilling method is justified when there is a qualitative assessment of structural elements. This approach provides only a preliminary assessment of wood parameters (high coefficient of variation for *RM*). In this case, the method allowed to assess the condition of timber wall elements, which subsequently resulted in decisions having been made on whether to repair or replace specific elements.

Testing using the method of propagating sound waves provided a basis for estimating the longitudinal modulus of elasticity of selected beams. The results obtained indicated considerable variation e.g. while analyzing velocity of the wave, which did not show the expected dependency between measurement points. This could be the result of extensive damage and lack of continuity in the structure of the tested elements. As a result, mechanical properties determined based on measurements obtained using this method need to be verified through testing using other methods.

It should be noted, however, that none of the non-destructive or quasi-destructive methods which are currently used for assessment of the condition of timber structures allow for an unambiguous estimation of wood strength properties [17]. In order to obtain the largest possible amount and greatest quality of information concerning the material structure of the church building investigated, it is recommended to use and link together different NDT methods [18,19, 20].

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors would like to thank the planners and contractors, who carried out the church reinforcement – Paweł Fried, Daniel Żugaj and Kamil Zaremba – for making available research material, including inventory of the church.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Matuszczak J. Kościoły drewniane na Śląsku. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1975.
- [2] Rybka-Celecka I. Kościół św. Mikołaja, zwany św. Jana Nepomucena. In: R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik (eds) Leksykon architektury Wrocławia. Wydawnictwo Via Novia, Wrocław, 2011, 750–751.
- [3] Ilkosz J. Max Berg's Centennial Hall and Exhibition Grounds in Wrocław, Wydawnictwo. Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław, 2006.
- [4] Nowak T., Jasieńko J., Karolak A., Bednarz Ł. Analysis of the condition of material and proposal for reinforcing the log frame walls of the wooden church of st. John of Nepomuk in Wrocław, Poland. In: Jasieńko J. & Nowak T. (eds) Proc. of the International Conference on Structural Health Assessment of Timber Structures – SHATIS'15, Wrocław, 9–11 September 2015, 313–321.
- [5] Jasieńko J, Nowak T., Karolak A. Historical carpentry joints. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2014;40:58–82.
- [6] Tannert T., Anthony R.W., Kasal B., Kloiber M., Piazza M., Riggio M., Rinn F., Widmann R., Yamaguchi N. In situ assessment of structural timber using semi-destructive techniques. *Materials and Structures* 2014;47(5):767–785.
- [7] Nowak T., Hamrol-Bielecka K., Jasieńko J. Experimental testing of glued laminated timber members using ultrasonic and stress wave techniques. In: Jasieńko J. & Nowak T. (eds) Proc. of the International Conference on Structural Health

- Assessment of Timber Structures – SHATIS'15, Wrocław, 9–11 September 2015, 523–533.
- [8] Johansson, M., Suikki, J. Non-destructive evaluation of timber floors structure at Skansen Lejonet. MSc Thesis, Chalmers University of Technology, Gothenburg, 2013.
- [9] Branco J.M., Piazza M., Cruz P.J.S. Structural analysis of two King-post timber trusses: Nondestructive evaluation and load-carrying tests. *Construction and Building Materials* 2010;24(3):371–383.
- [10] Jasieńko J., Nowak T., Bednarz Ł. The baroque structural ceiling over the Leopoldinum Auditorium in Wrocław University – tests, conservation and a strengthening concept, *International Journal of Architectural Heritage* 2014;8(2):269–289.
- [11] Ericsson K., Karawajczyk E., Kliger R., Lechner T., Lukaszewska E., Misztal W., Nowak T. Non-destructive Testing Of The Historic Timber Roof Structures Of The National Museum In Stockholm, Sweden. *International Journal of Heritage Architecture* 2018;2(2):218–229.
- [12] Lechner T., Nowak T., Kliger R. In situ assessment of the timber floor structure of the Skansen Lejonet fortification. *Construction and Building Materials* 2014;58:85–93.
- [13] Rinn F. Practical application of micro-resistance drilling for timber inspection. *Holztechnologie* 2013;54(4):32–38.
- [14] Hiroshima T., 2014: Applying age-based mortality analysis to a natural forest stand in Japan. *Journal of Forest Research* 2014;19(4):379–387.
- [15] Wang S.Y., Chiu C.M., Lin C.J. Application of the drilling resistance method for annual ring characteristics: evaluation of *Taiwania* (*Taiwania cryptomerioides*) trees grown with different thinning and pruning treatments, *Journal of Wood Science* 2003;49(2):116–124.
- [16] Feio A.O., Machado J.S., Lourenço P.B. Compressive behavior and NDT correlations for chestnut wood (*Castanea sativa* Mill.). In: Modena C., Lourenço P. B., Roca P. (eds) *Structural Analysis of Historical Constructions*, 2005, 369–375.
- [17] Jasieńko J., Nowak T., Hamrol K., Selected methods of diagnosis of historical timber structures – principles and possibilities of assessment. *Advanced Materials Research* 2013;778:225–232.
- [18] Ilharco T., Lechner T., Nowak T. Assessment of timber floors by means of non-destructive testing methods. *Construction and Building Materials* 2015;101(2):1206–1214.
- [19] Nowak T., Jasieńko J., Hamrol – Bielecka K. In situ assessment of structural timber using the resistance drilling method – Evaluation of usefulness. *Construction and Building Materials* 2016;102:403–415.
- [20] Tomaszek T. The application of the resistography for examination of the scope of wood tissue degradation in cross-sections of polychrome elements of wooden historic building in order to optimize the area of polychrome transfer (case study of orthodox church in Mięksiz Stary). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;42:80–90.

Streszczenie

W artykule przedstawiono zarys historii obiektu drewnianego o konstrukcji zrębowej oraz krótki opis wykonanych prac budowlano-konserwatorskich. Zły stan techniczny obiektu przed remontem był skutkiem między innymi dwóch jego wcześniejszych przenosin. Ostatni transfer obiektu miał miejsce w 1913 roku do Wrocławia na Wystawę Stulecia. Przed wykonaniem remontu obiektu przeprowadzono badania stanu materiału ścian kościoła przy zastosowaniu metod nieniszczących lub quasi-nieniszczących, takich jak metoda oporu wiercenia oraz metoda fali sprężystej. W artykule zaprezentowano opis i wyniki przeprowadzonych badań oraz analizę stanu materiału drewnianych ścian obiektu.

Abstract

The paper presents the history of a timber log frame building and a short description of the conservation and renovation work completed. The poor technical condition of the building prior to renovation work resulted, among other things, from two earlier relocations. The last relocation of the building was in 1913 when it was moved to the Centennial Exhibition in Wrocław. Prior to renovation work, the condition of materials of the church walls was tested using non-destructive or quasi non-destructive methods, including resistance drilling and stress wave methods. A description and results of the testing, along with the analysis of the condition of the timber walls of the building, are presented in this paper.

Tomasz Tomaszek*

Autentyczność dziedzictwa architektonicznego w perspektywie kontynuacji tradycji

Authenticity of architectonic heritage in the perspective of tradition continuation

Słowa kluczowe: tradycja, autentyczność, dziedzictwo kulturowe, konserwacja, historyczność

Key words: traditions, authenticity, cultural heritage, conservation, historicity

WPROWADZENIE

Dla uchwycenia istoty procesu ochrony dziedzictwa kulturowego nieodzownym jest właściwe rozpoznanie problemu „historii” i „tradycji”, stanowiących podstawowe kategorie ujmowania rzeczywistości modelowanej przez upływający czas. Zagadnienie to stanowi jednocześnie ważny punkt odniesienia przy analizowaniu autentyczności informacji zawartych w zabytkowym obiekcie i przekazywanych przyszłym pokoleniom. Równocześnie sam aspekt autentyczności decydująco wpływa na metodologię konserwatorską, bezpośrednio decydując o zastosowanych rozwiązaniach i przyjętych sposobach postępowania.

Pomimo niekwestionowanych sukcesów na polu ochrony dziedzictwa kulturowego odnoszonych na początku XXI wieku, wynikających ze stosowania metod konserwatorskich opartych na wnikliwych analizach zagadnień historii, tradycji oraz autentyczności, wciąż stajemy przed nowymi wyzwaniami i w obliczu nowych, nieuniknionych trudności. Tym samym zmuszeni jesteśmy do modyfikacji naszego dotychczasowego postępowania oraz przyjętych priorytetów w kształtowaniu historycznego środowiska.

Przykładem trudności w podejmowaniu uzasadnionych decyzji konserwatorskich może być chociażby dyskutowany niedawno problem likwidacji oryginalnej osady Al Gourna (znajdującej się na lewym nabrzeżu

INTRODUCTION

In order to grasp the essence of the process of protecting cultural heritage, it is indispensable to properly determine the issues of “history” and “tradition” constituting fundamental categories for expressing the reality modelled by the passage of time. At the same time, the issue constitutes a vital reference point when analysing the authenticity of information included in the historic objects and passed on to next generations. Simultaneously, the same aspect of authenticity has a decisive impact on contemporary conservation methodology, directly determining the applied solutions and approved manner of conduct.

Despite unquestionable successes achieved in the field of cultural heritage protection at the beginning of the 21st century, resulting from implementing conservation methods based on detailed analyses of the issues of history, tradition and authenticity, we still face new challenges and new, inevitable difficulties. Therefore, we are forced to modify our previous mode of conduct and approved priorities in shaping the historic environment.

The examples of difficulties in making justified conservation decisions can be, for instance, the recently discussed issue of abandoning the original Al Gourna settlement (located on the left bank of the city of Luxor in Egypt), plans for the reconstruction of the avenue of

* dr, Zakład Konserwacji Zabytków, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury, Politechnika Rzeszowska

* dr, Monument Conservation Unit, Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture, Rzeszow University of Technology

Cytowanie / Citation: Tomaszek T. Authenticity of architectonic heritage in the perspective of tradition continuation. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:121-134

Otrzymano / Received: 22.02.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.08.2018

doi:10.17425/WK55TRADITION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

miasta Luksor w Egipcie), plany rekonstrukcji alei sfinksów, łączącej niegdyś egipskie świątynie w Luksorze i Karnaku, czy wreszcie realizowane w ostatnim okresie prace obejmujące „odnowienie” La Habana Vieja, czyli najstarszej dzielnicy kubańskiej stolicy Hawany.

AL GOURNA JAKO PRZYKŁAD KSZTAŁTOWANIA HISTORYCZNEGO ŚRODOWISKA

Al Gourna (albo Al Qurnah) to historyczna osada pierwotnie zlokalizowana na lewym nabrzeżu miasta Luksor i na zboczu góry „Al Qurn”, znajdująca się nieopodal Kolosów Memnona oraz Deir al-Bahari. Jednocześnie tą samą nazwą, czyli Al Gourna, określane są również dwie inne wioski, które powstały w wyniku likwidacji oryginalnej Al Gourna i przesiedleniu jej mieszkańców na nowe miejsce. Tym samym w rzeczywistości mamy do czynienia z trzema zrelatywizowanymi ze sobą wioskami.

Oryginalna Al Gourna, określana obecnie jako ‘Stara Gourna’, to tradycyjna, ludowa osada na Wzgórzu Tebańskim całkowicie zaprojektowana, zbudowana i naturalnie przekształcana w czasie przez jej mieszkańców. Osadnicy zgrupowani w tzw. plemiona czy też rody, składające się z kilku spokrewnionych ze sobą rodzin, zasiedlali przez dziesięciolecia teren stanowiący starożytną egipską nekropolię. Tym samym Stara Gourna nie była jedną homogeniczną wioską, ale tak naprawdę składała się z siedmiu połączonych, lecz jednocześnie niezależnych osad (albo nag`, jak nazywali je lokalni). Były nimi: Deir al-Medina, el-Assasif, el-Khokha, Al-Taref, Dra` Abu el-Naga`, Gournet Marei oraz Sheikh Abd el-Qurna [MAHMOUD, 2016, s. 201]. Wybudowane przez kolejne pokolenia mieszkańców domostwa były umieszczone bezpośrednio na wierzchniej warstwie starożytnej nekropolii, co skutkowało tradycyjnym użytkowaniem pustych grobowców zlokalizowanych poniżej. Pełniły one rolę piwnic lub też prywatnych pomieszczeń dla najważniejszego mężczyzny klanu oraz jego żony, którzy spali w nich w najcieplejszych okresach roku. W lokalnym nazewnictwie te wtórnie wykorzystywane pomieszczenia określane były jako „Bab Al Hagar” (Drzwi kamienia) [MAHMOUD, 2016, s. 201].

W wyniku zaawansowania prac archeologicznych oraz konserwatorskich na Wzgórzu Tebańskim w pierwszej połowie XX wieku, a także w trosce o właściwą ochronę Nekropolii Tebańskich (w tym zapobieganiu ich permanentnemu okradaniu) i rozwój turystyki w Luksorze, władze Egiptu reprezentowane przez Egipski Departament Starożytności podjęły decyzję o likwidacji osadnictwa ze Wzgórza Tebańskiego. Konsekwencją tego posunięcia miało być rozebranie wszystkich domostw oraz przesiedlenie mieszkańców. W tym celu postanowiono wybudować dla nich nową osadę w niedalekiej odległości od Starej Gourmy i jednocześnie poza granicami starożytnej nekropolii. Grunty pod nową lokalizację (50 arów) zostały zakupione dzięki finansowemu wsparciu World Monuments Fund [WORLD MONUMENTS

sphinxes once linking the Egyptian temples in Luxor and Karnak, or finally the recently realised work involving the “renovation” of La Habana Vieja, i.e. the oldest quarter of the Cuban capital of Havana.

AL GOURNA AS AN EXAMPLE OF SHAPING HISTORIC ENVIRONMENT

Al Gourna (or Al Qurnah) is a historic settlement originally located on the left bank of the city of Luxor and on the slope of “Al Qurn” mountain, situated in the vicinity of the Colossi of Memnon and Deir al-Bahari. Simultaneously, the same name i.e. Al Gourna is also applied to two other villages which were created as a result of the liquidation of original Al Gourna and relocating its inhabitants onto a new site. Thus we are really dealing with three interrelated villages.

Original Al Gourna, nowadays known as ‘Old Gourna’, is a traditional, folk settlement on the Theban Hill entirely designed, built and naturally transformed in time by its residents. Settlers grouped into so-called tribes or clans, consisting of several related families, for decades settled in the area that used to be an ancient Egyptian necropolis. Thus Old Gourna was not one homogeneous village but, in reality, consisted of seven connected though at the same time independent settlements (or nag`, as they were called by the locals). They were: Deir al-Medina, el-Assasif, el-Khokha, Al-Taref, Dra` Abu el-Naga`, Gournet Marei and Sheikh Abd el-Qurna [MAHMOUD, 2016, p. 201]. Built by subsequent generations of residents, the dwellings were located directly on the surface layer of the ancient necropolis, which resulted in the traditional use of empty tombs located beneath. They served as cellars or private rooms for the most important man in the clan and his wife who slept there during the warmest periods of the year. In local language those re-used rooms were known as “Bab Al Hagar” (Door of stone) [MAHMOUD, 2016, p. 201].

As a result of advanced archaeological and conservation work on the Theban Hill during the first half of the 20th century, as well as out of concern for the proper protection of the Theban Necropolis (e.g. preventing constant grave robberies) and the development of tourism in Luxor, the Egyptian authorities represented by the Egyptian Department of Antiquities decided to liquidate settlements on the Theban Hill. The consequence of such a decision was to be demolishing all the dwellings and relocating the inhabitants. For that purpose a new settlement was to be built for them not far from Old Gourna, though at the same time outside the ancient necropolis. The site for the new location (50 ares) was purchased thanks to the financial support of the World Monuments Fund [WORLD MONUMENTS FUND, 2011], and in 1945 an eminent Egyptian architect Hassan Fathi was commissioned to design the settlement. Realisation of the design started after in-depth studies of architecture

Ryc. 1. Pozostałości historycznej osady Al Gourna ('Stara Gourna'), zlokalizowanej na zboczu góry „Al Qurn” na lewym nabrzeżu miasta Luksor w Egipcie (stan z listopada 2015 roku), fot. T. Tomaszek

Fig. 1. Relics of the historic Al Gourna ('Old Gourna') settlement, located on the slope of "Al Qurn" mountain on the left bank of the city of Luxor in Egypt (state from November 2015), photo: T. Tomaszek

FUND, 2011], a sam projekt osady został zlecony w 1945 roku wybitnemu architektowi egipskiemu Hassanowi Fathi. Realizacja zamierzenia rozpoczęła się po wnikliwych studiach architektury i urbanistyki pierwotnej osady, jednakowoż z powodu perturbacji politycznych i kłopotów finansowych nigdy przedsięwzięcia w całości nie ukończono. W ten sposób powstała wioska nazywana 'Nowa Gourna', albo 'Nowa Gourna Hassan Fathiego', do której ostatecznie przesiedlono jedynie 130 z 900 rodzin dotychczas zamieszkujących Starą Gournę [AHMED, ELGIZAWI, 2009, s. 694].

Wobec powyższego temat całkowitej likwidacji osadnictwa ze Wzgórza Tebańskiego pozostawał nadal aktualny, co w konsekwencji doprowadziło do kolejnej, drugiej próby przesiedlenia pozostałych rodzin nadal zamieszkujących Starą Gourna. Podobnie jak wcześniej inicjatywa została podjęta przez władze Egiptu. Ostatecznie w latach 1997–2006 wybudowano nową wioskę, która została zlokalizowana zaledwie 5 kilometrów od Starej Gourna. Nazwana została 'Druga Nowa Gourna', albo 'Gournet Al-Taref'. Ulokowani w niej zostali wszyscy pozostali mieszkańcy Starej Gourna. Ze względu na ich opory wobec przesiedlenia odbyło się ono pod przymusem, a ich dotychczasowa osada została niemal całkowicie unicestwiona [MAHMOUD, 2016, s. 201]. Dokonano tego, aby uniemożliwić im powrót do niej, co jednocześnie było zgodne z szeroko zakrojonym

and urban layout of the original settlement, however because of perturbation and financial problems, the enterprise has never been entirely finished. In this way the village known as 'New Gourna', or 'New Gourna of Hassan Fathi' was created, where only 130 out of 900 families previously residing in Old Gourna were finally relocated [AHMED, ELGIZAWI, 2009, p. 694].

In view of the above, the issue of complete eradication of settlement from the Theban Hill was still relevant which, as a consequence, led to another, second attempt at relocating the remaining families still living in Old Gourna. Like before, the initiative was undertaken by the Egyptian authorities. Finally, in the years 1997–2006 a new village was built which was situated barely 5 kilometres from Old Gourna. It was named the 'Second New Gourna' or 'Gournet Al-Taref'. All the remaining inhabitants of Old Gourna were moved to it. Because of their unwillingness to relocate, it was carried out under duress, and their previous settlement was almost completely annihilated [MAHMOUD, 2016, p. 201]. It was done so as to make it impossible for people to return to it, which was also in accordance to the wide-range conservation plan aimed at "clearing" the Theban Hill. As thus almost all the houses of the original settlement were dismantled, with only a few buildings left as 'evidence' or 'witnesses' to history (fig. 1).

konserwatorskim planem „oczyszczenia” Wzgórza Tebańskiego. I tak rozebrano prawie wszystkie domostwa oryginalnej osady, zostawiając jedynie kilka budowli jako ‘evidencję’ czy też ‘świadczenie’ historii (ryc. 1).

Idea likwidacji tradycyjnej, historycznej wioski na stałe wpisanej w pejzaż lewego nabrzeża miasta Luksor budzi wiele kontrowersji. Przyjęte koncepcje konserwatorskie drastycznie naruszały bowiem pewną stałą równowagę charakteru miejsca oraz naturalny rytm życia jego mieszkańców. Przyświecający całemu przedsięwzięciu zamiar stworzenia swoistego „archeologicznego muzeum starożytnego Luksoru” oraz ponownej kreacji niegdysiejszego obrazu tej części Egiptu, nawet jeżeli z wielu powodów słuszny i uzasadniony, okazał się stać w opozycji wobec szeroko pojętego aspektu autentyczności dziedzictwa kulturowego. W konsekwencji przeprowadzonych działań zniknęła bezpowrotnie nie tylko osada o niepowtarzalnym układzie architektonicznym oraz urbanistycznym, stanowiąca istotną część pejzażu kulturowego Wzgórza Tebańskiego. Co ważniejsze, zaburzeniu uległa równolegle naturalna kontynuacja w przekazie tradycji, o którą pieczołowicie dbały kolejne pokolenia mieszkańców Starej Gourna. Niestety nie odnaleźli się oni ani w Nowej Gourna (Nowej Gourna Hassana Fathiego), ani tym bardziej w Drugiej Nowej Gourna. Zaoferowane im nowe, bardziej „komfortowe” domy, których układ i rozmieszczenie wynikały z koncepcji architekta, okazały się niestety obce ich sposobowi życia oraz praktyce codziennych zwyczajów. Tym samym do dnia dzisiejszego społeczność ta czuje się wyalienowana i osadzona w miejscu, które tak naprawdę nie należy do nich [MAHMOUD, 2016, s. 204].

W samej idei konserwacji, a tym samym w zamiarze działań podejmowanych w celu ochrony dziedzictwa kulturowego, bezsprzecznie istotną rolę odgrywa zachowanie tradycji. Czy wobec tego uzasadnionym jest działanie mające na celu wydobycie pewnego aspektu z zastanego kontekstu architektonicznego i urbanistycznego i nadanie mu swoistego znaczenia poprzez stworzenie „przestrzeni historycznej”? Czy tego typu działanie może gwarantować zachowanie tradycji, a tym samym utrzymanie autentyczności miejsca historycznego?

KONTYNUACJA TRADYCJI – TRADYCJA „ŻYJĄCA” KONTRA TRADYCJA „PRZYWRÓCONA”

W podstawowym ujęciu tradycja może być rozumiana jako forma swoistego przekazywania z pokolenia na pokolenie ustalonych komunikatów o świecie, w tym zasobu wierzeń, zwyczajów zachowania, zasad moralnych i tym podobnie. Związana z tradycją nieprzerwana kontynuacja przekazu, która przyjmowała w swej najpierwszej formie postać oralną, charakteryzowała przez stulecia społeczeństwo określane jako „tradycyjne”. W jej efekcie wykształcił się szczególnie sposób definiowania oraz traktowania dziedzictwa kulturowego, który według badaczy przestał obowiązywać wraz z nadejściem społeczeństwa „industrialnego”. Tym samym to właśnie

The idea of demolishing a traditional, historic village permanently inscribed into the landscape of the left bank of the city of Luxor arouses controversy. The approved conservation concepts drastically disturbed certain balance in the character of the place as well as the natural rhythm of the life of its inhabitants. The intention to create a specific “archaeological museum of ancient Luxor” and to re-create the erstwhile image of that part of Egypt, lying behind the whole enterprise, even if correct and justified for many reasons, turned out to be in opposition to the broadly understood aspect of authenticity of cultural heritage. As a consequence of undertaken activities a settlement with a unique architectonic and urban layout, constituting a significant element of the cultural landscape of the Theban Hill, was irretrievably destroyed. But what is more important, at the same time the natural continuation in passing on traditions, which was so well taken care of by subsequent generations of Old Gourna residents, was also disturbed. Unfortunately, those people did not settle well either in New Gourna (New Gourna of Hassan Fathi) or even less so in the Second New Gourna. The new, more “comfortable” houses they were offered, whose layout and arrangement resulted from the architect’s concept, turned out to be unsuitable for their way of life and the practiced everyday habits. Thus until the present day the community has felt alienated and settled in a place which in fact does not belong to them [MAHMOUD, 2016, p. 204].

Preserving tradition unquestionably plays a vital role in the very idea of conservation, and thus in the intended activities undertaken in order to protect cultural heritage. Therefore, can one justify activity aimed at highlighting a certain aspect of the existing architectonic and urban-planning context, and giving it a specific meaning by creating a “historic space”? Can such activity guarantee preservation of tradition and thus maintain the authenticity of a historic site?

CONTINUATION OF TRADITION – “LIVING” TRADITION VERSUS “REINVENTION” OF TRADITION

In its basic view, tradition can be understood as a form of passing on established information about the world, including religious beliefs, code of behaviour, moral principles etc. from generation to generation. Associated with tradition, this continuous passing on information whose primary form was oral, for centuries was characteristic for the society defined as “traditional”. In effect, it had led to forming a particular way of defining and treating cultural heritage, which, according to scientists, ceased to be binding with the advent of the “industrial” society. Thus, it is this relation of reference to cultural heritage that is one of the main factors responsible for a distinct dividing line existing between the “traditional” and “industrial” society [JOKILEHTO, 1994, p. 36].

owa relacja odniesienia wobec dziedzictwa kulturowego jest jednym z głównych czynników odpowiedzialnych za wyraźną linię podziału istniejącą pomiędzy „tradycyjnym” a „industrialnym” społeczeństwem [JOKILEHTO, 1994, s. 36].

Dla uchwycenia powyższego podziału pomocnym może być rozróżnienie na „żyjącą tradycję” (*living tradition*) oraz przeciwstawną jej „przywróconą tradycję” (*reinvention of tradition*) [JOKILEHTO, 1994, s. 36]. Kiedy pierwsza forma przejawiania się tradycji bezpośrednio opisuje istotę społeczeństwa tradycyjnego, druga – czyli „przywrócona tradycja” – stanowi jeden z istotniejszych elementów ustosunkowania się do historii w nowożytnym świecie. Tym samym oddaje charakter społeczeństwa „industrialnego”, które zapewne z powodu poczucia braku kontynuacji zagubiło sens przedindustrialnego ducha „żyjącej tradycji”. Wyraźnie zaobserwować to można chociażby w ciekawym zjawisku, które miało miejsce w XIX-wiecznym romantyzmie, a mianowicie w swego rodzaju świadomym kreowaniu czy wytwarzaniu „tradycji”, np. w „odrodzeniu średniowiecza”. Poszukiwania historycznej tożsamości objawiały się w nadętych ceremoniach z kostiumami, przywróceniu dawnych obyczajów (między innymi rycerskich) czy „historycznym” odnawianiu zamków, pałaców itp. [JOKILEHTO, 1994, s. 37].

To szczególne zaczepienie w tradycji powoduje, iż społeczeństwa tradycyjne uznają jako dziedzictwo kulturowe niekoniecznie same obiekty, w których by się ono ukrywało, ale bardziej wiedzę o owych obiektach i umiejętności ich produkowania (w tym intuicyjne wyczucie formy czy koloru). Jednocześnie sama produkcja, stanowiąca trzon odniesienia wobec tradycji, jest zazwyczaj powiązana z rytuałem religijnym i dzięki temu uzyskuje szczególne znaczenie. W konsekwencji wiele obiektów jest tworzonych tylko dla specyficznego, konkretnego wydarzenia, a tym samym po jego zakończeniu przestaje utrzymywać swoją wartość jako obiekt (dlatego często są wręcz niszczone). Znamiennym przykładem podpierającym powyższy argument jest zapewne odbudowa bazyliki św. Piotra w Rzymie na początku XVI wieku. Przedsięwzięcie to bez wątplenia było demonstracją swoistego wierzenia, iż nawet kompletna fizyczna transformacja budynku nie zmieni jego „niezniszczalnej istoty” [GUILLAUME, 1993, s. 56].

OCHRONA OBIEKTÓW ARCHITEKTURY W TRADYCJI „ŻYJĄCEJ”

Charakteryzująca tradycyjne społeczeństwo „żyjąca” tradycja kontynuuje dostarczanie pewnej podstawowej konceptualnej struktury, która w budownictwie (czy też architekturze) stanowi pierwowzór dla wszelkiej formy, projektu oraz zastosowanej konstrukcji. Jak postulował irański architekt Nader Ardalan, tradycja ta „transmituje modele i zasady pracy, gwarantując tym

In order to grasp the above division it can be helpful to distinguish between the “living tradition” and the opposing “reinvention of tradition” [JOKILEHTO, 1994, p. 36]. When the first form of tradition manifestation directly describes the essence of a traditional society, the second – i.e. the “reinvention of tradition” – constitutes one of the most essential elements while taking a stance to history in the modern world. Thus it reflects the character of the “industrial” society that, perhaps lacking the sense of continuation, lost the sense of the pre-industrial spirit of the “living tradition”. One can clearly observe it e.g. in the interesting phenomenon which occurred in the 19th-century Romanticism, namely in the kind of consciously creating or manufacturing “tradition”, e.g. in the “medieval revival”. The search for historic identity was manifested in pompous ceremonies with costumes, restoring old customs (chivalric, among others) or “historical” renovation of castles, palaces and so on [JOKILEHTO, 1994, p. 37].

The consequence of this unique hold on tradition is the fact that traditional societies do not necessarily regard as cultural heritage the objects in which it would be hidden, but rather the knowledge about those objects and the skills necessary to produce them (including the intuitive sense of form or colour). Simultaneously, the production itself, constituting the core of reference to tradition, is associated with religious ritual and thanks to that acquires a special significance. As a result, many objects are created only for a particular, concrete event and so after its conclusion cease to maintain their value as objects (therefore they are often destroyed). A typical example supporting the above argument appears to be the reconstruction of St. Peter’s Basilica in Rome carried out at the beginning of the 16th century. That enterprise was undoubtedly a demonstration of a specific belief that even a complete physical transformation of the building would not change its “indestructible essence” [GUILLAUME, 1993, p. 56].

PROTECTION OF ARCHITECTURAL OBJECTS IN “LIVING” TRADITION

The “living” tradition, characterising the traditional society, continues to provide certain fundamental conceptual structure which, in building industry (or architecture), constitutes the model for every form, project and applied construction. As the Iranian architect Nader Ardalan claimed, that tradition “transmits models and working rules, thereby guaranteeing the spiritual validity of forms for the artist. It is through providentially revealed forms and the spirit of the esoteric dimension that the tradition lives, and it is through divine grace that man is able to be part of the tradition and to practice his art”¹ [ARDALAN, BAKHTIAR, 1975, p. 10].

Consequently, in the case of maintenance, repairs or possible renovations of architectonic structures which are a part of the “natural” continuation of tra-

samym artyście duchową ważność używanych form. To właśnie poprzez formy ujawnione dzięki opatrności i w duchu ezoterycznego wymiaru ta tradycja żyje, i to dzięki łasce Boskiej człowiek jest w stanie być częścią tradycji i praktykować swoją sztukę”¹ [ARDALAN, BAKHTIAR, 1975, str. 10].

W konsekwencji w przypadku utrzymania, napraw czy też ewentualnych odnowień architektonicznych struktur będących częścią „naturalnej” kontynuacji tradycji esencjonalny jest ich swoisty „wymiar ezoteryczny”, a zatem duchowa, pozafizyczna esencja [JOKILEHTO, 1994, s. 37]. Jak długo tradycja jest kontynuowana, struktury te są utrzymywane (naprawiane, odmalowywane czy na nowo dekorowane) respektując tradycyjne formy oraz rytuały. A zatem autentyczność ukrywa się nie tyle w oryginalności materiału czy formy, ale raczej w samym procesie i jego niezmaconej kontynuacji [JOKILEHTO, 1994, s. 37]. Jednakowoż i sam materiał może być nasycony szczególnym znaczeniem, zyskując tym samym status „świętego” materiału konstytuującego np. obiekt kultu religijnego. Doskonałym przykładem takiej sytuacji może być „konserwatorskie” traktowanie i w konsekwencji naprawy posągów Ramzesa II w świątyni Abu-Simbel, które praktykował jego następca Seti I w III wieku p.n.e. [JOKILEHTO, 1986, s. 24].

Odmiernym problemem pozostaje kwestia konceptu „restauracji” i jego odniesienia do zabiegów praktykowanych w przypadku świątyń Dalekiego Wschodu. Powołując się na Lieven De Caeter i Lode De Clerq w tym przypadku możemy mówić o „restauracji mitycznej” (*mythical restoration*) [DE CAUTER, DE CLERQ, 1993, s. 95], bowiem „restauracja” tak ujmowana jest swoistym „rytualnym powtórzeniem” oryginalnej konstrukcji świątyni, czyli jej ponownym ustanowieniem na podstawie przyjętego rytuału. I tak jeżeli w „mistycznej kontynuacji” tradycji następuje z jakichś przyczyn wyłom, to właśnie „restauracja” wprowadza na nowo przeszłość i przywraca przerwana „kontynuację”. W konsekwencji tak ujmowana restauracja jest odniesiona nie tyle do materialnej tożsamości obiektu, ale do jego aspektu niematerialnego, a zatem nosi wszelkie znamiona trwania tradycji „żyjącej” i kontynuacji rytuału jako jej zastosowania [DE CAUTER, DE CLERQ, 1993, s. 96].

Początków takiego stanu rzeczy poszukiwać zapewne należy w czasie pierwotnym (cokolwiek by on oznaczał), kiedy obiekty sztuki były „wytwarzane” dla celów obrzędowych kultu. To właśnie najprawdopodobniej sama „wartość kultowa” była powodem tego, iż istotnym było istnienie czegoś, a nie jego widoczność (uzewnętrznienie). Świadczy o tym chociażby występowanie w starożytnych świątyniach rytualnych rzeźbień oraz architektonicznych detali, które były niewidoczne dla jakiegokolwiek obserwatora, lub też fakt częstego umieszczania rytualnych malowideł oraz rzeźb w miejscach poza zasięgiem wzroku wiernych czy nawet kapłanów [JOKILEHTO, 1994, s. 37]. Jednocześnie świętość danych obiektów architektury czy przedmiotów

dition, their specific “esoteric dimension”, i.e. their spiritual, beyond-physical essence, is vital [JOKILEHTO, 1994, p. 37]. As long as tradition is continued, those structures are maintained (repaired, repainted or decorated anew) respecting traditional forms and rituals. Therefore, authenticity is hidden not so much in the originality of material or form, but rather in the very process and its undisturbed continuation [JOKILEHTO, 1994, p. 37]. Nevertheless, even the material itself can be imbued with particular significance, thus acquiring the status of a “holy” material constituting e.g. an object or religious cult. An excellent example of such a situation can be “conservation” treatment and, consequently, repairs done to the statues of Ramesses II in the temple at Abu-Simbel, which were carried out by his successor Seti I in the 3rd century B.C. [JOKILEHTO, 1986, p. 24].

Another problem is the concept of “restoration” and its reference to the treatment applied in the case of temples in the Far East. According to Lieven De Caeter and Lode De Clerq, in this case we can talk about “mythical restoration” [DE CAUTER, DE CLERQ, 1993, p. 95], since the so understood “restoration” is a kind of “ritual repetition” of the original construction of a temple, i.e. its re-establishing on the basis of an approved ritual. And so, if for some reason there is a breach in the “mystical continuation” of tradition, then the “restoration” introduces the past again and restores the disrupted “continuation”. As a consequence, so understood restoration refers not so much to the material identity of the object, but to its non-material aspect, therefore it bears all tokens of the permanence of the “living” tradition and the continuation of ritual as its application [DE CAUTER, DE CLERQ, 1993, p. 96].

The origins of such a state of affairs can probably be found in the primeval time (whatever it might mean), when art objects were “manufactured” for ritual purposes of a cult. It is probable that the “cult value” itself was the reason why the existence of something was important, not its visibility (manifestation). It is confirmed by e.g. ritual carvings and architectonic details, found in ancient temples, which must have been invisible for any observer; or ritual paintings or sculptures frequently being placed outside the range of vision of the congregation or even priests [JOKILEHTO, 1994, p. 37]. At the same time, sanctity of given objects or architecture or items was protected by rituals worked out in the “living tradition” and thus constituting a response to that very tradition.

SENSE OF LACK OF CONTINUATION AND CONCEPT OF “PRESERVATION”

Can one talk about a modification in the attitude to cultural heritage in the case when that “natural” continuation of tradition is disturbed, or virtually finished? Consequently, is it possible to regain the lost tradition? What conditions must be satisfied to achieve

była chroniona poprzez rytuały wypracowane w „żyjącej tradycji” i tym samym stanowiące odpowiedź na tę właśnie tradycję.

POCZUCIE BRAKU KONTYNUACJI A KONCEPT „ZACHOWYWANIA”

Czy można zatem mówić o modyfikacji stosunku do dziedzictwa kulturowego w przypadku, kiedy owa „naturalna” kontynuacja tradycji zostaje zaburzona, a wręcz kończy się? Czy w konsekwencji jest możliwym, aby utracona tradycja była odzyskana? Jakie warunki w tym celu muszą być spełnione? Wydaje się, iż odpowiedzi na te pytania dostarcza nowa perspektywa obcowania z przeszłością, która pojawia się wraz z narodzinami społeczeństwa industrialnego. To wówczas powołany do życia zostaje pewien specyficzny koncept „historyczności”, którego skutki odczuwać możemy do dnia dzisiejszego.

Jak zauważył Paul Philippot, pierwsze oznaki przemian prowadzących do nowego ujęcia problemu historii zauważyć można już w renesansie. Niemniej jednak dopiero czasy oświecenia, stawiające na piedestale racjonalizm jako usankcjonowaną formę konfrontacji z rzeczywistością, spowodowały wyewoluowanie nowożytnej świadomości historycznej czy może wręcz świadomości historyczności. I to właśnie w perspektywie tej świadomości i jednocześnie w okresie rozkwitu rewolucji industrialnej upatrywać należy ostatecznego przzerwania połączenia tradycji z przeszłością, które trwało w różnych formach od początku cywilizacji do końca XVIII wieku. W konsekwencji dochodzi wówczas do ukonstytuowania się konceptu „zachowywania” (w ang. *preservation*), objawiającego się przede wszystkim w zachowywaniu dziedzictwa historycznego (w ang. *historic preservation*). Jednocześnie, jak utrzymuje Philippot, owo zachowywanie należy bezpośrednio utożsamić z konserwacją czy też restauracją (rozumianych w wielu kulturach jako jednoznaczne z zachowywaniem), które stanowią ekspresję nowożytnej formy utrzymywania „żywego” kontaktu z obiektami kultury z przeszłości [PHILIPPOT, 1976, s. 367].

Równolegle mniej więcej od początku XVIII wieku gwałtownie wzrasta zainteresowanie eksplorowaniem pozostałości starożytnych obiektów, co zapewne jest bezpośrednią konsekwencją kształtującej się świadomości historyczności. W efekcie opracowane zostają podstawy metodologii archeologicznych, które od tej pory stanowią platformę inicjującą systematyczne studia starożytności, zmierzające do ostatecznej hermeneutyki kultury przeszłości. Za jednego z ojców nowo rodzącej się nauki uważany jest Johann Joachim Winckelmann, który tak jak i jemu podobni przygotował podstawy do wiary w możliwość odzyskania utraconej tradycji starożytności [JOKILEHTO, 1994, s. 39].

Pokutujące do dnia dzisiejszego skutki tego myślenia dały podstawy pod działania konserwatorskie przeprowadzone na Wzgórzu Tebańskim w mieście Luksor w drugiej połowie XX wieku, w wyniku których

this purpose? It seems that answers to those questions can be provided by the new perspective of communing with the past, which appeared with the birth of the industrial society. It was then that a certain specific concept of “historicity” was born, whose effects we can observe even today.

According to Paul Philippot, the first signs of changes leading to the new approach to the issue of history could already be observed during the Renaissance. Nevertheless, it was the Enlightenment era, putting rationalism on the pedestal as the sanctioned form of confrontation with reality, when the modern historic awareness, or even the awareness of historicity, evolved. And it is from the perspective of this awareness and, at the same time, during the heyday of the Industrial Revolution that one should look for the ultimate breach in the link between tradition and the past which had survived in varying forms from the dawn of civilisation to the end of the 18th century. Consequently, the concept of “preservation” was established then, primarily manifested in ‘historic preservation’. Concurrently, as Philippot claims, that preservation should be directly identified with conservation or restoration (in many cultures understood as identical to preservation), which express the modern form of maintaining “live” contact with objects of past culture [PHILIPPOT, 1976, p. 367].

Simultaneously, more or less from the beginning of the 18th century, the interest in exploring the relics of ancient objects rapidly grew, which might have been a direct consequence of the shaping awareness of historicity. As a result, foundations of archaeological methodology have been established, which ever since have constituted the springboard initiating systematic studies of the antiquity aimed at the ultimate hermeneutics of the culture of the past. Johann Joachim Winckelmann, who as others like him prepared a basis for the belief in the possibility of regaining the lost tradition of antiquity, is considered to be one of the founding fathers of the newly created science [JOKILEHTO, 1994, p. 39]

Such beliefs, lingering on until the present day, were the basis for conservation activities carried out on the Theban Hill in the city of Luxor in the second half of the 20th century, which resulted in the annihilation of the traditional settlement in Al Gourna and, at the same time, in the creation of the “archaeological open-air museum of ancient Egypt”. And so, as a result the “living tradition” of settlement on the slopes of the “Al Qurn” mountain was interrupted, though for decades it provided models constituting a specific skeleton for the material culture manufactured by the people inhabiting the area. At the same time, a certain “organic” whole determining the essence of the cultural landscape of the west bank of Luxor was disturbed. A landscape representing a specific vision of what the heritage of ancient Egypt should look like was created instead. In consequence, we are dealing with the situation of “historic restoration” calling into question the historic authenticity of that particular place.

zlikwidowana została tradycyjna osada Al Gourna i jednocześnie stworzony został swoisty „skansen archeologiczny starożytnego Egiptu”. I tak w efekcie przerwana została „żyjąca tradycja” osadnictwa na zboczu góry „Al Qurn”, która przez dziesięciolecia dostarczała wzorców stanowiących specyficzny szkielet kultury materialnej wytwarzanej przez ludzi zamieszkujących ten teren. Jednocześnie zaburzeniu uległa pewna „organiczna” całość stanowiąca o istocie pejzażu kulturowego zachodniego nabrzeża Luksoru. W zamian stworzony został krajobraz przedstawiający swoistą wizję tego, jak dziedzictwo starożytnego Egiptu powinno wyglądać. W konsekwencji mamy do czynienia z sytuacją „historycznej restauracji” stawiającej pod znakiem zapytania historyczną autentyczność tego szczególnego miejsca.

KONSERWACJA JAKO ŚWIADOMA RELACJA WOBEC HISTORII

Zapoczątkowane wraz z pojawieniem się społeczeństwa industrialnego zmiany dotyczące ujmowania historyczności, a także budząca się potrzeba zachowywania reliktyw przeszłości znalazły swoje szerokie echo w pierwszych teoretycznych ujęciach nowożytnej myśli konserwatorskiej. Jednym z najważniejszych spostrzeżeń, postulowanych między innymi przez Johna Ruskina oraz Williama Morrisa, było zwrócenie uwagi na fakt, iż historyczny obiekt (dzieło sztuki czy też obiekt architektoniczny) odzwierciedla bezpośrednio warunki okresu, w którym powstał. Tym samym jest swoistym zapisem ówczesnej sytuacji kulturowej, ekonomicznej, społecznej czy politycznej, przy czym właśnie owa specyficzna relacja panujących podówczas warunków jest odpowiedzialna za jego unikatowość. A zatem jakakolwiek reprodukcja obiektu w późniejszym okresie oznacza tak naprawdę nową konstrukcję, czyli najprościej ujmując „kopię”, a gdy w zamierzeniu ma owa reprodukcja być traktowana jako oryginał, to mamy wówczas do czynienia z imitacją (fałszerstwem) [JOKILEHTO, 1994, s. 41].

Powyższe spostrzeżenia zapewne były jedną z pierwszych prób zwrócenia uwagi na istotę aspektu autentyczności historycznego obiektu, który może zostać postawiony pod znakiem zapytania w przypadku przeprowadzenia jakiegokolwiek procesu „restauracji”. Jednocześnie na sam sposób rozumienia konserwacji u progu XX wieku, który może zostać nazwany „historycznym”, wywarł bez wątpienia znamieny wpływ Benedetto Croce. W swoim dziele *Teoria e storia della storiografia* zauważył on, iż historyczność jest z konieczności objęta procesem myślowym, a zatem za każdym razem podlega krytycznej ewaluacji. Tym samym nie jest „historyczność” jako taka jedynie mechanicznym zapisem stanowiącym formę kroniki [CROCE, 1989, s. 25]. W konsekwencji u podstaw konserwacji stoi historyczna, czyli krytyczna konieczność definicji, ewaluacji oraz traktowania zasobów dziedzictwa kulturowego [JOKILEHTO, 1994, s. 42]. I tak wydaje się, że bazując właśnie na owych spostrzeżeniach powołana do

CONSERVATION AS A CONSCIOUS ATTITUDE TOWARDS HISTORY

Changes concerning the approach to historicity, initiated with the emergence of the industrial society, as well as the growing need for preserving relics of the past, were strongly echoed in the first theoretical presentations of modern conservation thought. One of the most important insights, supported by e.g. John Ruskin and William Morris, was drawing attention to the fact that a historic object (a work of art or an architectonic object) directly reflects conditions of the period in which it was created. Thus, it is a specific record of the then cultural, economic, social or political situation, and that specific relation of conditions occurring at the time is responsible for its uniqueness. Therefore, any reproduction of the object at a later period really means a new construction, so simply speaking a “copy”, and if that reproduction is deliberately to be treated as the original then we are dealing with imitation (forgery) [JOKILEHTO, 1994, p. 41].

The above observations must have been one of the first attempts at drawing attention to the essence of the authenticity of a historic object, which can be called into question when undergoing any “restoration” process. The way of understanding conservation on the threshold of the 20th century, which might be called “historic”, was undoubtedly influenced by Benedetto Croce. In his work entitled *Teoria e storia della storiografia* he observed, that historicity is necessarily involved in the thinking process, and so each time it is critically evaluated. Thus, “historicity” as such is not merely a mechanical record constituting a form of a chronicle [CROCE, 1989, p. 25]. In consequence, at the basis of conservation there is the historical, i.e. critical, necessity to define, evaluate and treat cultural heritage [JOKILEHTO, 1994, p. 42]. And so it seems that the concept of “critical restoration” (*restauro critico*), to the development of which Argan and Brandi considerably contributed, was set up basing on those observations [JOKILEHTO, 1994, str. 42]. According to their assumptions, the aim of the so understood interference into the historic space should be re-discovering and revealing the original text of the historic object (work of art). At the same time, the success of the undertaking is to be guaranteed by the properly carried out conservation which is based on meticulous analyses and simultaneous preservation of the existing material of the work of art or the historic object [JOKILEHTO, 1994, p. 43]. However, it is worth noticing that the hermeneutics aimed at presenting the original text of a historic object is nothing else but re-reading the text, and as such it is unavoidably doomed to be interpreted from the perspective of the epoch in which it is carried out. Thus, the suggestion of the so-called “critical restoration” is not free from falsifications constituting an inevitable consequence of the very process of re-reading anew the hidden sense of a historic object.

Brandi drew attention to one more vital aspect concerning cultural heritage. He observed that historic

życia została koncepcja „restauracji krytycznej” (*restauro critico*), do rozwoju której przyczynili się Argan i Brandi [JOKILEHTO, 1994, s. 42]. Według ich założeń celem tak rozumianej ingerencji w przestrzeń historyczną powinno być ponowne odkrycie i ukazanie oryginalnego tekstu obiektu historycznego (dzieła sztuki). Jednocześnie gwarancją sukcesu tego zamierzenia staje się właściwie prowadzona konserwacja, która opiera się na uważnych analizach oraz jednoczesnym zachowaniu istniejącego materiału dzieła sztuki czy obiektu historycznego [JOKILEHTO, 1994, s. 43]. Warto jednak zauważyć, iż hermeneutyka dążąca do ukazania oryginalnego tekstu obiektu historycznego jest niczym innym jak ponownym odczytaniem tego tekstu, a zatem skazana jest nieuchronnie na interpretację w perspektywie epoki, w której jest przeprowadzana. Tym samym propozycja tzw. „restauracji krytycznej” nie jest wolna od zafalszowań stanowiących nieodzowną konsekwencję samego procesu odczytywania na nowo ukrytego sensu historycznego obiektu.

Brandi zwrócił uwagę na jeszcze jeden istotny aspekt dotyczący dziedzictwa kulturowego. Otóż zauważył, iż przedmioty historyczne mogą być podzielone na dwie grupy, czyli na „obiekty sztuki” i „produkty przemysłowe”. Podział ten niejako ukazuje istotę „restauracji”, bowiem w przypadku produktów przemysłowych powinna ona dążyć do ponownego ustanowienia ich funkcjonalności, natomiast w odniesieniu do obiektów sztuki opierać się musi na ich krytycznej definicji i rozpoznaniu przede wszystkim ich estetycznych i historycznych wartości [JOKILEHTO, 1994, s. 42]. W konsekwencji, jak uważał Brandi, pierwszym celem dla konserwacji obiektu sztuki jest konserwacja jego oryginalnego materiału, czyli ‘autentyczności materiału’. Drugim celem natomiast jest ponowne ustanowienie jego potencjalnej jedności, przy czym należy tego dokonać bez popełniania jakiegokolwiek zakłamania i bez usuwania istotnych śladów jego historii [BRANDI, 1963]. Tym samym zanegował on dążenie do „konserwacji absolutnej” jako takiej, której przeciwstawił działanie zmierzające do wydobycia tego, co jest estetycznie i historycznie znamienne w konkretnym obiekcie sztuki [JOKILEHTO, 1994, s. 43].

Czy zatem współczesna rekonstrukcja pozostałości materialnych starożytnego Egiptu nie jest swoistym przekłamaniem w duchu swobodnie ujmowanej historyczności i jednocześnie swoistą formą „konserwacji absolutnej”? Jak bowiem inaczej można określić szczególnego rodzaju proces selekcji, w wyniku którego wykreowana zostaje zagubiona w czasie tradycja i reprezentujące je dziedzictwo kulturowe? Zapewne bezdyskusyjnie słusznym było podniesienie z gruzów i anastyloza najświetniejszych budowli egipskich (jak chociażby świątynie w Luksorze i Karnaku), co zagwarantowało utrzymanie ich spójności formalnej oraz zachowanie pamięci o odległej cywilizacji. Wydaje się jednak, iż dążąc do jak najpełniejszego odtworzenia tradycji w gruncie rzeczy od dawna przerwanej i ukrywającej się w czeluściach czasu historycznego narażamy się na niebezpieczeństwo nie tylko jej zafalszowania, lecz

objects can be divided into two groups, namely “art objects” and “industrial products”. The division in a way reveals the essence of “restoration”, since in the case of industrial products it should be geared towards making them functional again, while in reference to art objects it must be based on their critical definition and recognition of primarily their aesthetic and historic value [JOKILEHTO, 1994, p. 42]. In consequence, Brandi claimed, the first purpose of conservation of an art object is conservation of its original material, i.e. ‘authenticity of material’. The other aim is establishing again its potential unity, and it has to be accomplished without any falsification and without removing crucial traces of its history [BRANDI, 1963]. Thus he negated aspiring to the “absolute conservation” itself, with which he juxtaposed activity aimed at highlighting what is aesthetically and historically significant in a concrete art object [JOKILEHTO, 1994, p. 43].

Therefore, is not modern reconstruction of material remains of the ancient Egypt a kind of distortion in the spirit of freely understood historicity and, at the same time, a specific form of “absolute conservation”? Because how can one otherwise define that particular selection process as a result of which a tradition lost in time and the cultural heritage representing it are created? It might have been unquestionably right to raise the most famous Egyptian buildings from ruins and their anastylosis (such as e.g. the temples in Luxor and Karnak), which guaranteed maintaining their formal coherence and preserving the memory of a remote civilisation. It seems, however, that aiming at the most complete recreation of tradition actually much earlier interrupted and hiding in the abyss of historic time, we risk not only falsifying it but, first of all, losing the tradition still directly accessible and continued. It must have been so in the case of the Al Gurna settlement, with which a considerable part of the cultural heritage of the west bank on Luxor sunk into oblivion.

The above problem also concerns the concept of transforming the urban tissue of the city of Luxor². According to the latest plans, the city authorities and appropriate conservation services are considering carrying out a reconstruction of the avenue of sphinxes connecting the two most important temples in the ancient Thebes, located within 3 km of each other, namely the temple in Luxor with the temple in Karnak (fig. 2). The avenue would be situated within the very centre of the city, in the area currently occupied by traditional buildings existing there for decades. Thus, it would require demolishing a considerable part of the historic urban tissue filled with the “living” tradition lovingly preserved by its inhabitants. As a result of such activities the characteristic urban landscape of contemporary Luxor, teeming with everyday life, market stalls and the noise of haggling shopkeepers would disappear. It would be replaced with a “historic” space, in the designers’ intention recreating the “true” image of ancient Thebes.

przede wszystkim utraty tradycji wciąż bezpośrednio dostępnej i kontynuowanej. Tak zapewne było w przypadku osady Al Gourna, wraz z którą w niepamięć odeszła istotna część dziedzictwa kulturowego zachodniego nabrzeża Luksoru.

Problem powyższy dotyczy również koncepcji przeobrażenia tkanki urbanistycznej miasta Luksor². Według najnowszych planów władze miasta i odpowiednie służby konserwatorskie rozważają przeprowadzenie w najbliższym czasie rekonstrukcji alei sfinksów, niegdyś łączącej ulokowane w odległości 3 km od siebie dwie najważniejsze świątynie starożytnych Teb, czyli świątynię w Luksorze ze świątynią w Karnaku (ryc. 2). Aleja ta miałaby się znaleźć w ścisłym centrum miasta, na obszarze pokrytym obecnie tradycyjnymi zabudowaniami istniejącymi tam od dziesięcioleci. Tym samym wymagałoby to wyburzenia znacznej części historycznej tkanki miejskiej, przepełnionej „żyjącą” tradycją pieczołowicie zachowywaną przez jej mieszkańców. W wyniku takich działań doszłoby do likwidacji charakterystycznego pejzażu miejskiego współczesnego Luksoru, wypełnionego codziennym życiem, straganami i gwarem targujących się kupców. Na ich miejscu natomiast powstałaby przestrzeń „historyczna”, w zamiarze projektantów odtwarzająca „prawdziwy” wizerunek starożytnych Teb.

Należałoby zatem zapytać, czy uzasadnionym zabiegiem jest modyfikacja wykształconego w naturalnym

Therefore, one ought to ask whether it is justified to modify a cultural landscape shaped in the course natural processes of history, and so to remove everyday objects representing the “living” tradition, in order to re-create in the spirit of historicity the lost tradition of the past. The question is valid as we face the dilemma of choosing between conservation treated as a continuation of tradition, and conservation as a treatment that calls into being “historical amusement parks” for crowds of tourists. Naturally, it cannot be denied that after thorough research we have reasons to surmise that once the avenue of sphinxes used to connect the temple in Luxor with the temple in Karnak, at some stage in their history. It remains doubtful, however, whether a return to that solution at the cost of the loss of authenticity of the “living” space in the city of Luxor does not create a kind of funfair falsifying the cultural heritage of ancient Egypt.

HORIZON OF AUTHENTICITY IN THE PERSPECTIVE OF TRADITION PRESERVATION

Taking into account previous considerations, it seems justified to look at conservation treatment from the angle of two priority carriers of authenticity, namely the artistic (aesthetic) authenticity and the historic authenticity of a historic object. At the same time, to quote Walter Benjamin, one ought to remember about

Ryc. 2. Aleja sfinksów wiodąca do wnętrza świątyni w Luksorze (Luksor, Egipt), stanowiąca zachowany fragment niegdyśjszej promenady łączącej w czasach starożytnych świątynie w Luksorze i Karnaku (stan z listopada 2015 roku), fot. T. Tomaszek

Fig. 2. Avenue of sphinxes leading inside the temple in Luxor (Luxor, Egypt), which is the preserved fragment of the former promenade linking the temples in Luxor and Karnak in ancient times (state from November 2015), photo: T. Tomaszek

procesie historii pejzażu kulturowego, a tym samym usuwanie codziennych obiektów reprezentujących „żywą” tradycję, w celu ponownej kreacji w duchu historyczności utraconej tradycji przeszłości. Pytanie to o tyle jest istotne, iż stajemy w obliczu dylematu wyboru pomiędzy konserwacją traktowaną jako kontynuacja tradycji a konserwacją jako zabiegiem powołującym do życia „historyczne parki rozrywki” dla rzeszy turystów. Nie można oczywiście zaprzeczyć, iż po dogłębnych badaniach mamy podstawy przypuszczać o niegdysiejszym połączeniu aleją sfinksów świątyni w Luksorze ze świątynią w Karnaku na którymś etapie ich historii. Pozostaje jednakowoż wątpliwym, czy powrót do tego rozwiązania kosztem utraty autentyczności „żywej” przestrzeni miasta Luksor nie jest kreacją swoistego lunaparku stanowiącego fałszyfikację dziedzictwa kulturowego starożytnego Egiptu.

HORYZONT AUTENTYCZNOŚCI W PERSPEKTYWIE ZACHOWANIA TRADYCJI

Mając na względzie dotychczasowe rozważania uzasadnionym wydaje się ujmowanie zabiegu konserwacji poprzez pryzmat dwóch priorytetowych nośników autentyczności, czyli artystycznej (estetycznej) autentyczności oraz historycznej autentyczności obiektu historycznego. Jednocześnie, powołując się na Waltera Benjamina, należy pamiętać o tzw. „wartości wystawienniczej” obiektu (*exhibition value*), która zyskuje istotną rangę od czasów renesansu, czyli epoki ukształtowania się „artystycznej wartości” obiektu sztuki, a tym samym rozpowszechnienia się kolekcjonowania dzieł sztuki i ich eksponowania w zbiorach prywatnych oraz muzealnych [BENJAMIN, 1979]. Choć łączona nieodzownie z obiektami gromadzonymi we wszelkiego rodzaju kolekcjach, spełnia „wartość wystawiennicza” również niezwykle istotną rolę w przypadku obiektów architektonicznych. To bowiem właśnie ona często decyduje nie tylko o przyjętym sposobie „restauracji”, ale też wyeksponowania budynku, a tym samym ma duży wpływ na całość zagadnienia i rozumienia estetyki w podejmowanym procesie konserwacji.

Dążenie do zachowania autentyczności obiektu historycznego (dzieła sztuki czy architektury) nieodzownie związane jest z utrzymaniem jego „oryginalności”. Jednakowoż już sama istota „wystawienniczości” (a zatem i instancji muzeum) wskazuje niejednokrotnie na utratę autentyczności na korzyść fałszyfikacji. Świadomie wprowadzone eksponowanie tym samym staje się swoistą fałszyfikacją rzeczywistości, pewnym uproszczeniem, mającym na celu ułatwienie przeciętnemu odbiorcy dotarcia do „oryginału”. W konsekwencji nieuchronnie prowadzić to może do ryzyka wystąpienia sytuacji całościowej fikcyjności historycznego dziedzictwa kulturowego, które opisywałyby jego własne „naukowo” wypracowane mechanizmy, czyli – jak chciał Umberto Eco – sytuacji ‘fałszyfikacji absolutnej’ (*falso assoluto*) [ECO, 1991]. Podobne spostrzeżenia przekazała z prze-

the so-called “exhibition value” of the object which has acquired a significant rank since the Renaissance period, or the epoch when the “artistic value” of an art object was established, and collecting works of art became popular as well as exhibiting them in private and museum collections [BENJAMIN, 1979]. Although essentially associated with objects amassed in all sorts of collections, the “exhibition value” also fulfils an extremely important role in the case of architectonic objects. Because this value frequently determines not only the approved manner of „restoration” but also of exhibiting the building, and thus has a huge impact on the whole issue and understanding of aesthetics in the undertaken conservation process.

Preserving the authenticity of a historic object (a work of art or architecture) is inseparably associated with maintaining its “originality”. However, the very essence of “the art of exhibition” (and thus of museums) frequently shows a loss of authenticity in favour of falsification. Hence, consciously introduced exhibiting becomes a kind of falsification of reality, a certain simplification, meant to facilitate reaching the “original” for an average viewer. In effect, there is the risk that the situation might occur of complete fictitiousness of the historic cultural heritage, which would be described by its own “scientifically” worked out mechanisms, or – as Umberto Eco wanted – a situation of “absolute falsification” (*falso assoluto*) [ECO, 1991]. Similar observations were teasingly voiced by Marguerite Yourcenar. She remarked that historic objects which managed to survive, were damaged by the relentless passage of time and imprudent restorations, and then finally were “imprisoned” in museums [YOURCENAR, 1990]. To a similar extent this situation concerns whole urban layout, if one quotes Quatremère de Quincy, who regards Rome as a “living open-air museum” [JOKILEHTO, 1994, p. 45].

Another issue is the assumption that extremely important for maintaining the authenticity of a historic object is its remaining in the same setting (place). However, an extensive approach to the above aspect is rather problematic, since – as Argan points out – that “setting” does not refer only to the object and a separate object, but to the object in relation to its context [ARGAN, 1984, p. 45]. At the same time, as Philippot claims, the nature of contemporary consciousness prepared for such, and not another, view of historic reality is responsible for that isolation and distance from a concrete historic object [PHILIPPOT, 1991, p. 11]. Therefore, it is this distancing and isolating that leads to falsifying the historic authenticity of a concrete object but also, in many cases, the aesthetic authenticity resulting from the existing broader context of the place.

Naturally, another issue is the problem with defining and understanding the range of “cultural heritage” and, subsequently, an appropriate search for authenticity in the case of ‘built environment and cultural landscape’ [JOKILEHTO, 1994, p. 46]. Nevertheless, that authenticity of the broader context of the place

korą Marguerite Yourcenar. Zauważyła ona, iż historyczne obiekty, którym udało się przetrwać, ucierpiały od niszczącego działania czasu i nierozważnych restauracji, a teraz w końcu zostały „uwięzione” w muzeach [YOURCENAR, 1990]. W podobnym stopniu sytuacja ta dotyczy całych założeń urbanistycznych, by przywołać tylko Quatremère de Quincy, który uważa Rzym za „żyjący skansen” (*living open-air museum*) [JOKILEHTO, 1994, s. 45].

Innym zagadnieniem pozostaje założenie, iż niezwykle istotnym dla utrzymania autentyczności przez historyczny obiekt jest jego pozostawanie w tym samym umieszczeniu (miejscu). Problematicznym jednakowoż jest wyczerpujące ujęcie powyższego aspektu, bowiem – na co zwraca uwagę Argan – owo „umieszczenie” nie dotyczy tylko obiektu jako obiektu wydzielonego, ale obiektu w relacji do jego kontekstu [ARGAN, 1984, s. 45]. Jednocześnie, jak twierdzi Philippot, za owo izolowanie i dystansowanie konkretnego historycznego obiektu odpowiada natura współczesnej świadomości, przygotowanej do takiego, a nie innego oglądu rzeczywistości dziejowej [PHILIPPOT, 1991, s. 11]. A zatem właśnie poprzez to dystansowanie i izolowanie dochodzi do zakłamania historycznej autentyczności konkretnego obiektu, ale też i w wielu przypadkach estetycznej autentyczności wynikającej z istniejącego szerszego kontekstu miejsca.

Oczywiście osobnym zagadnieniem pozostaje problem z definicją i rozumieniem zakresu „dziedzictwa kulturowego”, a co za tym idzie, właściwego poszukiwania autentyczności w przypadku środowiska zabudowanego czy pejzażu kulturowego (*built environment and cultural landscape*) [JOKILEHTO, 1994, s. 46]. Niemniej jednak owa autentyczność szerszego kontekstu miejsca wydaje się i w tym wypadku odgrywać priorytetową rolę. Tym samym, wracając do zamiaru rekonstrukcji alei sfinksów pomiędzy świątynią w Luksorze a świątynią w Karnaku, poprzez ponowną kreację historycznej sytuacji formalnej i jednocześnie wyeksponowanie obiektu historycznego przez nadanie mu swoistej wartości wystawienniczej narażamy go jednocześnie na oderwanie od szerszego kontekstu stanowiącego bezpośrednio o jego wartości historycznej. Śmiało można zatem postawić tezę, iż konserwacja w gruncie rzeczy powinna być niczym innym, jak swego rodzaju świadomym zarządzaniem zmianą oraz zarządzaniem zasobami historycznymi, a tym samym respektować historyczne przemiany danego miejsca i zapewniać kontynuację jego „żywej” tradycji.

Bazując na dotychczasowych ustaleniach należy również wspomnieć o autentyczności odniesionej do ‘żyjącej esencji [istoty] dziedzictwa kulturowego’ (*Living Essence of Heritage*) [JOKILEHTO, 1994, s. 48], której właściwe rozpoznanie i zachowanie stanowi sedno ochrony obiektu lub miejsca historycznego. I tak za Jokilehto należy zauważyć, że jeżeli przestrzegane są przyjęte zasady postępowania zmierzające do „konserwowania” estetycznej i historycznej autentyczności, to i tak w konsekwencji właściwa ochrona obiektu histo-

seems to be a priority also in this case. Thus, getting back to the plan of reconstructing the avenue of sphinxes between the temple in Luxor and the temple in Karnak, by re-creating the formal historic situation and simultaneously exhibiting the historic object by giving it a specific exhibition value, we put it at risk of being torn off from the broader context directly determining its historic value. Therefore, one can boldly make an assumption that conservation actually should be nothing else but conscious management of change and management of historic resources, and as such respect historic transformations of a given place and ensure the continuation of its “living” tradition.

Basing on previous findings, one has also to mention authenticity referring to the ‘Living Essence of Heritage’ [JOKILEHTO, 1994, p. 48], whose proper identification and preservation are the key to protecting an object or a historic place. And so, after Jokilehto one should notice that, even if the approved code of conduct aimed at “conserving” the aesthetic and historic authenticity is observed, the proper protection of a historic object can, nevertheless, be a problem issue, and the conservation itself can acquire a form of pastiche or kitsch. The reason for such a state of the matter should be sought in the danger of disturbing or even modifying the “nature” of a given site or historic object. Such a situation can occur especially in the case of historic quarters of a city or a rural landscape [JOKILEHTO, 1994, p. 48]³, because the essence in “living” historic areas does not only include historic buildings and structures, but also other components such as functions or social structure of the area. [JOKILEHTO, 1994, p. 49]. Unfortunately, the problem is not always properly recognised, and frequently the “restoration” or “renovation” of a historic city centre leads to its gentrification. Among the main factors influencing the character change of the mentioned areas one has to list relocation of former inhabitants and introduction of more affluent classes, as well as transformation of those areas into tourist centres. That type of “restorations” and radical structural and typological alterations resulting from them, lead to a significant reduction of the original, and so historic, character. According to Jokilehto, that situation takes place even if “all original stones were still in place”⁴ [JOKILEHTO, 1994, p. 49]. Unfortunately, such changes are most noticeable in traditional rural settlements which, during the last decades, have often been transformed into holiday resorts for city dwellers.

However, the situation described above poses a particular danger in the case of La Habana Vieja, the oldest part of the capital of Cuba. Its symptom is the first revalorisation and restoration work, carried out during the last few years, the aim of which was restoring the tourist attractiveness of the most beautiful city in the Caribbean. Because of decades of cultural, economic and geopolitical separation Cuba, and so Havana as well, remained on the sidelines of the rapidly changing world, thanks to which it preserved

rycznego może pozostawać sprawą problemową, a sama konserwacja jako akcja może przyjąć formę pastiszu czy też kiczu. Przyczyny tego stanu rzeczy upatrywać należy w niebezpieczeństwie naruszenia lub wręcz modyfikacji „natury” danego miejsca bądź obiektu historycznego. Sytuacja taka najpewniej może się wydarzyć szczególnie w przypadku historycznych części miast czy też krajobrazu wiejskiego [JOKILEHTO, 1994, s. 48]³. Esencją [istotą] w „żyjących” historycznych obszarach są bowiem nie tylko historyczne budynki i zabytkowe struktury, ale również inne składowe, jak chociażby funkcje i struktura społeczna obszaru [JOKILEHTO, 1994, s. 49]. Niestety nie zawsze ten problem jest właściwie rozpoznawany i niejednokrotnie „restauracja” czy też „odnowienie” historycznych centrów miast doprowadza do ich gentryfikacji. Wśród głównych czynników wpływających na zmianę charakteru wspomnianych obszarów wymienić należy wysiedlenie dotychczasowych mieszkańców i wprowadzenie klas zamożniejszych, a także przekształcenie ich w centra turystyczne. Tego typu „restauracje” i powstające w ich wyniku radykalne zmiany strukturalne i typologiczne doprowadzają do znacznej redukcji oryginalnego, a zatem historycznego charakteru. Powołując się na Jokilehto, sytuacja ta ma miejsce, nawet jeżeli „wszystkie oryginalne kamienie pozostają na miejscu”⁴ [JOKILEHTO, 1994, s. 49]. Niestety takie zmiany są najbardziej obserwowalne w tradycyjnych wiejskich osadach, które w ostatnich dziesięcioleciach niejednokrotnie są przekształcane na wakacyjne resorty dla populacji miejskiej.

Opisana powyżej sytuacja stanowi jednak szczególnie zagrożenie w przypadku La Habana Vieja, najstarszej części stolicy Kuby. Symptomem tego są przeprowadzone w ciągu ostatnich kilku lat pierwsze prace rewaloryzacyjne i restauracyjne, których celem było przywrócenie atrakcyjności turystycznej najpiękniejszego miasta Karaibów. Ze względu na dziesięciolecia separacji kulturowej, gospodarczej i geopolitycznej Kuba, a tym samym i Hawana, pozostawała na uboczu zmieniającego się w zatrważającym tempie świata i dzięki temu zachowała swoją tętniącą życiem lokalną tradycję i niepowtarzalne obyczaje. Pomimo zaawansowanej degradacji znacznej części miasta ulice Hawany nadal są pełne gwaru jej mieszkańców, co czyni z miasta miejsce niezwykle ożywione i wypełnione niepowtarzalnym charakterem (ryc. 3).

Pojawiające się pierwsze zwiastuny zmiany, wśród których była na pewno rewaloryzacja części starówki, powoli zmieniają to miasto nie do poznania. Kosztem odnowionych budynków i schludnych skwerów, przeznaczonych jedynie do oglądania przez zagranicznych turystów i opustoszałych w ciągu nocy, odchodzi w zapomnienie jeden z ostatnich azylów kontynuowanej przez dziesięciolecia wciąż „żywej” kultury i tradycji „historycznych” już dzisiaj Karaibów. Czy mamy jakąkolwiek szansę tak zaplanować nadchodzące zmiany, by za kilka lat nie było już za późno na spacer ulicami autentycznej Hawany przepełnionej autentyczną kulturą i tradycyjnym sposobem życia hawańczyków?

Ryc. 3. Jedna z tętniących codziennym życiem ulic La Habana Vieja, najstarszej części stolicy Kuby, Hawany (wrzesień 2014), fot. T. Tomaszek

Fig. 3. One of the teeming with life streets in La Habana Vieja, the oldest part of the capital of Cuba, Havana (September 2014), photo: T. Tomaszek

its vibrant local tradition and unique customs. Despite advanced degradation of a considerable part of the city, streets of Havana are still full of hustle and bustle of its inhabitants, which makes it a place pulsating with life and full of unique character (fig. 3).

The appearance of the first heralds of the change, one of which certainly was the revalorization of a part of the old town, slowly transforms the city beyond recognition. At the cost of renovated buildings and neat squares meant to be viewed only by foreign tourists and empty at night, one of the last sanctuaries of continuing for decades and still “living” culture and tradition of the already “historic” Caribbean, is falling into oblivion. Do we have any chance to plan the approaching changes in such a way that in a few years it is not too late to stroll along the streets of authentic Havana filled with the authentic culture and traditional lifestyle of the Havana residents?

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Ahmed K.G., Elgizawi L. Two Versions of 'New Gourná' and the dilemma of sustainability in new urban communities. *WIT Transactions on Ecology and the Environment* 2009;120:691–701.
- [2] Ardalan N., Bakhtiar L. *The Sense of Unity, The Sufi Tradition in Persian Architecture*. Publication of the Center for Middle Eastern Studies, The University of Chicago Press, Chicago, 1975.
- [3] Argan G.C. *Storia dell'arte come storia della città*. Editori Riuniti, Roma, 1984.
- [4] Benjamin W. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. Illuminations, Fontana, Great Britain, 1979.
- [5] Brandi C. *Teoria del restauro*. Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1963.
- [6] Croce B. *Teoria e storia della storiografia*. Adelphi Edizioni, Milano, 1989.
- [7] De Cauter L., De Clerq L. Chronos et le torse du Belvedere, *Propos sur les paradoxes du rétablissement*. Restaurations, formes de rétablissement, Mardaga, Liege, 1993.
- [8] Eco U. *Dalla periferia dell'impero, Cronache da un nuovo medioevo*. Bompiani, Milano, 1991.
- [9] Guillaume M. *Conservation des choses, artifi-*
cialisation du vivant. Restaurations, formes de rétablissement, Mardaga, Liege, 1993.
- [10] Jokilehto J. *History of Architectural Conservation*. University of York Press, York, 1986.
- [11] Jokilehto J. Questions about 'authenticity'. In: Larsen K.E., Marstein N. (eds.) *Conference on authenticity in relation to the World Heritage Convention: preparatory Workshop*, Bergen, Norway, 31 January – 2 February 1994. Tapir Forlag, Trondheim, 1994, 35–52.
- [12] Mahmoud R.A. Old Gourná: The complexity of vernacular architecture/urbanism and cultural heritage. In: Comer D. C., Versaci A., Amer M.S. (eds.) *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Vol. 225 (Conservation of Architectural Heritage, CAH), Elsevier, 2016, 200–215.
- [13] Philippot P. *Historic Preservation: Philosophy, Criteria, Guidelines*. In: Timmons S. (ed.) *Preservation and Conservation, Principles and Practices*, The Preservation Press, Washington, D.C., 1976.
- [14] *New Gourná Village Conservation*. World Monuments Fund, New York, 2011.
- [15] Yourcenar M. *That mighty sculptor time*. The New Criterion, London, 1990.

¹ W oryginalne: „...transmits models and working rules, thereby guaranteeing the spiritual validity of forms for the artist. It is through providentially revealed forms and the spirit of the esoteric dimension that the tradition lives; and it is through divine grace that man is able to be part of the tradition and to practice his art”; tłumaczenie T. Tomaszek.

² Więcej informacji: <http://whc.unesco.org/en/soc/1095>.

³ Sugestie co do istoty problemu zostały zawarte już w Rekomendacjach UNESCO dotyczących ochrony i współczesnej roli historycznych obszarów, przyjętej w Nairobi w 1976 roku.

⁴ W oryginalne: „This would happen even if all original stones were still in place”; tłumaczenie T. Tomaszek.

Streszczenie

Tradycja, jako wielopokoleniowa platforma funkcjonowania jednostek ludzkich na danym obszarze, konstytuuje lokalne dziedzictwo kulturowe. Tym samym zachowanie tradycji w procesie ochrony owego dziedzictwa gwarantuje kontynuację przekazu najistotniejszych informacji przyszłym pokoleniom. W niniejszym artykule poddano analizie krytycznej ujmowanie tradycji i historyczności w perspektywie zachowania autentyczności przekazu dziedzictwa kulturowego. Jednocześnie omówiono problemy ochrony historycznych obiektów architektonicznych oraz urbanistycznych w aspekcie kontynuacji tradycji na przykładzie osady Al Gourná, znajdującej się na lewym nabrzeżu miasta Luksor w Egipcie, planów rekonstrukcji alei sfinksów łączącej świątynie w Luksorze i Karnaku oraz prac rewaloryzacyjnych w La Habana Vieja, najstarszej dzielnicy Hawany.

Abstract

Tradition as a multi-generation platform on which individuals function within a given area, constitutes local cultural heritage. Thus, preserving traditions in the process of protecting that heritage guarantees the continuation of passing vital information to the future generations. This article involves critical analysis of traditions and historicity as seen from the perspective of preserving the authenticity of cultural heritage. At the same time, problems related to the protection of historic architectonic and urban objects have been discussed here in their aspect of tradition continuation, on the example of the Al Gourná settlement, located on the left bank of the city of Luxor in Egypt, plans for the reconstruction of the avenue of the sphinxes linking the temples in Luxor and Karnak, and revalorisation work in La Habana Vieja, the oldest district of Havana.

Kazimierz Kuśnierz*

Rynki wybranych miast nowożytnych w Małopolsce – cz. 1 (ośrodki gospodarcze)

Market squares in the selected modern towns in Lesser Poland – p. 1 (economic centres)

Słowa kluczowe: okres nowożytny w urbanistyce, modele urbanistyczne, ośrodki gospodarcze, Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Rozwadów, Ulanów, Krzeszów, Rudnik i Cieszanów

Key words: modern period in urban planning, urban-planning models, economic centres, Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Rozwadów, Ulanów, Krzeszów, Rudnik and Cieszanów

WPROWADZENIE

Badania nad urbanistyką nowożytną w Małopolsce prowadzone są w Katedrze Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej, na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej od kilkudziesięciu lat. Problematyka ta jest jednak tak szeroka, że wymaga kontynuacji i pogłębiania zarówno w zakresie kompozycji urbanistycznej, jak i programu funkcjonalno-przestrzennego.

Miasta, które powstały w Polsce w okresie nowożytnym, to przede wszystkim ośrodki miejsko-rezydencjonalne oraz gospodarcze. Te pierwsze związane były z ówczesną dominacją magnaterii, która w omawianym okresie przodowała w zakładaniu nowych ośrodków (wraz z rezydencją oraz fortyfikacjami), zaś drugie stanowiły centrum handlowo-rzemieślnicze klucza wsi o mniej lub bardziej skomplikowanej strukturze funkcjonalno-przestrzennej. Zarówno w grupie układów miejsko-rezydencjonalnych, jak i ośrodków gospodarczych można wyodrębnić grupę miast, w których kompozycji urbanistycznej oraz programie funkcjonalno-przestrzennym są czytelne wpływy teorii urbanistyki włoskiej. Teoretyczne rozważania związane z miastem idealnym (*la citta ideale*), jego kształtem, strukturą oraz elementami konstytutywnymi zawarte zostały w licznych traktatach teoretyków renesansu,

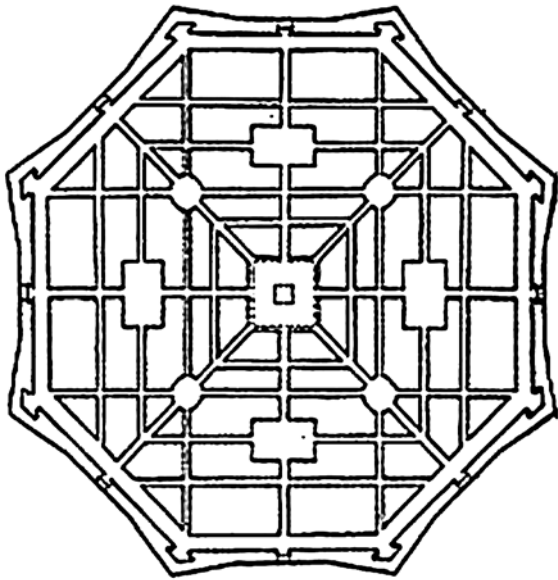
INTRODUCTION

The research on modern urban planning in Lesser Poland has been conducted at the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Art, at the Faculty of Architecture, Cracow University of Technology for several decades. However, the subject is so vast that it requires continuous and thorough studies both regarding the urban composition and the functional-spatial programme.

The towns which were founded in Poland during the modern period are primarily urban-residential and economic centres. The former were connected to the leading activity of the magnates who, at that time, were at the forefront of establishing new towns (with residences and fortifications). The latter constituted the commercial-craftsmanship centre of a demesne with a more or less complex functional-spatial structure. Both in the group of urban-residential layouts and economic centres one can distinguish a group of towns in whose urban composition and the functional-spatial programme there are noticeable influences of the urban-planning theory of the Italian Renaissance. Theoretical considerations associated with the ideal city (*la citta ideale*), its shape, structure and constitutive elements were included in numerous treatises of Renaissance theoreticians e.g. the Italians: Pietro Cataneo, Antonio Averlino called Filare-

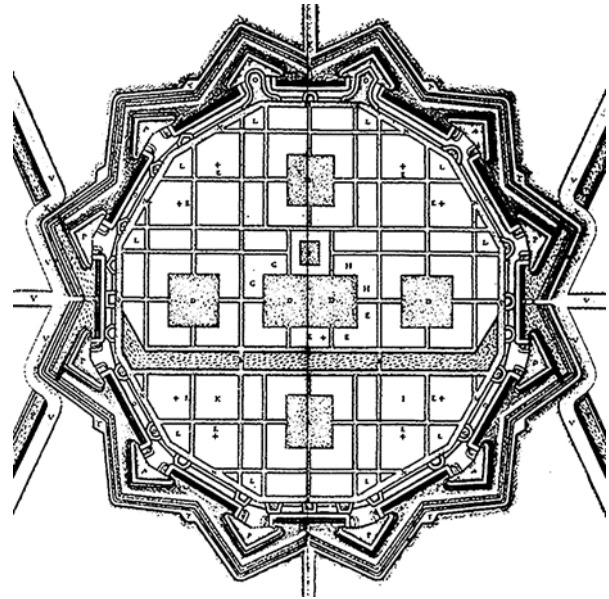
* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* prof. dr hab. inż. arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Ryc. 1. Miasto idealne według G. Vasariego. Przerys ryc. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK

Fig. 1. *Ideal city by G. Vasari. Copy of a sketch [in:] Archive of the KHAUiSzP WA PK*

Ryc. 2. Miasto idealne według V. Scamozziego. Przerys ryc. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK

Fig. 2. *Ideal city by V. Scamozzi. Copy of a sketch [in:] Archive of the KHAUiSzP WA PK*

m.in. Włochów Pietra Catanea, Antonia Averlina zwanego Filarete, Francesca di Giorgio Martiniego, Vincenza Scamozziego, Giorgio Vasariego czy niemieckiego artysty Albrechta Dürera.

Wizje teoretyków renesansu na temat „la citta ideale” począwszy od wieku XVI po wiek XVIII zaowocowały licznymi nawiązaniem w planach polskich miast, które obecnie są ważnymi ośrodkami zabytkowymi¹. W tym momencie należy zwrócić uwagę na jeden z najwrażliwszych obecnie aspektów badań nad urbanistyką nowożytną, którym jest aktywny udział badacza w ochronie zasobu dziedzictwa kulturowego kraju. Ów udział, związany m.in. z pogłębianiem stanu wiedzy w zakresie historii rozwoju przestrzennego wybranych ośrodków, polega także na formowaniu wytycznych dla bieżących działań planistycznych i konserwatorskich, które prowadzone są na terenie badanych ośrodków². Działania te podejmowane są obecnie szczególnie w centrach i bardzo często dotyczą przestrzeni rynkowych³, dlatego niniejszy artykuł ma na celu usystematyzowanie bieżących studiów w zakresie rynków wybranych małopolskich miast nowożytnych z grupy tzw. ośrodków gospodarczych, co z jednej strony pogłębi bieżący stan wiedzy, ale także będzie przydatne w procesie rewaloryzacji i ochrony tych zabytkowych przestrzeni⁴.

MIASTA NOWOŻYTNE – OŚRODKI GOSPODARCZE. UWAGI OGÓLNE

Omawianie konstrukcji i programu rynku miasta nowożytnego – ośrodka gospodarczego na przykładzie terenu historycznej Małopolski należy rozpocząć od ogólnego przedstawienia stanu badań w zakresie obranej problematyki. Pierwszorzędne pozycje literatury przedmiotu, w których poruszono zagadnienia polskich miast

ete, Francesco di Giorgio Martini, Vincenzo Scamozzi, Giorgio Vasari or a German artist Albrecht Dürer.

Beginning from the 16th until the 18th century, the visions of Renaissance theoreticians on the subject of “la citta ideale” resulted in numerous allusions in the plans of Polish towns which are currently important historical centres¹. Now attention should be drawn to currently one of the most sensitive aspects of research on modern urban planning, which is an active participation of the researcher in protecting the cultural heritage of the country. That participation connected e.g. to broadening the knowledge concerning the history of spatial development of selected towns also involves formulating guidelines for current urban-planning and conservation activities which are carried out in the studied towns². Nowadays those activities are undertaken particularly in the centre and frequently concern market squares³, which is why this article is aimed at systematising current studies on market squares in selected modern towns in Lesser Poland from the group of the so called economic centres which, on the one hand, will broaden the present state of knowledge, and will also be useful in the process of revalorisation and preservation of those historical spaces⁴.

MODERN TOWNS – ECONOMIC CENTRES. GENERAL COMMENTS

Discussing the construction and programme of the market square in a modern town – an economic centre – on the example of the historic area of Lesser Poland, should begin with a general presentation of the state of research on the discussed issue. The prime examples of the literature on the subject which address the issue of Polish Renaissance towns are the following: *Zarys historii budowy miast* by T. Wróbel⁵; *Zarys historii budowy miast*

Ryc. 3. Rynek Sokołowa Małopolskiego na planie katastralnym z 1853 roku. Mapa [w:] Archiwum Państwowym w Przemysłu, zbiór Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/0/1561M

Fig. 3. Market square in Sokołów Małopolski on the cadastral plan from 1853. Map [in:] State Archive in Przemysl, collection of Geodetic Archive, sign. 56/126/0/0/1561M

Ryc. 4. Rynek Rudnika na planie katastralnym z 1853 roku. Mapa [w:] Archiwum Państwowym w Przemysłu, zbiór Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/0/1440M

Fig. 4. Market square in Rudnik on the cadastral plan from 1853. Map [in:] State Archive in Przemysl, collection of Geodetic Archive, sign. 56/126/0/0/1440M

renesansowych, to pozycje: T. Wróbla pt. *Zarys historii budowy miast*⁵; W. Kalinowskiego pt. *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*⁶ oraz *Miasta polskie w XVI i I połowie XVII wieku*⁷; M. Książka pt. *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*⁸, pozycje K. Kuśnierza, m.in. *Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku*⁹; *Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku*¹⁰ oraz *Kierunki rozwoju urbanistyki nowożytniej w Polsce południowo-wschodniej. Geneza, modele urbanistyczne, przykłady*¹¹, a także J. Kowalczyka¹², T. Zarębskiej¹³ oraz P.T. Szafera¹⁴.

Warto teraz dokonać ogólnej charakterystyki miast, które można zaliczyć do przedmiotowej grupy. Ośrodki gospodarcze zakładane były od wieku XVI aż po wiek XVIII. Były to centra gospodarcze jednostek terytorialnych (kluczy wsi) pełniące funkcje handlowe związane z wymianą towarową, w tym ze zbytem wytworów produkcji rzemieślniczej. Ośrodki gospodarcze różniły się między sobą wielkością, programem funkcjonalno-przestrzennym oraz rolą i pozycją w regionie, co z kolei pozwala na wyodrębnienie tutaj dwóch podgrup: układów prostych i układów złożonych. Te pierwsze charakteryzowały się stosunkowo niewielką powierzchnią i były związane przede wszystkim z lokalnym handlem. Z kolei układy złożone to miasta większe, w których obok funkcji handlowej pojawiały się także inne, związane z pierwszorzędną rolą, jaką ośrodek pełnił w całym latyfundium¹⁵. Analizując dalej obydwie podgrupy układów gospodarczych warto zwrócić uwagę, iż różnią się one także pod względem kompozycji urbanistycznej, która w różnym stopniu uwzględnia tendencje wynikające z teorii renesansu w urbanistyce. I tak, nie we wszystkich układach, zarówno w przypadku miast prostych, jak i złożonych, można dostrzec silne i wielokierunkowe inspiracje teorią urbanistyki renesansu (np. Sokołów Małopolski, Krzeszów). W innych tendencje te są słabsze, łączą się ze wzorcami rodzimymi, a urzeczywistnione są

w Polsce do połowy XIX wieku⁶ and *Miasta polskie w XVI i I połowie XVII wieku* by W. Kalinowski⁷; *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce* by M. Książek⁸; books entitled *Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku*⁹; *Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku*¹⁰ and *Kierunki rozwoju urbanistyki nowożytniej w Polsce południowo-wschodniej. Geneza, modele urbanistyczne, przykłady* by K. Kuśnierz¹¹; as well as books by J. Kowalczyk¹², T. Zarębska¹³ and P.T. Szafer¹⁴.

It is worth conducting a general characteristic of the towns which can be listed as belonging to the discussed group. Economic centres were founded since the 16th century until the 18th century. They were economic centres of territorial units (demesnes) serving commercial functions related to trading goods, including sales of products manufactured by craftsmen. Economic centres differed from one another in size, functional-spatial programme and a position in the region, which in turn allows for distinguishing two subgroups here: simple and complex layouts. The former were characterised by a relatively small space and were primarily associated with local trade. Complex layouts, in turn, were larger towns in which, besides the commercial function, there were also others, related to the primary function the town fulfilled in the entire manorial estate¹⁵. Analysing further both subgroups of economic layouts, one should draw attention to the fact that they also differ as far as their urban composition is concerned, which to a varying degree reflects tendencies resulting from the Renaissance theory in urban design. And thus both in the case of simple and complex towns, not in all layouts can one notice the strong and multidirectional inspirations borrowed from the theory of Renaissance urban planning (e.g. Sokołów Małopolski, Krzeszów). In others, the tendencies are weaker, connected to native models, and are mainly realised in the cross-like network of streets running from the middle of the market square frontages (Rudnik, Baligród). During the discussed

głównie w krzyżowym układzie ulic, wyprowadzonych w środku pierzei rynku (Rudnik, Baligród). W omawianym okresie zakładano także miasta, w których kompozycji i programie nie nawiązywano do aktualnie panujących nowożytnych koncepcji, skłaniając się wciąż do tradycyjnie wypracowanych wzorów (np. Jordanów, Limanowa).

RYNKI OŚRODKÓW GOSPODARCZYCH

Place rynkowe opisywanej grupy miast nowożytnych stanowiły serce miast i były ich najważniejszym wnętrzem urbanistycznym. Tutaj też handlowano, a także zlokalizowane były najważniejsze obiekty związane z kultem oraz funkcją administracyjną miasta, czyli świątynia i ratusz.

Ośrodki gospodarcze, podobnie jak zdefiniowane, ortogonalne układy urbanistyczne okresu dojrzałego średniowiecza, rozmierzone były na module sznurowym. Ich rynki ogólnie rzecz ujmując były regularne, zazwyczaj zbliżone do kwadratu. Różniły się jednak powierzchnią, układem komunikacyjnym oraz sposobem rozmierzenia bloków przyrynkowych.

Ryc. 5. Rynek Głogowa Małopolskiego na planie katastralnym z 1849 roku. Mapa [w:] Archiwum Państwowym w Przemyślu, zbiór Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/442M

Fig. 5. Market square in Głogow Małopolski on the cadastral plan from 1849. Map [in:] State Archive in Przemyśl, collection of Geodetic Archive, sign. 56/126/0/442M

Ryc. 7. Rynek Rozwadowa na planie katastralnym z 1853 roku. Mapa [w:] Archiwum Państwowym w Przemyślu, zbiór Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/1413M

Fig. 7. Market square in Rozwadow on the cadastral plan from 1853. Map [in:] State Archive in Przemyśl, collection of Geodetic Archive, sign. 56/126/0/1413M

period towns were also established whose composition and programme did not allude to the then ruling modern concepts, being still in favour of traditionally worked out patterns (e.g. Jordanów, Limanowa).

MARKET SQUARES IN ECONOMIC CENTRES

Market squares in the described group of modern towns constituted the heart of the town and were its most important urban interior. Trade was conducted here, and the most significant objects associated with religion and the administrative function of the town, i.e. the church and the town hall, were located here.

Economic centres, like the defined, orthogonal urban layouts of the high medieval period, were marked out using the 'sznur' (cable) module. Generally speaking, their market squares were regular, usually resembling a square. Differences lay in their area, communications arrangement and the manner in which the market blocks were measured out.

And so, in towns such as Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Radomyśl Wielki or Cieszanów,

Ryc. 6. Rynek Cieszanowa na planie katastralnym z 1854 roku. Mapa [w:] Archiwum Państwowym w Przemyślu, zbiór Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/272M

Fig. 6. Market square in Cieszanow on the cadastral plan from 1854. Map [in:] State Archive in Przemyśl, collection of Geodetic Archive, sign. 56/126/0/272M

Ryc. 8. Rynek Ulanowa na planie katastralnym z 1853 roku. Mapa [w:] Archiwum Państwowym w Przemyślu, zbiór Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/1722M

Fig. 8. Market square in Ulanow on the cadastral plan from 1853. Map [in:] State Archive in Przemyśl, collection of Geodetic Archive, sign. 56/126/0/1722M

I tak, w miastach takich jak Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Radomyśl Wielki czy Cieszanów place rynkowe były kwadratami o wymiarach 3×3 sznury duże. Wymiary te, powiększone o szerokość ulic wychodzących z narożników placu, wynoszą około $154 \times 154 \text{ m}^{16}$.

Niektóre z ośrodków gospodarczych Małopolski miały rynki prostokątne bądź nieco mniej regularne, co wynikało z wcześniejszych stanów zagospodarowania. Rynki prostokątne znajdują się w Rozwadowie oraz Krzeszowie, zaś place w Rudniku i Ulanowie prezentują odstępstwo od regularności, co może być związane z wcześniejszymi stanami zagospodarowania tych przestrzeni¹⁷.

Ważnym elementem kompozycji rynków układów gospodarczych jest komunikacja. Ma ona szczególne znaczenie w przypadku miast, których podstawową funkcją jest handel, a rynek jako główny plac handlowy miał być szybko i łatwo dostępny. Jako nowe rozwiązanie należy wskazać tutaj krzyżowy układ ulic, wychodzących ze środków pierzei rynkowych, jaki można zaobserwować w wymienianym już wcześniej Krzeszowie czy w Głogowie Małopolskim. Warto przypomnieć, że ta cecha kompozycyjna wywodzi się wprost z włoskich renesansowych traktatów teoretycznych takich twórców jak Martini, Vasari czy Pietro Cataneo. Można ją uznać za jedną z cech charakterystycznych dla układów urbanistycznych i rynków nowożytnych. Należy tutaj dodać, że ten nowy element w kompozycji układu nie zawsze mógł być zastosowany w swej „czystej” formie lub z czasem tracił na znaczeniu na korzyść ulic wychodzących z narożników rynku¹⁸.

PODSUMOWANIE

Wykształcone w okresie między XVI a XVIII wiekiem rynki renesansowych lub postrenesansowych miast o funkcji handlowej (tzw. ośrodków gospodarczych) do dzisiaj stanowią ważny element dziedzictwa kulturowego dawnej Małopolski. Zwracają uwagę swoją regularnością, wielkością, a także otaczającą je architekturą. Prócz zaprezentowania ogólnej charakterystyki tych najważniejszych wnętrz urbanistycznych wybranych miast celem niniejszych rozważań jest także zwrócenie uwagi na problem właściwej ochrony konserwatorskiej i rewaloryzacji tych przestrzeni. Większość z nich obecnie jest zaniedbana, a ich kompozycja wywodząca się z okresu renesansu zanika. Dużym problemem jest tutaj zieleń, która np. w Ulanowie, Rozwadowie czy Sokołowie Małopolskim całkowicie zafalszowuje odbiór przestrzeni rynkowej jako historycznego wnętrza placowego. Także współczesny układ komunikacyjny, poprowadzony przez centrum miasta – rynek, degraduje go jako zabytkową przestrzeń kulturową. Taka sytuacja ma miejsce m.in. w Głogowie Małopolskim, Krzeszowie czy Frampolu. Należy więc konsekwentnie dążyć do rewaloryzacji tych cennych założeń urbanistycznych zarówno pod kątem ich kompozycji, jak i pierwotnego układu komunikacyjnego oraz zabudowy przyrynkowej.

market squares were real squares measuring 3×3 large cables (sznur duży). That area added to the width of the streets running out from the corners of the square equals approximately $154 \times 154 \text{ m}^{16}$.

Some of the economic centres in Lesser Poland had rectangular market squares or slightly less regular, which was a consequence of previous land development. Rectangular market squares can be found in Rozwadow and Krzeszow, while the squares in Rudnik and Ulanow deviated from regularity, which can be connected to previous state of development of those areas¹⁷.

Communications is the essential element in the composition of market squares of economic layouts. It is of particular significance in the towns where trade is their fundamental function, and the market square as the main commercial venue was to be quickly and easily accessible. One should indicate here the new solution, namely the cross-shaped layout of streets running out from the middle of market frontages, which could be observed in the already mentioned Krzeszow or Głogow Małopolski. It is worth remembering, that this particular feature of urban composition derives directly from the Italian Renaissance theoretical treatises by such authors as Martini, Vasari or Pietro Cataneo. It could be regarded as one of the characteristic features of modern urban layouts and market squares. It should be added here, that the new element in the composition of the layout could not always be applied in its „pure” form, or it gradually lost its significance in favour of streets running out from the market square corners¹⁸.

SUMMARY

Market squares of Renaissance or post-Renaissance towns serving a commercial function (so called economic centres) formed during the period between the 16th and the 18th century, have constituted a vital element of the cultural heritage of former Lesser Poland until today. They attract attention with their regularity, size, as well as the architecture surrounding them. Besides presenting a general characteristic of those most important urban interiors in selected towns, the aim of these considerations is to draw attention to the problem of proper conservation protection and revalorisation of those spaces. The majority of them are currently quite neglected, and their composition dating back to the Renaissance period has been disappearing. A considerable problem here is greenery which, e.g. in Ulanow, Rozwadow or Sokołów Małopolski completely falsifies the reception of the market square space as a historic interior. Also the current communications system running through the town centre – the market square – degrades it as a historic cultural space. Such a situation has occurred in e.g. Głogow Małopolski, Krzeszow or Frampol. Therefore, it is necessary to consistently persevere in the efforts to revalorise those precious urban layouts, both from the perspective of their composition and the original communications layout, as well as the buildings surrounding the market square.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Kalinowski W. Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku. Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 1966.
- [2] Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i I połowie XVII wieku. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 1963;VIII(3–4):167–225.
- [3] Kowalczyk J. Głogów. Zagadka planu pierwszego miasta renesansowego w Polsce. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 2012;4.
- [4] Książek M. Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce, Wyd. PK, Kraków, 1988.
- [5] Kuśnierz K. Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku. KAW, Rzeszów, 1984.
- [6] Kuśnierz K. Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku. Wyd. PK, Kraków, 1989.
- [7] Kuśnierz K. Kierunki rozwoju urbanistyki nowożytnej w Polsce południowo-wschodniej. *Geneza, modele urbanistyczne, przykłady. Wiadomości Konserwatorskie* 2015;41:99–106.
- [8] Szafer T.P. Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w. / From studies on the planning of towns in Poland in the 18th and beginning of the 19th c. *Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury* 1955;V(1/14).
- [9] Wróbel T. Zarys historii budowy miast. Ossolineum, Toruń, 1965.
- [10] Zarębska T. Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku / Theory of Italian urban planning in the 15th and 16th c. Warszawa, 1971.
-
- ¹ D. Kuśnierz-Krupa, K. Kuśnierz, J. Wrana, *Żelechów. Uwagi do rewaloryzacji centrum miasta zabytkowego*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2006, 2, s. 236–248.
- ² D. Kuśnierz-Krupa, K. Kuśnierz, M. Krupa, *Ratusz w Żelechowie – koncepcja rewaloryzacji*, [w:] *Problemy remontowe w budownictwie ogólnym i obiektach zabytkowych*, J. Jasieńko (red.), DWE, Wrocław 2006, s. 486–493.
- ³ D. Kuśnierz-Krupa, *Rewaloryzacja zabytków dziedzictwa kulturowego małych miast Podkarpacia na przykładzie Sieniawy*, „JCEE” nr 60 (4–2013), s. 97–111.
- ⁴ D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, *Problematyka rekonstrukcji wież na zabytkowych ratuszach na przykładzie Sieniawy*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, nr 35/2013, s. 47–52.
- ⁵ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Ossolineum, Toruń, 1965.
- ⁶ W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 1966.
- ⁷ W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI i I połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1963; VIII(3–4), s. 167–225.
- ⁸ M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988.
- ⁹ K. Kuśnierz, *Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku*, KAW, Rzeszów 1984.
- ¹⁰ K. Kuśnierz, *Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku*, Wyd. PK, Kraków, 1989.
- ¹¹ K. Kuśnierz, *Kierunki rozwoju urbanistyki nowożytnej w Polsce południowo-wschodniej. Geneza, modele urbanistyczne, przykłady*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 41/2015, Wyd. ZG SKZ, Warszawa–Wrocław, 2015, s. 99–106.
- ¹² J. Kowalczyk, *Głogów. Zagadka planu pierwszego miasta renesansowego w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, nr 4/2012, Wyd. PAN.
- ¹³ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku / Theory of Italian urban planning in the 15th and 16th c.*, Warszawa 1971.
- ¹⁴ T.P. Szafer, *Ze studiów nad planowanie miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w. / From studies on the planning of towns in Poland in the 18th and beginning of the 19th c.*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, Rok V, 1955, nr 1/14.
- ¹⁵ M. Książek, op. cit., s. 163–164.
- ¹⁶ K. Kuśnierz, *Miejskie ośrodki...*, op. cit., passim.
- ¹⁷ Ibidem.
- ¹⁸ M. Książek, op. cit., passim oraz K. Kuśnierz, *Miejskie ośrodki...*, op. cit., passim.

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy rynków miast nowożytnych – ośrodków gospodarczych, położonych na terenie historycznej Małopolski, na obszarze obecnych województw małopolskiego i podkarpackiego. Wybrana do analizy grupa miast to ośrodki gospodarcze, które od XVI do XVIII wieku zakładano jako centra handlowo-rzemieślnicze klucza wsi. Miasta te charakteryzują się mniej lub bardziej skomplikowaną strukturą funkcjonalno-przestrzenną. Można tutaj także zaobserwować wpływy teorii urbanistyki renesansu włoskiego, które odznaczają się zarówno w kompozycji urbanistycznej, jak i w układzie funkcjonalnym oraz komunikacyjnym.

Rynki opisywanych układów to zazwyczaj duże place w kształcie kwadratów lub prostokątów z dobrze rozwianą komunikacją. Przedmiotem analizy były takie miasta, jak Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Rozwadów, Ulanów, Krzeszów, Rudnik i Cieszanów.

Abstract

This article concerns market squares in modern towns – economic centres, located within historical Lesser Poland, in the area of present-day Lesser Poland and Podkarpacie Voivodeships. The group of towns selected for this analysis comprises economic centres which, between the 16th and 18th century, were founded as commercial-craftsmanship centres of a demesne. Those towns are characterised by a more or less complicated functional-spatial structure. One could also observe here influences of the urban-planning theory of the Italian Renaissance, which are noticeable both in the urban composition and in the functional and communications layout.

Market squares in the described towns are usually large square or rectangular areas with well-developed communications. Among the analysed centres were such towns as Głogów Małopolski, Sokołów Małopolski, Rozwadów, Ulanów, Krzeszów, Rudnik and Cieszanów.

Ewa Gaczoł*, Daria Pilch*

Konserwacja negatywów kolodionowych na podłożu szklanym

Conservation of collodion glass plate negatives

Słowa kluczowe: konserwacja, fotografia, technika mokrego kolodionu, Krieger, Kraków

Key words: conservation, photography, wet collodion technique, Krieger, Krakow

Kolekcja negatywów na podłożu szklanym, pochodzących z atelier rodziny Kriegerów¹, jest najcenniejszą częścią zbiorów fotograficznych Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Spuścizna ofiarowana gminie miasta Krakowa w 1926 r. przez Amalię Krieger, ostatnią właścicielkę zakładu, trafiła ostatecznie do Muzeum w 1967 r. Przechowywane tu obecnie klisze są w naszych czasach bezcennym świadectwem zmian zachodzących w mieście i posiadają olbrzymią wartość jako źródła historyczne.

Założycielem zakładu fotograficznego był Ignacy Krieger (1817–1889) – jeden z pionierów krakowskiej fotografii i krakowianin z wyboru. On też wyuczył zawodu fotografa dwoje ze swoich dzieci, jedynego syna Natana (1844–1903) i córkę Amalię (1846–1928), którzy po śmierci ojca kontynuowali działalność firmy. W historii fotografii krakowskiej Ignacemu przypadło szczególne miejsce jako twórcy fotograficznych widoków tego miasta w drugiej połowie XIX wieku. Firma Kriegerów na szeroką skalę wykonywała zdjęcia zabytków i architektury dawnej oraz dzieł sztuki, nie stroniąc jednak od uwieczniania urbanistycznych przemian Krakowa. Te tak zwane „krajowidoki”, naklejone na kartoniki różnych formatów, można było spotkać na terenie całego podzielonego granicami zaborów kraju, a także poza nim. Fotografie ukazujące najważniejsze obiekty i miejsca stanowiły cenną pamiątkę dla zjeżdżających do miasta pielgrzymów, którzy chcieli zobaczyć zabytki ściśle związane z historią Polski i zetknąć się z atmosferą polskości. Inną formą budzenia narodowego ducha były zdjęcia sławnych osób, które zbierano w specjalnych albumach. W kraju rządzonym przez zaborców ogromną popularnością cieszyły się

The collection of negatives on glass plates from the atelier of the Krieger family¹ is the most valuable part of the photographic collection of the Historical Museum of the City of Krakow. The legacy donated to the commune of the City of Krakow in 1926 by Amalia Krieger, the last proprietor of the studio, finally arrived at the Museum in 1967. The plates kept here are in our times a priceless testimony to changes occurring in the city and represent immense value as historical sources.

The founder of the photographic studio was Ignacy Krieger (1817–1889) – one of the pioneers of photography in Krakow and an inhabitant of Krakow by choice. He also taught photography to two of his children, his only son Nathan (1844–1903) and a daughter Amalia (1846–1928) who, after their father's death, continued to manage the firm. In the history of Krakow photography Ignacy holds a unique place as the creator of photographic views of the city in the second half of the 19th century. Krieger's studio took photos of monuments, old architecture and works of art on a large scale, though they also photographed urban transformations in Krakow. Those so called “krajowidoki” (country views) glued on cards of various sizes could be found all over the country divided by partition borders, as well as abroad. Photographs depicting the most important objects and sites constituted valuable souvenirs for pilgrims visiting the city, who wished to see monuments so closely connected to the history of Poland and encounter the Polish ambience. Another form of awakening the national spirit involved photographs of famous people, which were collected in special albums. Images of people who rendered great services to our country: national heroes, January

* mgr, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

* mgr, Historical Museum of the City of Krakow

Cytowanie / Citation: Gaczoł E., Pilch D. Conservation of collodion glass plate negatives. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;56:141-152

Otrzymano / Received: 17.10.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 27.10.2018

doi:10.17425/WK55NEGATIVES

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

wizerunki ludzi zasłużonych dla ojczyzny: bohaterów narodowych, powstańców styczniowych oraz ofiar politycznych prześladowań. Ignacy Krieger wykonywał reprodukcje podobizn sławnych Polaków: królów, wodzów, przywódców politycznych i duchowych, pisarzy i poetów. Dużą część kolekcji negatywów stanowią tak zwane typy ludowe, czyli fotografie ukazujące typowych reprezentantów ludu, w tym zarówno mieszkańców miasta, jak i wsi, czasami w scenach zaaranżowanych w atelier. Na szklanych kliszach utrwalone zostały portrety mieszkańców Galicji – Polaków, Ukraińców i Żydów – w ich tradycyjnych, regionalnych strojach. Kriegerowie współpracowali także z krakowskim środowiskiem naukowym, dla którego wykonywali zdjęcia dzieł sztuki, zabytków kultury materialnej, dokumentów oraz pamiątek zgromadzonych w obiektach sakralnych, muzeach, zbiorach prywatnych. Pochodzące z pracowni Ignacego, Natana i Amalii Kriegerów zdjęcia Krakowa mają wyjątkową wartość ikonograficzną, ukazują bowiem miasto, jakiego już nie ma. Rozwój urbanistyczny, nowe budownictwo i restauracja zabytków spowodowały, że wiele miejsc uchwyconych w kadrze wygląda dzisiaj zupełnie inaczej. Dlatego fotografie Kriegerów spotkać możemy od lat w różnych publikacjach dotyczących Krakowa, są też nieocenioną pomocą dla konserwatorów zabytków i dzieł sztuki.

Kolekcja składa się z dwóch części. Pierwsza, licząca ponad 3600 negatywów na podłożu szklanym, wykonana została techniką mokrego kolodionu, druga obejmuje 4900 klisz wykonanych w technice srebrowo-żelatynowej. Zbiór negatywów na podłożu szklanym wykonanych w technice mokrego kolodionu, jednej z najstarszych technik fotograficznych, jest największym zbiorem w Polsce i prawdopodobnie jedynym! Kolekcja posiada nie tylko wartość artystyczną i dokumentalną, zawiera bowiem cenne informacje zarejestrowane w warstwie obrazowej, ale także prezentuje doskonały warsztat sporządzania i obróbki fizykochemicznej materiału, jakiego używał zakład. Negatywy te są więc fachowym źródłem dla badaczy historii Krakowa i fotografii, stanowią także bezcenny zabytek i świadectwo rozwoju techniki fotograficznej. Stąd też wypływa stała troska Muzeum o zachowanie dla następnych pokoleń tej kolekcji, jednej z najcenniejszych w Polsce.

W 1987 r. Ryszard Antoni Wójcik podjął się wstępnego opracowania kolekcji, a wyniki własnych działań przedstawił w swej pracy magisterskiej². W 2015 roku przeprowadzono kolejny przegląd konserwatorski negatywów. Rozdzielono wówczas negatywy wykonane w technice mokrego kolodionu od negatywów srebrowo-żelatynowych, poszczególne obiekty zabezpieczono indywidualnie w czteroklapowe koperty wykonane z papieru bezkwasowego oraz umieszczono w pudełkach przeznaczonych do archiwizacji muzealiów. Luźne kawałki szkła z rozbitych negatywów zabezpieczono oddzielnie, ograniczając w ten sposób zarysowania powierzchni zarówno szkła podłożowego, jak i warstwy obrazowej. Na powierzchni warstwy obrazowej części negatywów zauważono zmiany, świadczące o rozpoczę-

Uprising insurgents and victims of political persecution, enjoyed immense popularity in the country ruled by the occupying forces. Ignacy Krieger made reproductions of likenesses of famous Poles: kings, military commanders, political and spiritual leaders, writers and poets. A considerable part of the negative collection includes so called folk types, namely photographs showing typical representatives of the common people, both living in the city and in the countryside, sometimes in the settings arranged in the atelier. Portraits of inhabitants of Galicia – Poles, Ukrainians and Jews – in their traditional, regional costumes were immortalised on glass plates. The Kriegers also cooperated with the scientific milieu in Krakow, for whom they took photographs of works of art, monuments of material culture, documents and memorabilia accumulated in church objects, museums and private collections. Photos of Krakow from the studio of Ignacy, Natan and Amalia Krieger are of unique iconographic value as they depict the city that no longer exists. Because of urban development, new buildings and restoration of historic monuments many places captured in the photos now look completely different. That is why for years photographs taken by the Kriegers can be found in various publications about Krakow, and have been invaluable help for conservators of monuments and works of art.

The collection consists of two parts. The first, including over 3600 negatives on glass plates, was made using the wet collodion method; the other includes 4900 plates made using the silver-gelatine technique. A collection of negatives on glass plates made using the wet collodion method, one of the oldest photographic techniques, is the largest collection in Poland and probably the only one of its type! The collection has not only an artistic and documentary value since it contains precious information recorded in the images, but also represents an excellent technique of physical-chemical processing of material used by the studio. Those negatives can serve as a specialist source for scholars researching the history of Krakow and photography, and constitute an invaluable historic collection as well as a testimony to the development of photographic techniques. This is the reason of the constant care on the part of the Museum to preserve one of the most precious collections in Poland for future generations.

In 1987, Ryszard Antoni Wójcik made an initial attempt to prepare a study of the collection and presented the results of his work in his M.A thesis². In 2015, another conservation review of the negatives was carried out. Then negatives made using the wet collodion technique were separated from silver-gelatine negatives, particular objects were secured individually in four-leaf envelopes made from acid-free paper and put in boxes designed for archiving museum items. Loose pieces of glass from broken negatives were preserved separately in order to limit scratching on both the surface of the plate and the image layer. Changes indicating the start of processes of chemical decomposition of nitrocellulose were observed on the surface of

ciu procesów dekompozycji chemicznej nitrocelulozy, które w niedługim czasie mogą doprowadzić do zaniku obrazu. Po wykonaniu przeglądu stwierdzono, iż stan zachowania obiektów determinuje podjęcie działań konserwatorskich. Postanowiono w pierwszej kolejności poddać działaniom konserwatorskim negatywy wykonane w technice mokrego kolodionu, ze względu na unikatowość techniki i stan zachowania oraz dużą zawartość informacji i szczegółów zarejestrowanych w warstwie obrazowej.

Metodę wytwarzania negatywów kolodionowych na podłożu szklanym opublikował Frederick Scott Archer w 1851 roku. Opracowana przez niego technika pozwoliła uzyskać negatyw srebrowy z nośnikiem nitrocelulozowym na podłożu szklanym, który w łatwy sposób można było powielać. Zdjęcia wykonane w tej technice są bardzo ostre i bogate w szczegóły. Posiadają szeroką rozpiętość tonalną. Precyzyjnie oczyszczoną płytę szklaną oblewano tzw. kolodium jodowanym, po czym uczulano w kąpeli azotanu srebra. Podczas tej kąpeli powstawał światłoczuły jodek srebra, negatyw umieszczano w aparacie. Po naświetleniu przystępowano do obróbki chemicznej, fizykochemicznej w ciemni oświetlonej czerwonym światłem, naświetlony negatyw wywoływano oblewając płytę wywoływaczem żelazowym. Proces ten przerywano płuczając bieżącą wodą, a następnie utrwalano w roztworze wodnym silnie trującego cyjanku potasu lub bezpiecznego, ale mniej skutecznego tiosiarczanu. Operację kończono obfitym płukaniem wodą. Fotografowie sami sporządzali roztwory niezbędne do obróbki chemicznej, od czasu opublikowania techniki na przestrzeni lat wydano artykuły, publikacje opisujące metodykę wykonywania negatywów³.

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa przygotowało dwuletni projekt konserwacji najstarszej części kolekcji negatywów na podłożu szklanym wykonanych w technice mokrego kolodionu, pochodzących z zakładu fotograficznego Ignacego Kriegera. Koszt projektu wynosi 296 tysięcy złotych. Przeprowadzenie konserwacji cennej kolekcji możliwe było dzięki dofinansowaniu pozyskanemu ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w kwocie 205 tysięcy złotych. Założeniem projektu jest precyzyjne rozpoznanie każdego z negatywów, zarejestrowanie ich stanu zachowania oraz przeprowadzenie niezbędnych zabiegów konserwatorskich z opracowaniem dokumentacji powykonawczej. Prace podzielone zostały na dwa etapy. W roku 2017 zakończony został I etap, w ramach którego poddano konserwacji 1500 negatywów, obecnie trwa II etap prac. Z ramienia muzeum powołano zespół konserwatorsko-badawczy pod kierunkiem konsultanta merytorycznego dra Ryszarda Antoniego Wójcika, w skład którego wchodzi dypłomowani konserwatorzy dzieł sztuki: Joanna Kunert, Jolanta Pollesch, Łucja Skoczzeń-Rapała, Anna Żukowska-Zielińska.

Przed przystąpieniem do prac zespół konserwatorski wykonał analizę i konsultacje w zakresie rozpoznania technik światłoczułych materiałów kolodionowych na podłożu szklanym, a także technologii procesów foto-

the image layer of some negatives, which could soon lead to the disappearance of the image. After carrying out a review it was concluded that the state of preservation of objects justifies the necessity of conservation treatment. It was decided that the first to undergo conservation treatment would be negatives made using the wet collodion method, because of the unique character of the method and the state of preservation, as well as the considerable amount of information recorded in the image layer.

The method of making collodion negatives on glass plates was published by Frederick Scott Archer in 1851. The technology he invented allowed for obtaining a silver negative with a nitrocellulose medium on a glass plate, which could easily be copied. Photographs taken using this technique are very clear and detailed. They have a wide tonal range. So called collodion iodide was poured on a perfectly cleaned glass plate which was sensitised in a bath in silver nitrate. During the bath the light-sensitive silver iodide was formed and the negative was placed in the camera. After exposure the negative underwent chemical and physical-chemical processing in a darkroom illuminated with red light, and the exposed negative was developed by pouring ferrous sulphate on the plate. The process was interrupted by washing the negative with water, and then fixed in aqueous solution of highly poisonous potassium cyanide, or safe but less effective thiosulfate. To end the process the negative was thoroughly washed. Photographers prepared their own solutions necessary for the chemical processing; throughout the years since the technique was made public many articles and other publications describing the methodology of making negatives were released³.

The Historical Museum of the City of Krakow prepared a two-year project of preserving the oldest part of the collection of negatives on glass plates made using the wet collodion method in the photographic studio of Ignacy Krieger. The cost of the project equals 296 thousand zloty. The conservation treatment of the valuable collection was possible thanks to the subsidy from the resources of the Ministry of Culture and Notional Heritage that amounted to 205 thousand zloty. The aim of the project is to precisely identify each negative, to register their state of preservation and to apply necessary conservation treatment with preparing post-conservation documentation. The work was divided into two stages. Last year, 2017, the 1st stage was concluded, during which 1500 negatives underwent conservation treatment; currently the 2nd stage is carried out. On behalf of the museum a conservation-research team was appointed under the supervision of the content-related consultant, dr Ryszard Antoni Wójcik, which included qualified art conservators: Joanna Kunert, Jolanta Pollesch, Łucja Skoczzeń-Rapała, Anna Żukowska-Zielińska.

Before commencing the work, the conservation team had conducted an analysis and consultations concerning the identification of light-sensitive

Ryc. 1. Fotografia negatywu kolodionowego MHK-1827/K. Widok warstwy obrazowej w świetle odbitym

Fig. 1. Photograph of collodion negative MHK-1827/K. View of the image layer in reflected light

Ryc. 2. Detal, fotografia negatywu kolodionowego MHK-3576/K. Widoczne uszkodzenia retuszu naniesionego na warstwę obrazową

Fig. 2. Detail, photograph of collodion negative MHK-3576/K. Visible damage of retouching made on the image layer

chemicznych. Konserwatorzy zapoznali się z technikami poszczególnych negatywów, wprowadzonymi przez autora modyfikacjami podczas obróbki uzupełniającej, takimi jak werniksy matowe, błyszczące, retusze korygujące obraz, materiały maskujące – papiery barwne, kalki, dokonano również identyfikacji zniszczeń i przeprowadzono analizę przyczyn ich powstawania.

Do tego typu obiektów nie ma opracowanej metodyki działań konserwatorskich. Daleko posunięte czynniki dekompozycji chemicznej uniemożliwiają jednoznaczną identyfikację techniki wykonania obiektu oraz charakteru uszkodzeń. Toteż zespół drogą szczegółowej analizy obiektów i licznych badań opracowuje sposób ich zabezpieczenia z jak najmniejszą ingerencją w materię negatywu. Nie dysponujemy adnotacjami dotyczącymi technologii sporządzania kolodionowych negatywów na podłożu szklanym przez zakład Kriegerów, dlatego też określenie sposobu wytworzenia poszczególnych negatywów, a nierzadko i samej techniki zdaje się być nie lada wyzwaniem.

Istotne jest podkreślenie różnorodności problematyki zagadnień, z jakimi spotykają się konserwatorzy podczas pracy. Wynika ona ze zróżnicowania materiałów, z jakich zbudowane są obiekty, takich jak szkło, nośnik nitrocelulozowy, żywice, farby, papier oraz z konieczności odróżnienia uszkodzeń od autorskich wad technologicznych. W przypadku podłoża Kriegerowie wykorzystywali szkło o grubości od 1–3,5 mm, o nierównomiernych bokach, które mogą być wynikiem autorskiego przycinania tafli szkła (zarówno przed obróbką chemiczną, jak i po przeprowadzonych zabiegach), bądź uszkodzeń mechanicznych. Spękania, spęcherzenia warstwy obrazu mogą być spowodowane zarówno przez autorskie wady wykonania, jak i przez liczne nieuniknione zmiany chemiczne związane z warunkami przechowywania, szczególnie zmiennymi warunkami wilgotności względnej. Większość opracowanych negatywów była retuszowana m.in. poprzez naniesienie farby pędzlem, a następnie rozprowadzana palcem. Tego typu retusz jest trudny do odróżnienia od

techniques of collodion materials on a glass plate, as well as the technology of photochemical processes. Conservators learnt the technique of individual negatives, modifications introduced by the author during supplementary processing, such as: matt and glossy varnishes, retouches correcting the image, masking materials – colour papers, tracing paper; the extent of damage was identified and the reasons of its occurrence were analysed.

There is no methodology of conservation treatment prepared for such objects. Advanced factors of chemical decomposition make it impossible to clearly identify the technique used for making an object and character of the damage. Therefore, by means of a detailed analysis of objects and numerous experiments the team prepares a way for preserving them with the least possible interference into the substance of the negative. We do not have any annotations concerning the technology for preparing collodion negatives on glass plates by the Krieger family studio, thus determining the way of creating particular negatives and often the technique itself seems to pose quite a challenge.

It is essential to emphasise the diversity of issues that conservators have to face in the course of their work. They result from varied materials used for making those objects, such as glass, nitrocellulose medium, resins, paints, paper, and from the necessity to distinguish damage from original technological flaws. As far as base is concerned, the Kriegers used glass 1–3.5 mm thick, with uneven sides which might have resulted from the maker cutting the glass sheet (both before chemical processing and after carried out treatment), or mechanical damage. Cracks, bubbles in the image layer can be caused by both original flaws, and by unavoidable chemical changes related to storage conditions, in particular varying relative humidity. The majority of examined negatives were retouched e.g. by putting the paint on with a brush and then finger-smearing it. Such retouching is difficult to distinguish from damage

uszkodzeń, które powstały w wyniku odcisków palców. Retusz wykonany przez wydrapanie może być mylony z zarysowaniami.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od przygotowania stanowisk pracy oraz miejsca przechowywania negatywów ze szczególnym kontrolowaniem stabilnych warunków temperatury i wilgotności względnej. Wydzielono przestrzeń do inwentaryzacji każdego z obiektów. Zaprojektowano i wykonano stanowiska do cyfrowej rejestracji fotograficznej przed i po wykonaniu działań na obiektach w świetle odbitym, jak i przechodzącym. Podczas prac każdy obiekt zostaje szczegółowo opisany pod kątem technologii wykonania i stanu zachowania. Opis zawiera również adnotacje o przeprowadzonych zabiegach. W celu precyzyjnego opisu każdego z negatywów stworzono autorski program dokumentacji obiektów, który służy do utworzenia statystyk omawianych zagadnień. Utworzona baza danych obejmuje inwentaryzację podłoża i warstwy obrazowej każdego z negatywów. Dokumentacja zawiera informacje na temat danych inwentaryzacyjnych obiektu (numer inwentaryzacyjny MHK, autor, data powstania, technika wykonania, format negatywu, treść, sposób przechowywania); techniki wykonania negatywu z określeniem wszystkich użytych materiałów (barwa obrazu, werniksy, retusze, maski papierowe, adnotacje, itd.); oceny stanu zachowania negatywu (stan zachowania szkła, warstwy obrazowej, warstw werniksów, retuszy, papierów maskujących, itd.); wszelkich napraw i renowacji przed 2017 rokiem oraz dokumentacji przeprowadzonych zabiegów konserwatorskich.

Ryc. 3. Stanowisko przygotowane do odwzorowania cyfrowego negatywów przed i po zabiegach konserwatorskich

Fig. 3. Prepared workstation for digital copying of negatives before and after conservation treatment

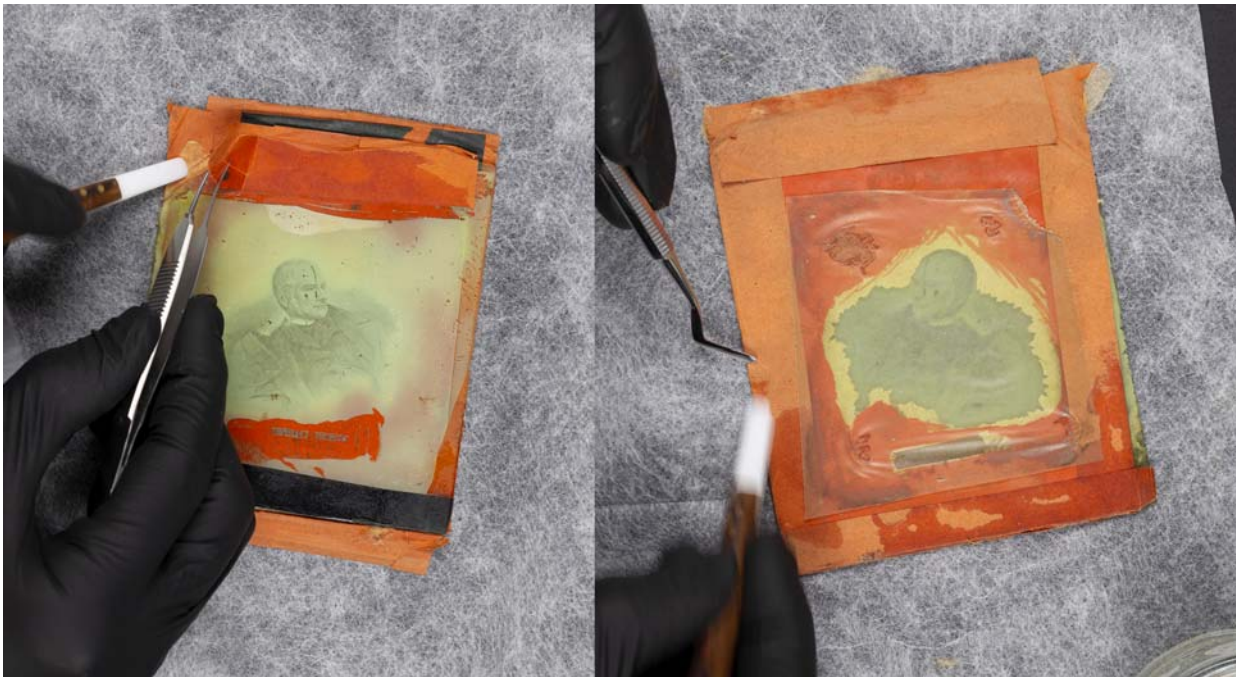
made by fingerprints. Retouching made by hatching can be confused with scratches.

Conservation work commenced by preparing workstations and a place for storing negatives with controlled stable conditions of temperature and relative humidity. Separate space for inventorying each object was arranged. Workstations for digital photographic recording before and after treating the objects in reflected and transmitted light were designed and prepared. During the work, each object was described in detail as far as the technology of making it and state of preservation were concerned. The description also includes annotations about carried out treatment. In order to precisely describe each negative, and the original programme for

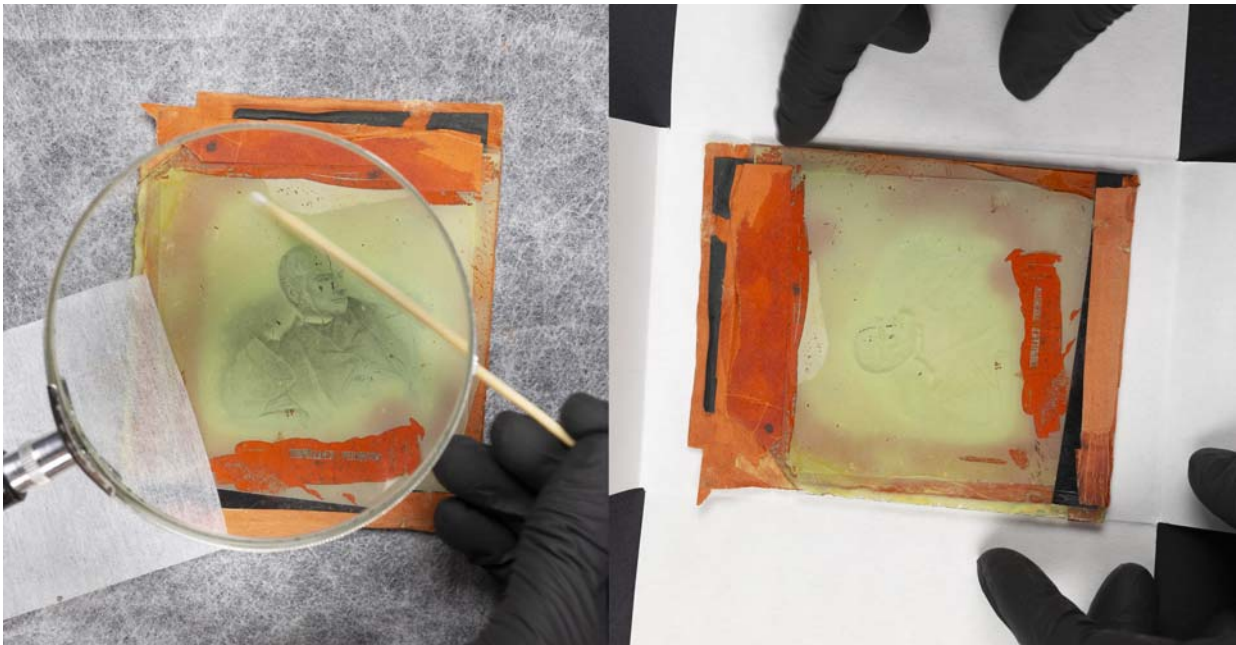
Ryc. 4. Fotografia negatywu kolodionowego MHK-4316/K. Widok od strony obrazowej i podłoża szklanego, przed konserwacją

Fig. 4. Photograph of collodion negative MHK-4316/K. View of the image side and glass support, before conservation

Ryc. 5. Konserwacja papierów maskujących, rozprostowywanie zagięć, sklejenie rozdarć. Fotografia negatywu kolodionowego MHK-4316/K. Widok od strony obrazowej i podłoża szklanego, przed konserwacją

Fig. 5. Conservation of masking papers, straightening creases, gluing tears. Photograph of collodion negative MHK-4316/K. View of the image side and glass support, before conservation

Ryc. 6. Konserwacja warstwy obrazowej, oczyszczanie powierzchni werniksu i zabezpieczanie. Fotografia negatywu kolodionowego MHK-4316/K. Widok od strony obrazowej, w trakcie konserwacji

Fig. 6. Conservation of the image layer, cleaning the surface of varnish and proofing. Photograph of collodion negative MHK-4316/K. View of the image side, during conservation

W celu precyzyjnej identyfikacji materiałów użytych do powstania negatywów i rodzaju występujących zniszczeń, prócz analizy wizualnej na obiektach wykonane zostały badania analityczne. Zastosowano nieinwazyjną metodę badań: FTIR z przystawką ATR, dodatkowo wykorzystano przenośny spektrometr fluorescencji rentgenowskiej firmy Bruker⁴. Poddano identyfikacji składu pierwiastkowego warstwy obrazowej, farby retuszarskiej, werniksy.

documenting objects was created, which is used to create statistics of the discussed issues. The created data base includes the inventory of the support and the image layer of each negative. The documentation includes information concerning inventory data of the object (inventory number in MHK, author, date of making, technique used to make it, negative format, content, storage conditions); techniques used to make the negative and identification of all used materials (colour of the image,

Po dokładnej analizie obiektów przygotowano miejsca pracy do przeprowadzenia zabiegów konserwatorskich na każdym z negatywów. Na stanowiskach dostosowano odpowiednio oświetlenie, pozbawione promieniowania ultrafioletowego i podczerwonego. Po przeprowadzeniu zabiegów konserwatorskich umieszcza się każdy z negatywów w bezkwasowych, bawełnianych kopertach. Klisze przechowywane są w dedykowanych pudłach, zgodnie z ich formatem.

ZAGADNIENIA TECHNOLOGII I TECHNIKI NEGATYWÓW Z ZAKŁADU RODZINY I. KRIEGERA

Podłoże szklane

Jako podłoże negatywów z zakładu Kriegerów wykorzystywane było szkło płaskie dmuchane lub walcowane. W tafli szkła zauważalne są pęcherze powietrza o leżkowatym kształcie, powstałe podczas obróbki szkła. Wykorzystywano szyby o grubości zróżnicowanej od 0,5 mm do ok. 3,5 mm. W większości przypadków powierzchnia podłoża szklanego jest równa w płaszczyźnie. Zdarzają się podłoża wygięte w stronę warstwy obrazowej, rzadziej podłożowej. Przycięte na określony wymiar szyby są równe w swojej grubości, jednakże występują przypadki podłoża o zróżnicowanej grubości, w których szyby mają różnicę prawie 2 mm. Tafle szklane były przycinane ręcznie. Większość podłoża posiada krawędzie równo cięte i wyszlifowane. Zdarzają się negatywy, gdzie trzy lub dwie krawędzie szyby są równe, a pozostałe niewyszlifowane z ostrymi, nieregularnymi brzegami. Wymiary podłoża to (przyjęte wymiary podłoża mogą się różnić ok. 0,5 cm do 1 cm): 9 × 13 cm, 10 × 15 cm, 13 × 18 cm, 18 × 24 cm, 21 × 29 cm, 24 × 30 cm, 30 × 40 cm.

Warstwa obrazowa

Oblew warstwy kolodionu w większości przypadków wykonany został na całej powierzchni szkła. Widoczne są krawędzie oblewu. Warstwa oblewu posiada równomierną grubość, co świadczy o sprawnym warsztacie pracowników zakładu. Uczulony obraz na większości obiektów charakteryzuje się szeroką rozpiętością tonalną i dużą zdolnością rozdzielczą.

Barwa obrazu jest zróżnicowana. Przyjęto umowne charakterystyczne dla poszczególnych negatywów barwy:

- szara,
- beżowo-szara (najczęściej występująca),
- pomarańczowo-czerwona,
- żółta.

Wykonywano negatywy o zróżnicowanej barwie w obrębie pojedynczego obiektu. Powszechnie spotykaną barwą obrazu negatywów kolodionowych jest kolor określany jako beżowo-szary. W kolekcji obiektów wykonanych w zakładzie Kriegera występują negatywy o przytoczonych wyżej barwach, które identyfikujemy

varnishes, retouching, masking paper, annotations etc.); assessing the state of preservation of the negative (state of preservation of the glass, the image layer, the layers of varnish, retouching, masking papers, etc.); all repairs and renovations before 2017 and documentation of carried out conservation treatment.

Besides visual analysis, analytical testing was carried out on the objects in order to precisely identify materials used for making negatives and the kind of damage they sustained. A non-invasive research method was applied; FTIR with an ATR attachment, and additionally a portable X-ray fluorescence spectrometer produced by Bruker⁴ was used. The elemental composition of the image layers, retouching paints and varnishes was identified.

After a detailed analysis of objects, workstations were prepared in order to prepare conservation treatment for each negative. Workstations were fitted with appropriate lighting, devoid of ultraviolet and infrared radiation. After carried out conservation treatment each negative is placed in an acid-free, cotton envelope. Glass plates are stored in labelled boxes, according to their format.

TECHNOLOGICAL AND TECHNICAL ISSUES OF NEGATIVES FROM I. KRIEGER FAMILY STUDIO

Glass support

For the negatives from the Krieger studio flat blown or plate glass was used as support. In a sheet of glass one can see tear-shaped air bubbles created in the course of glass processing. The used glass panes were between 0.5 mm and app. 3.5 mm thick. In most cases the surface of the glass support is even, although there are supports curving towards the image layer, or more rarely towards the base layer. The glass panes cut to certain dimensions are of even thickness, though there are cases of supports with varying thickness where the glass panes differ by almost 2 mm. Glass sheets were cut by hand. Most supports have evenly cut and polished edges. There are negatives where three or two edges of the glass are smooth, while the remaining ones are rough with sharp irregular edges. The dimensions of supports equal (assumed dimensions of supports can vary by app. 0.5 cm to 1 cm): 9 × 13 cm, 10 × 15 cm, 13 × 18 cm, 18 × 24 cm, 21 × 29 cm, 24 × 30 cm, 30 × 40 cm.

Image layer

In most cases the collodion layer was poured evenly over the whole surface of the glass plate. The edges of the poured layer are visible. The layer is of even thickness which confirms the skill of the studio employees. The sensitised image in most objects displays a wide tonal range and high resolution.

The colour of the image is varied. The following colours were assumed for particular negatives:

- grey,
- beige-grey (most frequent),

Ryc. 7. Detal negatywu kolodionowego, widoczne uszkodzenia warstwy obrazu, odspojenia i wykruszenia

Fig. 7. Detail of collodion negative, visible damage of the image layer, peeling off and crumbling

Ryc. 8. Detal negatywu kolodionowego, widoczne uszkodzenia warstwy obrazu oraz werniksu

Fig. 8. Detail of collodion negative, visible damage of the image layer and varnish

Ryc. 9. Fotografia rozbitego negatywu MHK-63/K, po oczyszczeniu i skompletowaniu elementów

Fig. 9. Photograph of a broken negative MHK-63/K, after cleaning and assembling elements

jako wykonane w technice mokrego kolodionu. Warstwa utrwalonego obrazu we wszystkich opracowywanych negatywach zabezpieczona została werniksem. Werniks najczęściej nakładano na całości warstwy obrazowej przez oblew z widocznymi krawędziami. Na większości negatywów werniks nałożony jest w równomiernej warstwie o dużej przezroczystości i połysku. Niektóre negatywy posiadają warstwę obrazową i warstwę werniksu nałożoną jedynie na fragmencie płytki szklanej. Niewielka liczba negatywów była pokryta werniksem matowym.

Ryc. 10. Detal, zabezpieczenie rozbitego negatywu między płytkami szkła ujętego w ramę z tektury falistej bezkwasowej

Fig. 10. Detail, preserving a broken negative between glass panes fitted in acid-free cardboard frame

Ryc. 11. Klisze umieszcza się i przechowuje w dedykowanych pudłach, zgodnie z formatem klisz

Fig. 11. Plates are put and kept in labelled boxes, according to the plate format

- orange-red,
- yellow.

Negatives of varying colours were made within one object. The common colour of the images on collodion negatives is the one described as beige-grey. In the collection of objects made in the Krieger Studio there are negatives in the above mentioned colours, which we identify as made with the use of the wet collodion technique. The layer of the captured image in all studied negatives was secured with varnish. Most frequently varnish was put over the whole image

Retusze

Część negatywów nie posiada retuszy. Jednak większość opracowywanych negatywów była poddana zabiegom retuszowania. Występują na negatywach różne rodzaje retuszy: transparentne i kryjące o barwie czerwonej, czarnej, zielonej oraz żółtej. Retusze wykonane są farbami o różnych spoiwach wodoroztwarzalnych i na bazie lakierów. Nałożone są przy pomocy pędzla i często rozprowadzane palcem. Retusze od strony obrazowej naniesione zostały na warstwę werniksu.

W miejscach drobnych ubytków warstwy obrazowej występuje tzw. plamkowanie, uzupełnienie punktowej brakującej warstwy obrazowej farbą o kolorze czerwonym, czarnym lub niebieskim. Na nielicznych negatywach występują retusze w formie zdrapanej warstwy obrazowej – tzw. szrafowanie. Na niektórych negatywach pod występujący retusz ołówkiem nałożona jest warstwa matoleiny. Jednym ze sposobów retuszowania było zastosowanie papierów maskujących. Skuteczność maskowania miała wpływ na barwę użytych papierów.

Wykorzystywano papiery o barwie żółtej, pomarańczowej, czerwonej i czarnej, oraz kalki techniczne. W celu zwiększenia skuteczności krycia papiery maskujące pokryte były farbami.

Papiery maskujące dodatkowo pokryte były retuszem barwnym: zielonym, czerwonym lub czarnym, naniesionym przy użyciu pędzla. Negatywy posiadają naklejki papierowe z adnotacjami, związanymi z numerami i oznaczeniem firmowym zakładu.

Nawarstwienia na negatywach

Na negatywach widoczne są naprawy pękniętych i rozbitych negatywów. Miejsca pęknięć klejone są bezbarwną taśmą samoprzylepną. Zastosowane samo-przylepne taśmy żółkły. Taśmy te obecnie nie spełniają swojej funkcji i zostaną usunięte.

STAN ZACHOWANIA

Podłoże negatywów szklanych w większości przypadków posiada zarysowania i drobne wykruszenia szkła na krawędziach. Stan szkła jest dobry. Niewielki procent negatywów ma pęknięcia lub rozbite podłoże. Nie zauważono śladów korozji szkła.

Warstwa obrazowa negatywów jest w różnym stanie zachowania. Obserwujemy w warstwie kolodionu i warstwie nałożonego werniksu spęcherzenia, spękania, rzadziej ubytki. Warstwa obrazowa na większości negatywów posiada zarysowania. Warstwy występujących retuszy posiadają drobne ubytki, wykruszenia i przetarcia.

Występujące maski i adnotacje na papierach są silnie zabrudzone. Papier i kalka w licznych przypadkach są rozdarte, przedarte, zagięte, odklejone. Papiery i kalki posiadają przebarwienia, ich masa pozbawiona jest spoiwości, w wyniku czego wykazują silną kruchość materiału. W miejscach zagięć papier uległ zmatowieniu. Maski papierowe są zabrudzone i mają zaplamienia.

layer by pouring it, with visible edges. On most negatives varnish was poured over in an even layer of high transparency and gloss. Some negatives have the image layer and the varnish layer only on a fragment of the glass plate. A small number of negatives were covered with matte varnish

Retouching

Some negatives show no retouching. However most studied negatives underwent retouching treatment. Various kinds of retouching can be found on negatives: transparent and covering in red, black, green or yellow colour. Retouching was made using paints with various water-soluble media and lacquer-based. They were applied with a brush and often finger-smear. Retouching on the image side was applied on the varnish layer.

Tiny gaps in the image layer were filled in by means of the so called spotting, i.e. filling in the image layer by applying spots of paint in red, black or blue colour. On a few negatives there is retouching in the form of scratched off image layer – so called hatching. On some negatives a layer of matolein was applied under pencil retouching. Another retouching method was the use of masking papers. The effectiveness of masking affected the colour of used paper.

Yellow, orange, red and black papers were used as well as tracing paper. In order to enhance their effectiveness masking paper was covered with paint.

Masking paper was additionally retouched in green, red or black colour, applied with a brush. Negatives have paper labels with annotations including numbers and signatures of the studio.

Accumulations on negatives

Traces of repair of cracked and broken negatives can be seen on some items. Cracks were glued together with colourless adhesive tape which turned yellow with time. As this kind of tape no longer serves its function, all its pieces will be removed.

STATE OF PRESERVATION

In most cases, the support of glass negatives shows scratches and glass crumbling at the edges. The state of glass is good. A small percent of negatives shows cracks or broken support. No traces of glass corrosion have been observed.

The image layer of negatives shows various state of preservation. In the layer of collodion and the layer of varnish we can observe bubbles, cracks or more rarely some gaps. The image layer of the majority of negatives has cracks. Layers of retouching reveal tiny gaps, crumbling and abrasions.

Masking and annotations found on paper are badly stained. In many cases masking and tracing paper is torn, ripped, crumpled or detached. Masking and tracing paper is discoloured, the mass lost its density as

W przypadku papierowych masek dwóch negatywów zaobserwowano występowanie plam mogących świadczyć o uszkodzeniach mikrobiologicznych. Pobrano materiał do badań mikrobiologicznych, wyniki opracowano i zostaną one umieszczone w szczegółowej dokumentacji powykonawczej po zakończeniu prac konserwatorskich planowanym na koniec 2018 roku.

PRZEBIEG PRAC

Każdy obiekt zostaje szczegółowo opisany pod kątem technologii wykonania, stanu zachowania i zostaje zarejestrowany fotograficznie w świetle odbitym, jak i przechodzącym, a następnie poddany zabiegom konserwacji.

Oczyszczono powierzchnię obiektów z zabrudzeń i zanieczyszczeń mechanicznie przy użyciu miękkich pędzli. Precyzyjnie oczyszczono powierzchnię szkła (w miejscach, gdzie nie występuje warstwa obrazowa, retusze i werniksy) używając mikrofibry o dobranej gramaturze materiału, delikatnie zwilżonej wodą demineralizowaną.

Elementy papierowe są oczyszczane z zanieczyszczeń, zagięcia rozprostowywane, przedarcia podklejane. Wszelkie ingerencje prowadzone są w taki sposób, by nie zmieniać gęstości optycznej i barwy obiektu. Wszystkie elementy papierowe oczyszczono mechanicznie z powierzchniowych zabrudzeń. Przedarcia papieru podklejano bibułkami lub papierem japońskim, jako spoiwa używano kleju skrobiowego Definol. Odspojenia od podłoża doklejało zazwyczaj klejem skrobiowym, w miejscach, w których pozostały wyraźne plamy gumy arabskiej, używano gumy.

Duży problem stanowią spudrowane i spękane warstwy retuszy. Przed przystąpieniem do konserwacji przeprowadzono badania mające wytypować najlepszy środek konsolidujący odspojone i spudrowane retusze. Badania na próbkach modelowych opracowywane zostały przez zespół konserwatorski. Obecnie nadal trwają prace nad zastosowaniem metody bezpośrednio na negatywach historycznych.

Niewątpliwie najtrudniejszą sprawą jest opracowanie sposobu zabezpieczenia spęcherzonej i łuszczącej się warstwy obrazowej w taki sposób, by zachować obiekt dla przyszłych pokoleń, nie zmieniając jego materii. Dr R.A. Wójcik prowadzi badania mające na celu opracowanie metody zabezpieczenia warstw retuszy oraz odspojonych fragmentów warstwy obrazowej.

Usunięto wadliwe naprawy rozbitego szkła wykonane taśmami klejącymi, usuwając mechanicznie taśmy i chemicznie pozostałości zdegradowanego kleju.

Rozbite i pęknięte negatywy umieszczono na płytach szklanych. Wokół ułożonego rozbitego negatywu ułożono stykowo przyciętą w paski tekturę celulozową wysokiej jakości, spełniającą wymogi muzealne. Tektura posiada perforację, która ułatwia wymianę gazową, niezbędną przy negatywach wykonanych w technice mokrego kolodionu. Od góry negatyw zabezpieczony jest drugą płytką szklaną nałożoną z dystansem 0,2, 0,3, tak aby powierzchnia obrazowa nie stykała się ze szkłem

a result of which it indicates brittleness of material. In folded places the paper lost its gloss. Masking paper is dirty and stained. In the case of masking paper on two negatives, stains were observed which might be evidence of microbiological damage. Samples were taken for microbiological analysis, the results of which were studied and will be included in the detailed documentation after completing conservation work planned for the end of the year 2018.

PROCEDURE

Each object is described in detail concerning the technology of its production and state of preservation; then it is photographed in reflected and transmitted light, and finally undergoes conservation treatment.

Dirt and contaminations were removed from the surface of objects mechanically with the use of soft brushes. The surface of glass was precisely cleaned (in places where there was no image layer, retouching or varnish) using specially selected microfiber cloth dampened slightly with demineralised water.

Paper elements are cleaned of dirt, creases are straightened and tears are glued together. All interference is done so as not to alter the optic density and the colour of the object. Surface dirt was mechanically removed from all paper elements. Tears in paper were sealed with tissue paper or Japanese paper, with Definol starch glue used as adhesive. Detached support was usually re-attached with starch glue; in places where distinct traces of gum arabic remained, the gum was reapplied.

Powdered and cracked layers of retouching constitute a serious problem. Before conservation, research was carried out in order to select the best consolidating agent for the detached and powdered retouches. Research on model samples was prepared by a conservation team. Currently the work still continues on applying the method directly to historic negatives.

Undoubtedly the most difficult task is finding a method to protect the blistered and peeling off image layer in such a way that the object can be preserved for future generations, without changing its substance. Dr R.A. Wójcik carries out research aimed at designing a method to protect the layers of retouching and peeling fragments of the image layer.

Badly repaired broken glass made with the use of adhesive tape was restored, by mechanically removing the tape and chemically removing the remains of degraded glue.

Broken and cracked negatives are placed on a glass plate. The assembled broken negative is surrounded with strips of high quality cellulose cardboard that meets museum requirements. The cardboard is perforated which allows for gas exchange indispensable in the case of negatives made using the wet collodion technique. From the top the negative is protected by another glass plate put at the distance of 0.2, 0.3 so that the image surface does not touch the protective glass. The whole is protected by paper tape along the edges with specially

ochronnym. Całość zabezpieczona jest taśmą papierową wzdłuż krawędzi z utworzeniem szczelin wentylacyjnych. Obiekt przechowywany jest w pozycji poziomej w dedykowanym pudełku z tektury bezkwasowej.

Zabezpieczenie negatywu między płytkami szkła umożliwia obserwację treści negatywu. Wytypowano ze zbioru negatywy przeznaczone do przechowywania w pozycji poziomej: negatywy o formacie 30 × 40 cm (czy też 24 × 30 cm), negatywy o złym stanie zachowania warstwy obrazowej, negatywy pęknięte i rozbite. Obiekty o znacznych ubytkach szkła (wynoszących 20–50% powierzchni) umieszczono w pudełkach zbiorczych w pozycji poziomej, a poszczególne negatywy oddzielono warstwą tektury.

Zakończenie prac konserwatorskich planowane jest do końca roku 2018.

Ostatnia część projektu zakłada naukową reinwentaryzację negatywów, a następnie wykonanie odwzorowań cyfrowych, które zostaną udostępnione na portalu Cyfrowy Thesaurus, będącym pokłosiem projektu „Udostępnienie i digitalizacja zbiorów 2D w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa”⁵. Działania te przewiduje się zakończyć w 2020 r. Pierwszy tysiąc obiektów udostępnił będzie do końca 2018 r.

Autorką wszystkich zdjęć jest Daria Pilch, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.

Projekt dofinansowany przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

made ventilation slits. The object is stored horizontally in a labelled box made from acid-free cardboard.

Putting the negative between glass plates allows for observing the content of the negative. The following negatives intended for storage in horizontal position were selected from the collection: negatives in the format 30 × 40 cm (or 24 × 30 cm), negatives with the poor state of preservation of the image layer, cracked and broken negatives. Objects showing significant loss of glass (between 20 and 50% of surface) were put horizontally in special boxes, and individual negatives were separated by sheets of cardboard.

Conservation work is planned to be concluded by the end of 2018.

The last part of the project will involve scientific re-inventorying of negatives, and then making digital copies that will be available on the Digital Thesaurus portal which is the outcome of the project “Availability and digitalization of 2D collections in the Historical Museum of the City of Krakow”⁵. The project is expected to be completed in the year 2020. The first thousand objects will have been made available by the end of 2018.

Author of all photos is Daria Pilch, Historical Museum of the City of Krakow.

Project subsidised by the Ministry of Culture and National Heritage.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

**Ministry of
Culture
and National
Heritage of
the Republic
of Poland.**

¹ Szerzej o historii atelier Kriegerów zob.: Celina Bąk-Koczarska, *Krieger Ignacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 307–308; Jerzy Koziński, *Fotografia krakowska w latach 1840–1914*, Kraków 1978; Teresa Kwiatkowska, Andrzej Malik, *Zespół negatywów szklanych z zakładu fotograficznego rodziny Kriegerów w posiadaniu Muzeum Historycznego miasta Krakowa*, „Krzysztofor” 1984, nr 11, s. 51–69; Wanda Mossakowska, *Topografia zakładu fotograficznego Ignacego Kriegera*, „Krzysztofor” 1985, nr 12, s. 56–60; Eugeniusz Duda, *Kriegerowie – nowe szczegóły biograficzne*, „Kraków” 1992/1993, nr 2 (34), s. 30; Eugeniusz Duda, *Ignacy Krieger [w:] Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, Kraków 2006, s. 148–150; Ewa Gaczoł, Teresa Kwiatkowska, *Ignacy Krieger*, Kraków 2017; Ewa Gaczoł, *Ignacy Krieger i jego kolekcja klisz szklanych*, „Spotkania z Zabytkami” 2017, nr 7–8, s. 51–54; Ewa Gaczoł, *Natan Krieger, krakowski fotograf*, „Spotkania z Zabytkami” 2017, nr 9–10, s. 53–55; Ewa Gaczoł, *Ostatnia właścicielka zakładu fotograficznego Kriegerów*, „Spotkania z Zabytkami” 2018, nr 1–2, s. 53–55; Ewa Gaczoł, Anna Kwiatek, *Natan Krieger*, Kraków 2018.

² R.A. Wójcik, *Określenie optymalnych warunków przechowywania negatywów fotograficznych ze zbiorów Muzeum Historycznego*

Miasta Krakowa oraz konserwacja negatywów żelatynowych na podłożu szklanym, praca dyplomowa, Kraków 1987, maszynopis w zbiorach autora.

³ Zob.: F.S. Archer, *The collodion process on glass*, 1854; T. Sutton, *A treatise on the Positive Collodion process*, 1857; C. Waldack, P. Neff, *Treatise of Photography on Collodion*, 1858; D. von Monckhoven, *A Popular Treatise on Photography Also A Description of, and remarks on, the Stereoscopic and photographic Optics, Etc. Etc.*, 1863; A. Freiherrn, *Die Collodium-Emulsion*, 1894; „Światło”, zeszyt 3, 1898 oraz zeszyt 7, 1899 r.; J. M. Eder, *Ausführliches Handbuch der Photographie*, 1898; J.M. Eder, *Die-Photographie mit dem Kollodiumverfahren*, 1927; J. Dorociński, *Chemigrafia*, 1961.

⁴ Przenośny spektrometr fluorescencji rentgenowskiej firmy Bruker (model TRACER III SD), wyposażony w lampę rentgenowską z anodą rodową (o maksymalnym napięciu 40 kV) oraz detektor SDD. Zastosowano następujący moduł pracy: napięcie 40 kV, natężenie 30 μA, czas: 60 s, filtr glinowy tytanowy. Czas pomiaru: 60 sekund.

⁵ A. Malik, *Projekt „Udostępnienie i digitalizacja zbiorów 2D w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa”*, „Krzysztofor” nr 31, Kraków 2013, s. 291–296.

Streszczenie

W zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa od 1967 r. znajduje się kolekcja negatywów pochodzących z zakładu rodziny Ignacego Kriegera. Przekazane negatywy wykonane zostały w technice mokrego kolodionu oraz technice srebrowo-żelatynowej. Po przeprowadzeniu przeglądów konserwatorskich, rozdzieleniu negatywów pod kątem techniki wykonania, wydzieleniu negatywów pękniętych, rozbitych stwierdzono, że stan zachowania klisz determinował podjęcie działań konserwatorskich. Ze względu na wartość artystyczną i wykorzystaną unikatową technikę mokrego kolodionu w pierwszej kolejności podjęto decyzję o przeprowadzeniu zabiegów konserwatorskich na negatywach wykonanych tą techniką.

Muzeum pozyskało dofinansowanie ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego na wykonanie konserwacji kolekcji. Przygotowano dwuletni projekt prowadzony od 2017 roku, mający na celu zarejestrowanie stanu zachowania negatywów, precyzyjne opisanie klisz pod kątem techniki wykonania (z wykorzystaniem badań analitycznych) oraz przeprowadzenie konserwacji metodą indywidualnie dostosowaną do każdego obiektu.

Abstract

A collection of negatives from the Family Studio of Ignacy Krieger has been in the Historical Museum of Krakow, since 1967. The donated negatives were made using the wet collodion technique and the silver-gelatine technique. After carrying out conservation reviews, separating the negatives according to the technique used for making them, selecting the cracked or broken negatives, the state of preservation of plates determined the course of conservation action. Because of the artistic value and the used unique wet collodion method, it was decided that conservation treatment will firstly be applied to negatives made using that technique.

The Museum obtained financial support from the resources of the Ministry of Culture and National Heritage to carry out conservation of the collection. A two-year project was prepared, which has been realized since 2017, the purpose of which was to record the state of preservation of the negatives, precisely describe the plates regarding the applied method (using analytical research) and to carry out conservation treatment using a method individually adjusted to each object.

Dominika Kuśnierz-Krupa

Profesor Jerzy Kowalczyk (1930–2018)

W dniu 4 października 2018 roku, w Warszawie zmarł prof. dr hab. Jerzy Kowalczyk, wielki uczyony i autorytet, wspaniały człowiek, wychowawca wielu pokoleń studentów i młodych pracowników nauki. W latach

1990–1993 Pan Profesor pełnił funkcję Prezesa Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, był także jego Członkiem Honorowym.

Jerzy Kowalczyk urodził się w 1930 roku w Goraju. W 1955 roku ukończył studia na Uniwersytecie

Warszawskim, gdzie następnie rozpoczął pracę jako pracownik naukowy. Pracę doktorską obronił w 1963 roku. W latach 1973–1978 kierował Zakładem Nauk Pomocniczych Historii Sztuki. W 1979 roku rozpoczął pracę w Instytucie Sztuki PAN, gdzie w 1980 roku objął Pracownię Historii i Teorii Sztuki Nowożytnej. W 1983 roku uzyskał tytuł profesora, a w 1992 roku otrzymał stanowisko profesora zwyczajnego. Był promotorem i recenzentem szeregu prac doktorskich oraz habilitacyjnych. W latach 1988–1996 pełnił także funkcję redaktora naczelnego „Biuletynu Historii Sztuki”.

Profesor Jerzy Kowalczyk był autorem ponad 350 publikacji. Ponad 70 spośród nich dotyczyło Zamościa, który zarówno w życiu, jak i w pracach Pana Profesora zajmował niezwykle ważne miejsce. Warto przypomnieć także, że Jerzy Kowalczyk miał duży wkład w przygotowanie dokumentacji do wpisu Miasta Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Z ogromną troską i zaangażowaniem bronił dziedzictwa kulturowego tego niezwykłego miasta zabytkowego, angażując się zarówno w proces jego ochrony, jak i rewaloryzację przestrzeni i obiektów zabytkowych. W uznaniu tych zasług został wpisany do Księgi Zasłużonych dla Zamościa, a także odznaczony licznymi medalami: Medalem Bernarda Moranda, Krzyżem Kawalerskim oraz Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Wyniki swoich badań Jerzy Kowalczyk prezentował zarówno w Polsce, jak i za granicą, uczestnicząc w licznych seminariach i konferencjach naukowych.

W osobie Pana Profesora Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków oraz środowisko pracowników naukowych skupiających się wokół idei ochrony i rewaloryzacji zasobu dziedzictwa kulturowego traci patrona, przewodnika, a także wielki autorytet. Wiedza, nienaganna postawa moralna oraz życzliwość Pana Profesora zawsze pozostaną w naszej pamięci.

Jacek Rulewicz

mgr Franciszek Cemka (1946–2018)

Urodził się 5.10.1946 r. w Tucholi, gdzie ukończył Liceum Ogólnokształcące im. Bartłomieja Nowodworskiego. Zawsze podkreślał znaczenie osobistych więzi z Kaszubami i Pomorzem.

Czynnie uczestniczył w działalności Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego.

W roku 1970 uzyskał tytuł magistra archeologii na wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Po ukończeniu studiów podjął pracę na stanowisku asystenta w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi, a potem w Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków. Blisko współpracował z Ryszardem Stanisławskim, wieloletnim dyrektorem Muzeum Sztuki w Łodzi, z którym się przyjaźnił, od którego czerpał wiedzę i doświadczenie w zarządzaniu muzeami. W 1974 r. podjął pracę w Urzędzie Wojewódzkim w Łodzi, nadzorując działalność muzeów w tym województwie.

W tym samym roku przeniósł się do Warszawy, gdzie podjął pracę w Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków (kierowanym przez dr. Bohdana Rymaszewskiego) w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W ministerstwie tym, które zmieniało nazwy, pracował do przejścia na emeryturę. Zajmował się nadzorowaniem działalności muzeów w całym kraju, w szczególności tzw. *muzeów centralnych* – bezpośrednio podporządkowanych ministrowi kultury. Współpracował wówczas, między innymi, z prof. Stanisławem Lorentzem, prof. Aleksandrem Gieysztozem, prof. Markiem Kwiatkowskim czy prof. Jerzym Szablowskim oraz z innymi wybitnymi muzealnikami. Zajmował stanowisko naczelnika ds. muzeów oraz w latach 1991–2002 piastował stanowiska dyrektora departamentów: Muzeów, a później Ochrony Dziedzictwa Narodowego, jak również przed emeryturą radcy ministra. W roku 1988 ukończył Studia Podyplomowe

Służby Zagranicznej, a później również językowe w *Goethe Institut*. W swojej karierze zawodowej współpracował z 23 ministrami oraz z kilkudziesięcioma wiceministrami kultury, jak również z innymi wysokimi urzędnikami państwowymi administracji państwowej i samorządowej, rozwiązując wiele trudnych problemów z dziedziny muzeów i ochrony zabytków. Szkoda, że przed przejściem na emeryturę nie zaznał szacunku, uznania i spokoju ze strony ówczesnego kierownictwa MKiDN, po prostu wstyd. Był współautorem ustawy o muzeach w 1996 roku. Pracował nad reformą samorządową w Polsce. Był współorganizatorem archeologicznej służ-

by konserwatorskiej, jak również koordynatorem projektu *Archeologiczne Zdjęcie Polski*. Współtworzył *Międzynarodową Radę Oświęcimską* oraz przez wiele lat współpracował z prof. Władysławem Bartoszewskim. Był autorem wielu specjalistycznych opracowań i publikacji z zakresu muzealnictwa i archeologii. Nie sposób wymienić wszystkich zasług i zalet Franciszka Cemki. Był człowiekiem niezmiernie pracowitym, rzetelnym, docieklwym i kompetentnym, a przy tym bardzo cierpliwym i tolerancyjnym. Miał wielki horyzont zainteresowań. Miał w sobie ciepło i życzliwość. Słuchał ludzi i nie mógł bez nich żyć. Bardzo kochał Córkę Karolinę i Żonę Jolanę. Do ostatnich dni miał kalendarz wypełniony spotkaniami. Franek znał wszystkich i Franka wszyscy znali. Miał bardzo dobre poczucie humoru. Poznałem Franka w 1977 roku – razem pracowaliśmy wiele lat w Ministerstwie Kultury. Odszedł niespodziewanie szybko 13 października 2018 roku. Pochowany został na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach. Będzie nam Go bardzo brakowało.

Publikowane zdjęcie zrobiłem Frankowi 5 września 2018 roku podczas naszego ostatniego spotkania w ogródku Kawiarni ZLP w Warszawie.

**ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE**

*Jeżówka – Echinacea
w Ogrodzie Oranżeryjnym*

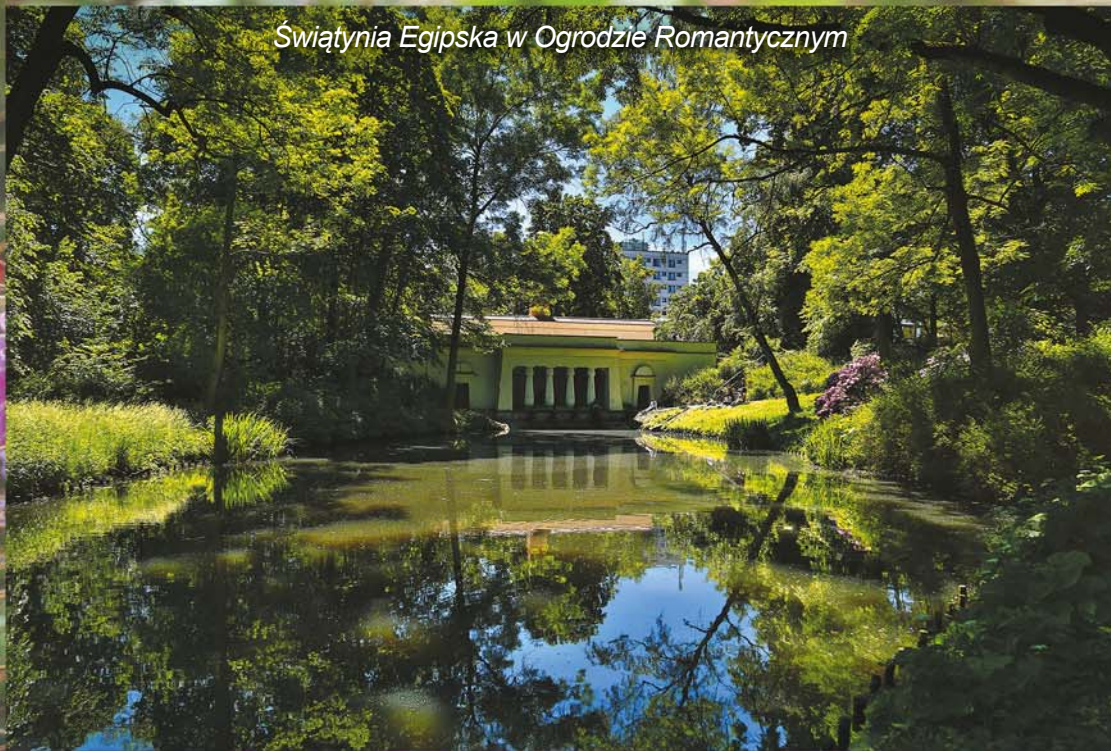
*Łazienki, Staw Południowy Dolny,
rododendrony*

Rabata w Ogrodzie Oranżeryjnym

Rabata w Ogrodzie Oranżeryjnym

Świątynia Egipska w Ogrodzie Romantycznym

*Świątynia Diany-Sybilli
w Ogrodzie Romantycznym*

Łazienki Ogród Królewski, Amfiteatr

OGRODY ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH

www.archaios.pl

www.btmjurkiewicz.pl

www.brobud.pl
www.bialycement.pl

www.castellum.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

www.fkpb.pl

www.dolinapalacow.pl

www.dyskret.com.pl

www.insektpol.pl

www.farbykabe.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.rector.pl

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

www.pro-tempus.pl

**CZŁONKOWIE WSPIERAJĄCY
SKZ**